

ספר ירושלים

תקופת המקרא

מפעל ספר ירושלים

הופיעו:

ספר ירושלים
התקופה המוסלמית הקדומה

1099–638

בעריכת יהושע פראוור

ספר ירושלים
התקופה הצלבנית והאיובית

1250–1099

בעריכת יהושע פראוור

וחגי בן-שמאי

ספר ירושלים
התקופה הרומית והביזאנטית

638–70

בעריכת יורם צפריר ושמואל ספראי

בעטיפה:

בצד הקדמי: נקבת השילוח; צילמה: שרית עוזיאלי
בצד האחורי: טביעת חותם (בולה) מעיר דוד: לשפטיהו בן דמלי|הו

עיצוב: מירי גרמיזו

ספר ירושלים · תקופת המקרא

המרכז לחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה
של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים

ספר ירושלים

תקופת המקרא

העורכים: שמואל אחיטוב · עמיחי מזר

הוצאת יד יצחק בן-צבי · ירושלים

כרך זה יצא לאור בסיוע הנדיב של מר מנדל קפלן וקרן סי. גי.
ובתמיכת קרן הזיכרון לתרבות יהודית, ניו-יורק

הכרך מוקדש לזכרם של

מאיר-צבי גולדשמידט ז"ל   וג'רמין שרה גולדשמידט ז"ל

1982-1892

1982-1887

מקייפטאון דרום-אפריקה

ושל נכדם   לואי אריאל גולדשמידט ז"ל   1971-1952

מחיפה

כולם אוהבי ירושלים

עורך לשוני: דוד לוביש

הבאה לדפוס: חננאל גולדברג · עורכת-מרכזת: שלומית משולם

כל הזכויות שמורות © ירושלים תש"ס (2000)

אין להעתיק מפות, מאמרים או קטעים מספר זה בשום צורה שהיא ובשום אמצעי, או לעבדם בדרך כלשהי, לרבות צילום והקלטה, ללא אישור בכתב מבית ההוצאה

עיצוב: חנניה כהן · ביצוע גרפי: אברהם דנון
צילום ולוחות: טפּשֶׁר · הדפסה: דפוס דורות · כולם בירושלים

מסת"ב 1-175-217-965

תוכן העניינים

פתח דבר	עמ' ז
מבוא	עמ' ט
פרק ראשון	<p><u>ירושלים וסביבותיה: השפעת התנאים הפיסיים על יישובה של ירושלים – ריכב רובין</u> עמ' 1</p>
פרק שני	<p><u>ירושלים בשחר ימיה – אברהם מלמט</u> עמ' 13</p>
	<p>נספח: <u>ירושלים במכתבי אל-עמארנה – תרגמה צפורה רייני, מבוא והערות שמואל אחיטוב</u> עמ' 23</p>
פרק שלישי	<p><u>ירושלים לפני דויד: סקירה ארכיאולוגית מסוף העידן הפרהיסטורי ועד לסוף תקופת הברזל א – אהרן מאיר</u> עמ' 33</p>
פרק רביעי	<p><u>עיר מלך ועיר מקדש – תולדות ירושלים מימי דויד עד ימי יאשיהו – מרדכי כוגן</u> עמ' 67</p>
פרק חמישי	<p><u>בין מצרים לבבל וחורבנה של ירושלים – אברהם מלמט</u> עמ' 85</p>
פרק שישי	<p><u>הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון – רוני רייך</u> עמ' 93</p>
פרק שביעי	<p><u>מקדש שלמה – אביגדור ויקטור הורוויץ</u> עמ' 131</p>
פרק שמיני	<p><u>מקדש שלמה: שחזור תוכניתו ומקבילותיו הארכיאולוגיות – זאב הרצוג</u> עמ' 155</p>
פרק תשיעי	<p><u>המשמעות הדתית של בית המקדש וירושלים – בנימין אופנהיימר</u> עמ' 175</p>

פרק עשירי	<u>הספקת המים ומפעלי המים בימי בית ראשון – עמיחי מזר</u> עמ' 195
פרק אחד-עשר	<u>בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון – גבריאלי ברקאי</u> עמ' 233
פרק שנים-עשר	<u>הכתובות העבריות מתקופת הבית הראשון – דניאל ויינשטוב</u> עמ' 271
פרק שלושה-עשר	<u>ירושלים בתקופה הפרסית – יואל ויינברג</u> עמ' 307
פרק ארבעה-עשר	<u>ירושלים בימי שלטון פרס: מתאר העיר והרקע ההיסטורי – חנן אשל</u> עמ' 327
פרק חמישה-עשר	<u>מקדש שבי ציון: מציאות ואידאולוגיה – שרה יפת</u> עמ' 345
	<u>נספח: חותמות, טביעות חותם ומטבעות מימי שלטון פרס – שמואל אחיטוב</u> עמ' 383
פרק שישה-עשר	<u>סביבות ירושלים בתקופת הברזל ב (תקופת המלוכה) – נורית פייג</u> עמ' 387
	<u>רשימת האיורים</u> עמ' 411
	<u>מקורות האיורים</u> עמ' 414
	<u>רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים</u> עמ' 415
	<u>מפתח אישים ומקומות</u> עמ' 423
	מפות
	ירושלים במאות ח'-ז' לפנה"ס
	השרידים העיקריים בעיר דויד ומיקום משלחות החפירה
	– בסוף הספר

פתח דבר

כרך זה הינו הכרך הרביעי היוצא לאור בסדרת 'ספרי ירושלים'. שני הכרכים הראשונים, העוסקים בירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה ובירושלים הצלבנית והאיובית יצאו לאור בשנים תשמ"ז ותשמ"א ואילו הכרך השלישי העוסק בתקופה הרומית והביזנטית יצא לאור בשנת תשנ"ט. הכנת הכרך הנוכחי, העוסק בירושלים של תקופת המקרא, החלה לפני למעלה מעשור שנים. לצערנו, כתיבת הפרקים והוצאת הספר לאור התארכה מכפי הצפוי.

בהכנת כרך זה עמדה לפני המערכת העובדה כי הנושא כבר זכה לטיפול מקיף במהדורה הקודמת של 'ספר ירושלים' (כרך ראשון), שיצאה לאור בשנת תשט"ז בעריכתו של פרופ' מיכאל אבי-יונה ז"ל ובהוצאת מוסד ביאליק ודביר. עמדה לפנינו השאלה האם לעדכן את הפרקים שנכללו ב'ספר ירושלים' הקודם או האם לכתבם מחדש. הוחלט להכין ספר חדש. ההתפתחויות רבות ההיקף במחקר הארכיאולוגי של ירושלים מאז שנות הששים חייבו מבט חדש על ירושלים של ימי בית ראשון. אחת הסיבות לעיכובים בהכנתו של ספר זה היו תגליות רבות ומהפכניות שהתרחשו בירושלים תוך כדי תקופת הכתיבה והכנת הספר. עשינו מאמץ לשלב את התגליות האחרונות בפרקים העוסקים בממצא הארכיאולוגי. עם זאת, פרקים אלו עוסקים בממצא שאכן התגלה, ואילו מספר מחקרים העוסקים בירושלים של בית ראשון מנסים להסיק מסקנות מרחיקות לכת דווקא מתקופות וממצאים שלא התגלו. על נושא זה הרחבנו את הדיבור במבוא לספר.

לא ניתן היה להימנע מחפיפה בנושאים שונים בין כמה מן הפרקים העוסקים בנושאים קרובים. לעתים על אותו נושא ימצא הקורא נקודות מבט שונות, על-פי מיטב שיפוטם של המחברים השונים.

העורכים והמחברים מודים להנהלת יד יצחק בן-צבי, למנהל ה'יד' צבי צמרת ולעובדי בית ההוצאה ובראשם שלומית משולם וחננאל גולדברג. דוד לוביש ערך את פרקי הספר עריכה לשונית, יוחאי גואל עזר בבדיקת מראי המקום ושמחה וינוגרד הכין את המפתח. נאוה פניץ-כהן עזרה באיסוף האיורים והמפות הוכנו על ידי תמר סופר. כולם יבוא על הברכה.

העורכים

ירושלים, אדר ב' תש"ס

הבעייתיות בכתיבת ההיסטוריה של ירושלים הקדומה

אין לך תקופה נעלמה יותר בתולדות ירושלים מזו שבה עוסק ספר זה, מאחר ואין בידינו מקורות על פרקי זמן ארוכים בתולדותיה. לא מקורות שבכתב, אף לא מקורות ארכיאולוגיים מספיקים. גם כשיש בידינו מקורות משני הסוגים לעתים הם סותרים, או לפחות נראים כסותרים זה את זה. שמה של ירושלים, ושל שליטיה, עולה לראשונה בכתבי המאורות המצריים שמימי השושלות י"ב וי"ג של מצרים, וזמנם מקביל לשלב הראשון של תקופת הברונזה בארץ-ישראל. לאחר שתיקה ארוכה שב שמה של ירושלים ועולה בתעודות אל-עמארנה מהמאה הי"ד לפסה"נ. תיק התעודות העוסק בעבד'בה מושל ירושלים ויחסיו עם שכניו ועם השלטונות המצריים, משתלב בתולדותיה של ארץ כנען באותה עת ומסייע בשחזור התקופה. אלא שהתמונה הארכיאולוגית של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברונזה המאוחרת (תקופת אל-עמארנה) עודנה בעייתית.

המקורות המקראיים על ירושלים עד לכיבושה בידי דויד מעורפלים ביותר, ומהימנותם ההיסטורית מוטלת בספק. פרשת הפגישה בין אברהם ומלכיצדק מלך שלם ארוגה בסיפור על מלחמת ארבעת המלכים בחמשת המלכים (בראשית יד), סיפור מאוחר ולא ריאלי התלוי כנראה במקור מיסופוטמי מהתקופה הבבלית-המאוחרת. הסיפור המקראי בא לשוות קדושה קדומה לירושלים, מקדשה וכוהניה, אבל אין לו שום אחיזה בתולדותיה הממשיות של העיר.

הכתובים המספרים בכיבושה של ירושלים קודם לימי דויד סותרים את המציאות ההיסטורית כפי שהיא עולה מהמקראות עצמם. סיפור המלחמה של יהושע בברית מלכי דרום ארץ-ישראל שבראשה אדוניצדק מלך ירושלים (יהושע י) נסתר על ידי הכתובים עצמם ועל ידי המציאות הארכיאולוגית. כיבוש ערי ההר, דביר וחברון מיוחס גם לכלב ולעתניאל (יהושע טו יג-יט; שופטים א ח-טו, כ). ואילו ערי השפלה לא נפלו לפני בני-ישראל אלא בתקופה מאוחרת יותר. ירושלים עצמה לא נכבשה לפני בני-ישראל למרות הטענות הסותרות בכתובים (יהושע טו סג; שופטים א א-ח, כא), והיא נותרה 'עיר אשר לא מבני ישראל הנה' (שופטים יט יב), עיר היבוסי.

על היבוסי תושבי ירושלים קודם לכיבושה בידי דויד אין המקרא מוסר דבר. לדידם של סופרי המקרא היבוסים היו אחד מעממי כנען. ההשערה על מוצאם הצפוני, החיתי-חורי, של היבוסים תלוי מצד אחד בפירוש שמו של אחרון שליטיה של ירושלים לפני דויד: אֶרֶנָה (אֶרְנָה) היבוסי, ששמו נתפרש ככינוי החורי אדון. אפשר שגם שמו של אוריה החיתי מגיבורי דויד אינו אלא סיגול התואר החיתי-חורי אֶרֶנָה לעברית. מתי הגיעו היבוסים לירושלים אין לדעת. לפי סברה אחת הם היו מפליטי ממלכת החיתים שהתפוררה בשלהי המאה הי"ג לפסה"נ. אבל נראה שכבר במאה הי"ד

לפסה"נ ישבה בירושלים אוכלוסייה מעורבת, ושמו המעורב, השמי-חורי של עבדח'בה מושל ירושלים מעיד על כך. אפשר שדברי הנביא יחזקאל על ירושלים: 'אביך האמרי ואמך חתית' (יחזקאל טז ג), עודם שומרים מסורת עמומה על מוצאה המעורב של האוכלוסייה הקדומה של ירושלים: 'אמורים' אותוכטוניים וחיתים.

תקופתם של דויד ושלמה זכתה לשפע של מקורות מקראיים על העיר ובנייניה. אלא שגם כאן על החוקר לברר לעצמו מה מכל השפע הזה ראוי לאמון, ומה מן המסופר לנו הוא פרי רוחם של סופרים מאוחרים שביקשו לפאר את מעשיהם של דויד ושלמה, והשליכו מתקופתם על תקופת המלכים הראשונים. הממצא הארכיאולוגי הדל מיהודה וירושלים בתקופה זו עשוי לאשש הנחה כזאת.

מעטים ומבודדים הם המקורות על התקופה שמימי רחבעם ועד חזקיהו. רק שברירי ידיעות על ירושלים, בנייניה וחומותיה, ניתן ללקט מהמסופר במקרא, בעוד שהמקורות החוץ-מקראיים כלל אינם מזכירים אותה עד לימי מסע סנחריב.

אחריתה של ירושלים של ימי בית ראשון מתועדת בפירוט רב. אבל קשה לשחזר את ירושלים בימים שלאחר חורבנה בידי נבוכדראצר. המעט הנמצא בכתובים על ימי שיבת-ציון מתאר תקופות קצרות בתולדות העיר ויישובה, וערפל סמיך מכסה את ירושלים ברוב ימיה של תקופת שלטון פרס. מיעוט המקורות הכתובים והבעייתיות בהבנתם, וכן הקשיים בהבנת הממצא הארכיאולוגי, הביאו לדעות שונות וקיצוניות זו מזו ביחס לתולדות העיר. כך למשל היה מי שפקפק בנכונות הקריאה של השם ירושלים בכתבי המקראות, ואילו אחרים חיפשו ירושלים שנייה לזהות בה את עיר-הממלכה של מכתבי אל-עמארנה, או לפחות למעט את דמותה של העיר הכנענית-יבוסית. בדומה לכך העדר ממצאים או מיעוטם, בצירוף השערות סוציו-היסטוריות על מה שראוי היה להיות, גררו הכחשת המסופר במקרא על מלכות דויד, ועל מלכות שלמה וגדולתה, כולל תפארתה של ירושלים.¹ בפרקים ההסטוריים בכרך זה נעשה מאמץ להציג לפני הקורא את הגישה המקובלת על מרבית החוקרים במחקר הישראלי, בעוד דעות אחרות הובאו בהערות.

שאלות חדשות במחקר הארכיאולוגי של ירושלים הקדומה

ירושלים היוותה אתגר לארכיאולוגים מאז ראשית המחקר הארכיאולוגי בארץ-ישראל, ועל כן אף היוותה במידה רבה מעין שדה ניסויים במחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל. כל דור של חוקרים הטביע את חותמו בחקר העיר, ובמיוחד במחקר גבעת עיר דויד, היא מקומה של ירושלים הקדומה עד להתרחבות העיר לגבעה המערבית במהלך תקופת המלוכה. בעיר דויד נערכו חפירות ארכיאולוגיות משלהי המאה ה"ט ועד ימינו כמעט ללא הפסקה. כל משלחת ומסקנותיה, השונות לעתים עד למאוד ממסקנות קודמתה. המשלחות הראשונות שעבדו בעיר דויד אף פגעו באתר פגיעה

of Solomon: Scholarship at the Turn of the Millennium, Leiden, New York & Köln 1997

¹ כדעתם של כמה משתתפים בקובץ המאמרים בעריכתו של הנדל: L.K. Handy (ed.), *The Age*

לא מבוטלת, מאחר ושיטות החפירה והתיעוד היו עדיין בחיתוליהן.² החל משנות השישים התאפשר מחקר ארכיאולוגי גם בגבעה המערבית. מחקר זה החל עם עבודתה של קתלין קניון בנקודות שונות במודיסטן ובגן הארמני, ונמשך בחפירות בהנהלת נחמן אביגד ברובע היהודי בהן התגלו שרידי ביצורים אדירים מימי בית ראשון ובתי מגורים מתקופה זו, וכן בחפירות שהתקיימו באזור המצודה, בהר ציון ובגן הארמני. שילוב תוצאות חפירות אלו עם תוצאות החפירות שנערכו בעיר דויד על ידי קניון ויותר מאוחר על ידי יגאל שילה וכן החפירות בעופל (המדרון המזרחי את גבעת עיר דויד להר הבית) בהנהלת בנימין מזר ויותר מאוחר אילת מזר, איפשר לשחזר את תולדות התפתחות העיר בתקופות השונות. את הממצא מן העיר עצמה משלימים מחקרי בתי הקברות שהשתרעו מסביב לה: בכפר השילוח, בגיא בן-הינום, ומצפון לעיר העתיקה.

החומר העשיר שבידינו הביא לאשליה כי אנו מסוגלים לשחזר את תולדות העיר בתקופת המקרא בדיוקנות רבה למדי. אולם המחקר הארכיאולוגי של ירושלים אינו חדל מלהפתיע. כך חפירות הצלה שנערכו בשנים האחרונות בהנהלת רוני רייך ואלי שוקרון מטעם רשות העתיקות העלו תגליות מהפכניות על תולדות הביצורים ומערכות המים באזור מעיין הגיחון והצביעו על תקופת הברונזה התיכונה כתקופה שבה נבנו מסביב לגיחון ביצורים אדירים ובה אף נחצבו ככל הנראה השלב הראשון של מפעל המים המכונה 'פיר וורן' וכן תעלת המים, הידועה בשם 'תעלה II', המובילה את מי הגיחון דרומה.

לצד הגילויים החדשים חוקרים העלו שאלות חדשות ונוקבות ביחס לתולדות העיר בתקופות שמהן הממצא הארכיאולוגי דל. במרכז מחקר ירושלים של תקופת המקרא בשנות החמישים והשישים עמד הוויכוח בין 'המרחיבים' ל'מצמצמים' בעניין גודל העיר בתקופת המלוכה. בעוד האחרונים סברו כי העיר של תקופת המלוכה מעולם לא כללה את הגבעה המערבית (אזור הרובע היהודי, הר ציון והרובע הארמני), הרי הראשונים סברו כי הגבעה המערבית היתה כלולה בתחום העיר. ויכוח זה הגיע לסיומו עם החפירות בגבעה המערבית שהראו כי לפחות מחצית כל הגבעה המערבית וייתכן אף כולה, הוקפה בחומה אדירה ככל הנראה בימי חזקיהו, וכי עוד קודם להקמת החומה הזו היו בגבעה המערבית אזורים מגורים. השתרעות בתי הקברות בגיא בן-הינום ומצפון לשער שכם מעידה אף היא על התרחבות העיר מערבה וצפונה במהלך תקופת המלוכה. אולם הנתונים על התרחבות העיר מערבה מתייחסים רק לגבי התקופה שמן המאה הח' לפסה"נ ואילך. עם פתרון שאלת היקף העיר במאות הח'-ז' לפסה"נ התעורר במחקר ויכוח חדש, המתמקד בהבנת תחומי העיר ואופייה מן התקופה הכנענית עד למאה הט' לפסה"נ, ובמיוחד בעניין היקף העיר של ימי דויד ושלמה.

ככל שהתקדמו החפירות, המחקר והפרסום של ממצאי חפירות ק' קניון וי' שילה בעיר דויד, כן התברר כי הממצא מכל התקופות שבין שלהי תקופת הברונזה התיכונה (מחצית המאה הט"ז לפסה"נ) ועד למאה הט' לפסה"נ הוא מועט, ופרשנותו רבת פנים. לא התגלו שרידים של בתי

(תשכ"ח), עמ' 71-78. לביבליוגרפיה מקיפה על מחקר ירושלים ראה ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים.

² לתולדות מחקר ירושלים ולמפה המראה את החפירות השונות בעיר דויד ראה י' שילה, 'טבלת החפירות העיקריות בירושלים', קדמוניות, א

מגורים מתקופה זו, ואף הממצאים האחרים (כלי חרס וכדומה) מעטים. בין בתי הקברות שמסביב לירושלים מצויות אמנם מספר מערות קבורה עשירות בממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת אולם לא התגלו כל קברים מתקופת הברזל א ומן המאה ה' לפסה"נ. מצב זה העלה את השאלה הבלתי נמנעת: כיצד יש ליישב את הסתירה בין הממצא המועט לבין הופעתו של עבד'כה מושל ירושלים בתעודות אל-עמרנה מן המאה ה' לפסה"נ כמושל עצמאי המשגר מכתבים לפרעה מלך מצרים? עוד יותר מכך נוקבת השאלה כיצד יש להתייחס לתיאור המקראי של ירושלים היבוסית ובמיוחד של ירושלים כבירת ממלכה חשובה בימי דויד ושלמה? לנושא זה משקל מיוחד לאור הוויכוח המתקיים היום בין היסטוריונים של תקופת המקרא בדבר המציאות ההיסטורית המסתתרת מאחורי תיאור ממלכת דויד ושלמה במקרא. לא מעטים ההיסטוריונים הטוענים כי הסיפור המקראי אינו משקף מציאות היסטורית, אלא הוא בעיקרו יצירה היסטוריוגרפית-ספרותית מאוחרת, שכל כוונתה להאדיר את דמויותיהם של דויד ושלמה מעל ומעבר למעמדם האמיתי כדמויות היסטוריות. השקפה זו גורסת כי גם תיאור ירושלים של ימי שלמה אינו אלא השלכה לאחור של דימוי העיר והמקדש כפי שהיו ידועים למחבר שחי בשלהי תקופת המלוכה.³ בדיון זה נודעת חשיבות מיוחדת להערכת הממצא הארכיאולוגי: אם הממצא הארכיאולוגי אינו מצדיק קיום עיר בירה לממלכה במאה ה' לפסה"נ – הרי יש מקום לערער על קיומה של ממלכה כזו במציאות ההיסטורית! במקרה זה הארכיאולוגיה עשויה לשמש אמת מידה חשובה ביותר להערכת המקורות הספרותיים.

אכן, בכמה מחקרים ארכיאולוגיים (כמו אלו של ד' ג'מייסון-דרייק, ג' וייטמן, ד' אוסישקין וי' פינקלשטיין) שהתפרסמו החל מראשית שנות התשעים, הביעו החוקרים ספק רב באשר לעוצמתה ומעמדה של הממלכה המאוחרת בכלל ושל ירושלים בימי דויד ושלמה בפרט.⁴ דוד אוסישקין, למשל, כותב על ירושלים של דויד ושלמה דברים חד-משמעיים: 'לא מצאנו – סביר שלא היה' ומכאן כי 'העדות הארכיאולוגית סותרת בבירור את העדות המקראית'.⁵ והרי אם עיר הבירה אינה עיר של ממש, על אחת כמה וכמה הממלכה כולה! נדב נאמן דן בשאלה זו תוך השוואה בין המצב הארכיאולוגי בירושלים של המאה ה' לפסה"נ לזה של תקופת אל-עמרנה (המאה ה' לפסה"נ).⁶ הוא הצביע על העובדה כי מכתביו של עבד'כה מושל ירושלים מעידים כי במאה ה' לפסה"נ היתה ירושלים מרכז שלטון כנעני עצמאי, ואילו הממצא הארכיאולוגי מתקופה זו בעיר דויד דל

22; D.W. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah*, Sheffield 1991

אויסישקין, שם, עמ' 58.

N. Na'aman, 'The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E', *BASOR*, 304 (1996), pp. 17-27; Idem, 'Cow Town or Royal Capital? Evidence for Iron Age Jerusalem', *BAR*, 23, 4 (1997), pp. 43-47

³ מגוון ההשקפות השונות בנושא זה בא לידי ביטוי בקובץ בעריכתו של הנדי (לעיל, הערה 1).

⁴ ד' אוסישקין, 'ירושלים בתקופת דוד ושלמה – העדות הארכיאולוגית', א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השלישי, רמת גן תשנ"ח, עמ' 57-59. לערעור על התמונה המקובלת לגבי הממלכה המאוחרת בכללותה ראה: י' פינקלשטיין, 'ראשית המדינה בישראל וביהודה', ארץ ישראל, כו (תשנ"ט), עמ' G.J. Wightman, 'The Myth of 141-132 Solomon', *BASOR*, 277/278 (1990), pp. 5-

ביותר. צא ולמד על תקופת דויד ושלמה: חוסר ממצא ארכיאולוגי מספיק אינו בהכרח מחייב ביטול גורף של ערך המקורות המקראיים. לדעתו יש ללמוד מכאן על חוסר יכולתנו להסיק מסקנות חד-משמעיות מעדות ארכיאולוגית שלילית. ואכן, באתר כמו עיר דויד, שסבל מסחף חזק ומבנייה וחציבה במשך דורות רבים, מותר להניח כי שרידי תקופות שלמות נעלמו מעיני החוקרים.

התמונה הארכיאולוגית בירושלים איננה כה שלילית כפי שהוצגה על ידי אוסישקין. אחת הבעיות בנושא זה היא חוסר פרסום מדעי נאות של תוצאות החפירות שנערכו בעיר דויד החל משנות השישים של המאה העשרים; אין ספק כי הממצא בעיר דויד מתקופות הברונזה המאוחרת, תקופת הברזל א והמאה ה' לפסה"נ אינו רב, ובוודאי אין בו כדי להעיד כי ירושלים היתה עיר גדולה בתקופות אלו. יחד עם זאת נמצאו ממצאים מתקופות אלו בשטחי חפירה שונים במדרון המזרחי של עיר דויד, אלא שפרשנותם מעוררת מחלוקת בין הארכיאולוגים. השרידים העומדים במרכז הדיון הם טראסות האבן המסיביות בשטח G ו'המבנה המדורג' המרשים שמעליהן. חילוקי הדעות בין מ' שטיינר וג' קהיל משקפים את מצב המחקר כיום: הראשונה עוסקת במחקר ובפרסום המדעי של החפירות של קניון קתלין בעיר דויד, והשנייה עוסקת במחקר ובפרסום המדעי של תוצאות החפירות בהנהלת יגאל שילה בשטח G בעיר דויד. מסקנותיהן שונות זו מזו: שטיינר טוענת כי מערכת הטראסות קדומה ל'מבנה המדורג'. את הטראסות היא מתארכת לתקופת הברזל א ואילו את המבנה המדורג למאה ה' (ימי ממלכת דויד ושלמה) או למאה ה' לפסה"נ. קהיל, לעומתה, טוענת כי מערכת הטראסות אינה אלא היסוד של 'המבנה המדורג', ושניהם הוקמו לדעתה בשלהי המאה ה' ג או בראשית המאה ה' ב לפסה"נ.⁷ 'המבנה המדורג' היה למעשה קיר תמך למבנה ציבורי גדול שהתנוסס מעליו, ממנו לא נותר דבר. על-פי שתי הדעות 'המבנה המדורג' התקיים בימי ממלכת דויד ושלמה, בין אם הוא הוקם זמן רב קודם לכן והמשיך להיות בשימוש, ובין אם הוקם בימיהם. יש לזכור כי זהו מבנה אדיר ממדים ביחס למבנים אחרים מן התקופה בה מדובר, ואם צודקת קהיל בטענתה כי המבנה קדום לימי דויד אך היה בשימוש בימיו, הרי ניתן לזהות מבנה זה עם 'מצודת ציון' שנכבשה בידי דויד. מתיאור כיבוש ירושלים בידי דויד עולה כי המצודה היתה קיימת לפני כיבוש העיר, והפכה להיות מצודת השלטון של דויד: 'וילכד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד... וישב דוד במצדה ויקרא לה עיר דוד ויבן דוד סביב מן המלוא וביתה' (שמואל ב, ה ז-ח). דומה כי ניתן לקשור פסוקים אלו עם הממצא הארכיאולוגי המרשים בעיר דויד. אף ייתכן כי הביצורים האדירים מתקופת הברונזה התיכונה שגילו ריך ושוקרון באזור הגיחון המשיכו להיות בשימוש מאות שנים, במשך כל תקופת הברונזה המאוחרת ותקופת הברזל א, אם כי אין הוכחה ארכיאולוגית ישירה לכך. ייתכן איפוא כי המונח המקראי 'מצודת ציון' כולל גם את אזור המעיין שהיה מבוצר היטב. שטיינר אף מייחסת לימי דויד ושלמה שרידי חומת סוגרים שחשפה קניון מצפון לשטח G, ולדעתה אם לוקחים בחשבון את אזור הר הבית, הרי העיר הגיעה בימי שלמה לשטח של כ-120 דונם ובה

M. Steiner, 'It's Not there, Archaeology ;8-3 Proves Negative', *BAR* (1998), pp. 26-33; J. Cahil, 'It is there, The Archaeological Evidence Proves It', *ibid.*, pp. 34-41

⁷ מ' שטיינר, 'ירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת והברזל א: העדות הארכיאולוגית מול המקורות הכתובים?', א' פאוסט (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השני, רמת גן תשנ"ז, עמ'

אוכלוסייה המוערכת ב־2,000 נפש. עיר כזו יכולה היתה לשמש כבירה של מדינה קטנה בהתהוותה. עם זאת יש לזכור כי אין בידינו כל מידע ארכיאולוגי על תולדות הבנייה בהר הבית בתקופת המלוכה, ואילו באזור העופל שמדרום להר הבית לא נמצאו כל שרידים קודמים למאה ה־נ' לפיכך היקף העיר בימי הממלכה המאוחדת נותר בבחינת תעלומה. לשאלות החדשות שהועלו במחקר ירושלים של תקופת המקרא, אפשר אפוא לתת תשובות שונות.

ירושלים, אדר ב' תש"ס

העורכים

על שמותיה של ירושלים

שמה של ירושלים בא לראשונה בכתבי המאורות המצריים. הוא נמסר שם 3w-š3-mm = (או)רושלם, היינו (u)rušalim, עם מ"ם מוספת, תופעה אופיינית להרבה שמות יישובים בכנען בכתבי המאורות, כגון אפקם = אפק, שכמם = שכם ועוד. שיטת הכתיב המצרי של שמות שמיים בכתבי המאורות מוסרת את העיצורים רי"ש ולמ"ד (שאינן לה ייצוג באלפבית המצרי וכנראה גם לא במבטא, לפחות ברוב הדיאלקטים המצריים) באל"ף. היא מבליעה את העיצור התחילי u באל"ף המייצגת את הרי"ש. בתעודות אל-עמארנה השם נכתב urusalim (חילוף s/s היא תופעה אופיינית למכתבי ירושלים), בתעודה האשורית על מסע סנחריב ליהודה urusalimmu, בכתובת עברית מסוף ימי ממלכת יהודה במערה באזור לכיש וכן בטביעות חותם על קנקנים מתקופת פרס 'ירושלם', ובארמית שבמקרא ירושלם (עזרא ד ח ועוד). הכל בהתאמה גמורה לכתיב המקראי ירושלם (בתרגום השבעים Ierousalem), והשם הארכאיסטי שלם הבא בסיפור על אברהם ומליצדק בבראשית יד; ובתהלים עו ג: 'זיהי בשלם סוכו ומעונתו בציון'. הצורה ירושלים מתועדת במקרא רק שלוש פעמים (ירמיה כו יח; דברי הימים ב, לב ט; אסתר ב ו). הצורה המאוחרת ירושלים נוצרה כנראה בהשפעת הסיומת הלוקטיבית הדומה לזוגי ים, הנפוצה בשמות מקומות בארץ-ישראל, כגון אדורים, רמתים ועוד. הרכיב שלם שבשם ירושלם הוא שמו של אל כנעני הידוע מתעודות אוגרית. הוא תאומו של שחר, ונראה שהוא מכוון לשמש השוקע. אשר לרכיב ירו, נראה שיש לגזור אותו משורש יר"ה (*ורו), מלשון הנחת יסוד, השווה איוב לח ו: 'או מי ירה אבן פנתה'. שהשם מורכב מרכיב פועלי ורכיב תיאופורי (שם אלוהות) מלמד השם הגיאוגרפי ירואל (דברי הימים ב, כ טז). לפי זה יש לפרש את השם ירושלם כעיר שיסדה האל שלם.

שם נרדף נפוץ לירושלים הוא ציון, בראשונה שמה של המצודה שבצפונה של שלוחת עיר דויד, אולי בכתף ההר המחבר את שלוחת עיר דויד אל הר הבית. משכבש דויד את המצודה קראה בשמו עיר דויד, שם שפעמים נתפשט על העיר כולה (שמואל ב, ה ז-ט; מלכים א, ח א ועוד הרבה). השם ציון לא נתפרש. אם נבוא לגזור אותו מלשון יובש (ציה), אפשר שהוא מכוון להעדר מקור מים במצודה, אבל הפירוש קשה.

לשמות יבוס ועיר דויד משמעות היסטורית: יבוס על שם תושבי העיר, וספק אם היה לשם זה שימוש מחוץ למקרא; עיר דויד נקראה כן על שום כיבושה בידי דויד, כדרך שעשו מלכים אחרים במזרח הקדום שקראו ערים בשמותיהם. נראה שנהגו להבחין בין עיר דויד לשאר העיר. השווה למשל למסופר על קבורת מלכי יהודה בעיר דויד (מלכים א, יא מג; יד לא ועוד) שעה שבשאר הסיפור המסופר קורא לירושלים בשמה.

בכרוניקה הבבלית על כיבוש ירושלים בימי נבוכדנאצר העיר נקראת al iahudu היינו עיר יהודה.

ירושלים זכתה להרבה שמות פיוטיים: עיר האלהים (תהלים מו ה), עיר הקדש (ישעיה נב א), עיר הצדק (ישעיה א כו), קריה נאמנה (שם), נוה שאנן (ישעיה לג כ), נוה צדק הר הקדש (ירמיה לא כב), אריאל (ישעיה כט ב), קרית חנה דוד (שם), עיר תהלה (ירמיה מט כה), קרית מוש (שם), קרית מלך רב (תהלים מח ג), ועוד.

פרק ראשון

ירושלים וסביבותיה: השפעת התנאים הפיסיים על יישובה של ירושלים

ריכב רובין

מבוא

תנאי הסובב הגיאוגרפיים, ובמיוחד התנאים הפיסיים, דהיינו המסלע והקרקע, פני השטח והתבליט, משטר הגשמים, הקרינה והרוחות, מקורות המים, הצמחייה הטבעית וגורמים טבעיים אחרים, נחשבו במשך שנים רבות לנתונים בסיסיים, הקובעים את מערכת התנאים המוחלטת לפעילות האדם לאורך ההיסטוריה, משל היו תנאי הטבע הבמה והתפאורה לתיאטרון שבו מתרחשת עלילת ההיסטוריה. השקפה גיאוגרפית זו, שזכתה מאוחר יותר לביקורת חריפה, כונתה בשם דטרמיניזם פסי, ובגללה נפתחו חיבורים היסטוריים רבים בפרקי מבוא גיאוגרפיים נרחבים.¹ גם במחקר ארץ ישראל ניכר הדבר בחיבורים אחדים, כדוגמת ספריהם של ג'ורג' אדם סמית, פ"מ אָבֶל ואחרים.² ברוח דומה, אף כי לא קיצונית מבחינת העמדה הדטרמיניסטית, נקט גם 'ספר ירושלים' במהדורתו הראשונה, כשסדרת מאמרים על הגיאולוגיה, האקלים, הטופוגרפיה, החי והצומח של סביבות ירושלים, שנתחברו על ידי טובי המלומדים בתחומים אלה, נכללו בו כחטיבת מאמרי מבוא.³ המאמר שלפנינו אינו מתיימר להיות תחליף למאמרים אלה, ואף לא לעבודותיהם של מומחים בתחומים השונים שנתפרסמו במרוצת ארבעים השנים שחלפו מאז יצא לאור 'ספר ירושלים'.⁴ בכוונתנו להציג רק את עיקרי הדברים, ולהצביע כיצד השפיעו תנאי הטבע על יישובה של ירושלים, לא מתוך עמדה

ירושלים'; י' שטנר, 'סביבות ירושלים'; ל"א פיקרד, 'המצב הגיאולוגי של ירושלים'; ד' אשבל, 'אקלימה של ירושלים'; מ' זהרי, 'הצמחייה והצומח בנוף ירושלים'; ש' בודנהיימר ומ' דור, 'החי בירושלים ובסביבותיה'.

ראה, למשל: מ' אבנימלך, 'השפעת התנאים הגיאולוגיים של ירושלים על התפתחות יישובה', יהודה וירושלים, ירושלים תשי"ז, עמ' 129-136; י' קרמון, 'השפעות טופוגרפיות על דרכי התחבורה ביהודה', שם, עמ' 144-150; הנ"ל, ירושלים, עמ' 96-108. וראה גם: אטלס ירושלים.

¹ הדוגמה הבולטת ביותר היא הכרך הגיאוגרפי רב ההיקף שהופיע בראש הסדרה הנרחבת של ההיסטוריה של צרפת. ראה: P. Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France* (*Histoire de France illustrée*, ed. E. Laviésse, I, 1) Paris 1911

² F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1933; G.A. Smith, *Historical Geography of the Holy Land*, London 1894 (1931²⁵) אהרונ, ארץ ישראל.

³ ספר ירושלים (תשט"ז). וראה שם מאמריהם של מ' הקר, 'המצב הגיאוגרפי והטופוגרפי של

דטרמיניסטית אלא מנקודת הראות שבני אדם יכלו לנצל את תנאי הטבע, אך ידעו גם להתמודד עם מגבלותיהם של תנאים אלה ולהתגבר עליהם.

אקלים

הרי ירושלים נמצאים בתחומי החבל היס-תיכוני, וירושלים סמוכה לגבולו של מדבר יהודה. תצפיות אקלימיות בירושלים נערכות באופן סדיר וכמעט ברציפות מאז שנת 1844. במדידות הוחל ביוזמתו של רופא בית החולים של המיסיון הסקוטי, ד"ר מק-גוון, יוזמה שנמשכה בבית חולים זה ברציפות למעלה ממאה שנה.⁵ תחנת מדידה נוספת הוקמה בשנת 1896 במושבה הגרמנית על ידי החברה הגרמנית לחקירת ארץ ישראל;⁶ תחנות נוספות פעלו במושבה האמריקנית, בבית היתומים מיסודו של שנלר, במגרש הרוסים ועוד. מרבית התצפיות הללו התייחסו למשקעים, ובעיקר לכמויות הגשמים.⁷ התצפיות בכמויות המשקעים תוקנו וחושבו, כך שבידינו סדרת מדידות רציפה ומתוקנת החל בשנת 1846/7 ועד ימינו.

משטר הגשמים

עונת הגשמים נמשכת בדרך כלל מסוף אוקטובר או תחילת נובמבר ועד חודש מאי. במהלך חודשים אלה נוצרות מעל הים התיכון מערכות של שקעים ברומטריים, הנעות מזרחה. כאשר נתקלים גושי העננים במכשול הררי, הם עולים, מתקררים, מגיעים לנקודת ההתעבות, וממטירים את מטענם. לפיכך מביאה העלייה בגובה לעלייה בכמות המשקעים, והרי ירושלים זוכים לכמויות משקעים ניכרות. מזרחה יותר, בשל המתלול המזרחי החד של הרי ירושלים, צונחים גושי העננים מטה בהמשך דרכם ומתחממים, הלחות היחסית פוחתת עם ההתחממות, כמויות המשקעים פוחתות באופן ניכר, ונוצר מדבר המוגדר כ'מדבר בצל גשם'. חלק הארי של המשקעים בירושלים מקורו בגשם. עם זאת, בשל הטמפרטורות הנמוכות הפוקדות את ירושלים בחורף, שלגים אינם נדירים בירושלים, וכמעט מדי שנה פוקד את העיר שלג קל. אחת לכמה שנים יורד שלג כבד יותר המחזיק מעמד ימים אחדים על פני הקרקע.

ניתוח שיטתי מלא של כמויות המשקעים מצביע על שונות גבוהה בין תחנות המדידה השונות בתחומי ירושלים. שונות זו נגרמת על ידי גורמים מקומיים: גובה מעל פני הים, פְּנוֹת (כלומר הכיוון שאליו פונה אתרה של התחנה), המבנה הטופוגרפי המקומי, מיקום ביחס לקו פרשת המים ועוד.

the Year 1891', p. 190; idem, '... in the Year 1892', p. 264; '...in the Year 1893', pp. 350-354; idem, 'Meteorological... Observations at Jerusalem', *ibid.*, 1902, pp. 56-61, 250-254
P. Exner, 'Zum Klima von Jerusalem', *ZDPV*, 33 (1910), pp. 107-164
אשבל (לעיל, הערה 3).

T. Chaplin, 'Observation on the Climate of Jerusalem', *PEFQS*, 1883, pp. 8-40; J. Glaisher, 'On the Fall of Rain at Jerusalem in the 32 Years from 1861 to 1892', *ibid.*, 1894, pp. 39-44; idem, 'Results of Meteorological Observations Taken at Jerusalem in the Year 1890', *ibid.*, 1896, p. 88; '...in

בניתוח מכליל של נתונים מתחנות שונות ממוקמת ירושלים בין קו-גשם (isohyet) של 600 מ"מ במערב העיר, לבין קו-גשם של 400 מ"מ בשוליה המזרחיים, על מדרונותיו המזרחיים של הר הזיתים.⁸ סדרת המדידות המתוקנת מתייחסת למדידות שהחלו בעיר העתיקה ונמשכו בתחנה שעל גג בניין ג'נרלי במרכז העיר, והערך הממוצע הרב-שנתי לשנים 1846/7 עד 1992/3 הוא 556.4 מ"מ.⁹ סדרת המדידות הארוכה המצויה בידינו מאפשרת גם את בחינת השונות על פני הזמן ובדיקת הערכים הקיצוניים שהתקבלו בשנים גשומות ובשנים שחונות מאוד בתקופה זו. השנה הגשומה ביותר מאז החלה המדידה בירושלים היתה שנת 1991/2, ובה ירדו 1134 מ"מ (103.8% מעל הממוצע); ואילו השנה השחונה ביותר היתה שנת 1959/60, ובה ירדו 206.4 מ"מ בלבד (62.9% מתחת לממוצע).¹⁰

הטמפרטורות

החורף בירושלים קר למדי בהשוואה לשאר אזורי הארץ, והקיץ נוח למדי. ערך המינימום היממתי הממוצע בחורף הוא בין 6 ל-8 מעלות צלסיוס, וערך המקסימום היממתי הממוצע בחורף הוא בין 11 ל-13 מעלות צלסיוס. ערך המינימום היממתי בקיץ הוא בין 18 ל-19 מעלות צלסיוס, וערך המקסימום היממתי בקיץ הוא כ-28 מעלות צלסיוס.¹¹ הטמפרטורה הגבוהה ביותר שנרשמה בירושלים בין השנים 1950-1993 היתה 39.4 מעלות (22.8.1954), ואילו הנמוכה ביותר היתה -5.1 מעלות (נרשמה ב-6.2.1950).¹²

משטר הרוחות

בחורף, בשל העובדה שמצבי הלחץ הברומטריים משתנים לסירוגין, נושבות בירושלים רוחות מכיוונים שונים, אם כי הרוחות המערביות הן הדומיננטיות. במקומות הגבוהים, רוחות אלה חזקות מאוד. בקיץ נושבת רוח מערבית כמעט כל הזמן, אם כי עוצמתה נמוכה יותר מזו של רוחות החורף. רוח מערבית קיצית זו משפרת מאוד את אקלימה של ירושלים בקיץ ומקלה באופן משמעותי את עומס החום השורר בה.

מאפיינים גיאולוגיים

המסלע בהרי ירושלים, כמו ברוב חלקי ארץ ישראל, בנוי מסלעי משקע ימיים. בין הסלעים הללו שכבות של גיר קשה, דולומיט, חֵאָר, קירטון וצור. ירושלים ממוקמת סמוך לגבול בין שתי חבורות

⁸ אטלס ירושלים, גליון 1.2, אקלים והידרולוגיה.
⁹ ד' עמירן, גשמים ומדיניות המים בישראל, סדרות של שנים שחונות ושל שנים גשומות והשלכתן על מדיניות המים, ירושלים 1994, לוחות 2א, 5, עמ' 28-33. תחנה נוספת ממוקמת בנמל התעופה בעטרות ומופעלת מטעם השירות המטאורולוגי, נתוניה מציגים ערכים דומים.
¹⁰ עמירן, שם, לוח 5, עמ' 32-33.
¹¹ ערכים אלה מתבססים על ממוצעים רב-שנתיים לשנים 1968-1983. ראה: שנתון סטטיסטי לירושלים, מס' 11, ירושלים 1992, לוח ב/4, עמ' 18.
¹² ד' עמירן, היבט סטטיסטי: נתוני אקלים לירושלים, ירושלים 1995.

סלעים – חבורת הר הצופים הקירטונית, בת גיל סגון ואיאקן ממזרח לעיר, ממדרונות הר הצופים והר הזיתים ומזרחה; וחבורת יהודה, הבנויה בעיקר גיר קשה ודולומיט מגיל קנומן וטורון, מקו זה ומערכה. כל אחת משתי חבורות אלה כוללת מספר תצורות, ולכל תצורה מאפיינים משלה, הניכרים בהופעתה בנוף ובשימושה על ידי האדם.

חבורת יהודה כוללת בתוכה כתריסר תצורות, מתצורת עין קיניה, הקדומה ביותר, בת גיל אֶלְפִּיאָן, ועד תצורת בֶּעֶנָה, מגיל טורון, הצעירה ביותר בחבורה. חלק ניכר משטח הרי יהודה בנוי בסלעי גיר קשים ובסלעי דולומיט, אך בכמה מקומות נחשפות תצורות רכות יותר של קירטון (בתצורת כפר שאול), או חואר (בתצורת חואר מוצא, בתצורת שוֹרֶק ובתצורת קֶטְנָה).¹³ התצורות הקשות יותר יוצרות את נופי המתלולים ולעתים אף מצוקים, כדוגמת תצורת עמינדב ותצורת בית מאיר; ואת נופי הטרשים של תצורת ורדים, שאפיינו את עמק המצלבה, גבעת בית הכרם וכדומה. התצורות הרכות יותר, ובמיוחד תצורת חואר מוצא, יוצרות מדרגה שטוחה ורחבה יחסית בנוף.¹⁴

חבורת הר הצופים, בת גיל סגון, כוללת בתוכה את תצורת מנוחה, המאופיינת בסלעי קירטון לבנים ורכים, ואת תצורת מישאש, המאופיינת בסלעי צור קשים, המופיעים בקרבת ירושלים בגוון כהה, שתי התצורות האלה מופיעות בשוליים המזרחיים של ירושלים ויוצרות את נוף הר הצופים והר הזיתים, סביבות ארמון הנציב ומשם מזרחה אל תוך מדבר יהודה.

שכבות הסלע בנות התצורות השונות הורבדו על קרקע ים הַתִּיִּס הקדום ולאחר מכן עברו תהליך של קימוט. בהרי יהודה ניכרים קמר הר חברון וקמר רמאללה, שבשניהם עוצמת הקימוט ניכרת. בין שני קמרים אלה, הרי ירושלים הם מעין קצר (סינקלינה), ולפיכך פסגות הרי ירושלים (פסגת נבי סמויל כ-830 מ' מעל פני הים) נמוכות בהשוואה לפסגות הר חברון (1020 מ' מעל פני הים) והר בית אל (הר בעל חצור 1016 מ' מעל פני הים); גם מידת הקימוט בהרי ירושלים פחותה מזו שבשני הגושים הנזכרים.¹⁵

פרשת המים הגיאולוגית, כלומר המקום שבו עובר שיא הקמר, עוברת בהרי ירושלים בקרבת שואבה-נווה אילן. אולם במשך מיליוני שנים פעלו כוחות הבליה והסירו שכבות סלע ניכרות, תוך פעולה אסימטרית חזקה לכיוון מערב. כתוצאה מכך הוסטה פרשת המים העילית כעשרה עד חמישה עשר ק"מ מזרחה, והיא עוברת היום בלב ירושלים המודרנית. היווצרותו של השבר הסורי-אפריקאי, והנמכת בסיס הסחיפה של הנחלים היוורדים מזרחה, יצרה אסימטריה חדשה, הגורמת להתחתרות חזקה מאוד של הנחלים היוורדים מזרחה. עובדה זו ניכרת במיוחד בהתחתרותם של נחל קדרון ויובלו העיקרי, גיא בן הינום, היוצרים הסטה הפוכה של קו פרשת המים, לכיוון מערב.¹⁶

בתהליך בלייתם של סלעי הגיר הקשים בולט מאוד מקומו של התהליך הקרסטי. מי הגשם היוורדים, בעברם דרך האטמוספירה, סופחים דו-תחמוצת הפחמן והופכים לחומצה פחמתית, הממיסה את אבן הגיר. הגיר, המתבלה על ידי המסה, יוצר מכלול של צורות נוף, שחלקן מוכר היטב

¹³ י' ארקין, ירושלים, מפה גיאולוגית 1:50,000, עמ' 362-365.

¹⁵ אטלס ירושלים, גליון 1.3.

¹⁴ פיקרד (לעיל, הערה 3); ע' פלכסר, 'המורפו-טקטוניקה של ירושלים וסביבותיה', טבע וארץ, ¹⁶ פלכסר (לעיל, הערה 14).

בהרי ירושלים: מערות, חללי המסה תת-קרקעיים, ושטחים פתוחים מכוסים בסלעים גדולים, בולטים ובלויים, המכונים טרשונים, כפי שנראו בעמק המצלבה ובגבעת בית הכרם, ועוד. גם רבים מן המעינות הנובעים בהרי ירושלים קשורים לניקוז קרסטי תת-קרקעי. בליית הסלעים היא גם מקורן של הקרקעות: בלייתם של סלעי הגיר הקשים יוצרת את אדמת הטרסה רוסה (Terra Rosa) החומה-אדומה והכבדה, המאפיינת את הרי יהודה, והאופיינית גם היא לנופים של בליית קרסטית. קרקע זו נוצרה על המדרונות ועל פסגות ההרים, וחלק ניכר ממנה נסחף, מותיר את המדרונות קירחים וסלעיים אך יוצר קרקע פורייה זמינה לחקלאות בעמקי הנחלים. סלעי הקירטון, המופיעים בתצורת כפר שאול הנחשפת ממערב לירושלים ובתצורת מנוחה הנחשפת ממזרח, יוצרים בבלייתם קרקעות רנדומליות בהירות, הנחשבות נוחות פחות, אך לא בלתי מתאימות לחקלאות.¹⁷

המבנה הגיאולוגי משפיע גם על הופעתם ותפוצתם של המעינות: מי הגשם היורד מחלחלים בשכבות הגיר עד שהם נתקלים בשכבות חואר המשמשות כאופקים אטימים למים; מעל שכבות אלה נוצרים אופקי מי תהום, ובמקומות שבהם נחשף המגע בין שכבות חואר אלה לבין השכבות שמעליהם נובע מעיין מסוג המכונה מעיין שכבה. ממערב לירושלים, במקומות רבים שבהם נחשפים אופקים אטימים כאלה (בעיקר חואר מוצא) נובעים מעיינות. רבים מן המעינות הללו נחשבים קטנים על פי קריטריונים מודרניים (פחות מ-1 ליטר לשנייה), אך הם שימשו מקור מים לכפרים ולנחלות שלחין בעבר.¹⁸

המבנה הפיסיוגרפי

אגני הניקוז הראשיים בהרי ירושלים הם נחל קדרון ויובלו הראשי גיא בן הינום, היורדים מזרחה אל ים המלח; ונחל שורק ויובליו הראשיים, נחל רפאים ונחל כסלון, המתנקזים מערבה אל הים התיכון. בין שני אגני הניקוז הללו עובר קו פרשת המים הארצית, החוצה את ירושלים המודרנית מדרום לצפון. אגן הניקוז של נחל קדרון מוגבל מצפון על ידי רכס הר הצופים, ממזרח על ידי הר הזיתים, ומדרום על ידי רכס ארמון הנציב (הר העצה הרעה, ג'בל מִפְּרָה), והוא תוחם את העיר העתיקה ממזרח. יובליו העליונים של נחל שורק יורדים מן הגבעה הצרפתית ומסנהדריה מערבה, וראשיתו של נחל רפאים סמוך לתחנת הרכבת, דרומה לכתף הינום. כך חובקים אגני ההיקוות של שני נחלים אלה את ירושלים, הבנויה על הרכסים הנוצרים ביניהם (ראו איור 1).

ככל הנראה היה אפיק נחל שורק חלק מנחל קדמון, שזרם מעבר הירדן מערבה. עם היווצרות השבר נקטע חלקו המזרחי של נחל שורק מראשו הקדום, והדבר ניכר בהופעתו של אפיק רחב, המאפיין נחל מפותח ובוגר, סמוך כל כך לקו פרשת המים. לעומתו התחתר נחל קדרון הצעיר, המושפע מעומקו של השבר ומהפרש הגובה הניכר בין תחילתו של הנחל לבין בסיס הסחיפה שלו,

¹⁷ א' שמואלי, ד' גרוסמן ור' זאבי (עורכים), יהודה ושומרון: פרקים בגיאוגרפיה רגיונאלית, ירושלים תשל"ז, עמ' 230-250.

¹⁷ ש' רביקוביץ, מדרוך ומפה של קרקעות ישראל, ירושלים תשל"ל, עמ' 16-19.

¹⁸ ראה: אטלס ירושלים (לעיל, הערה 8). ראה גם: צ' רון, 'ניצול מעיינות לחקלאות שלחין בהרי יהודה',

[illegible]

אגן העיר העתיקה

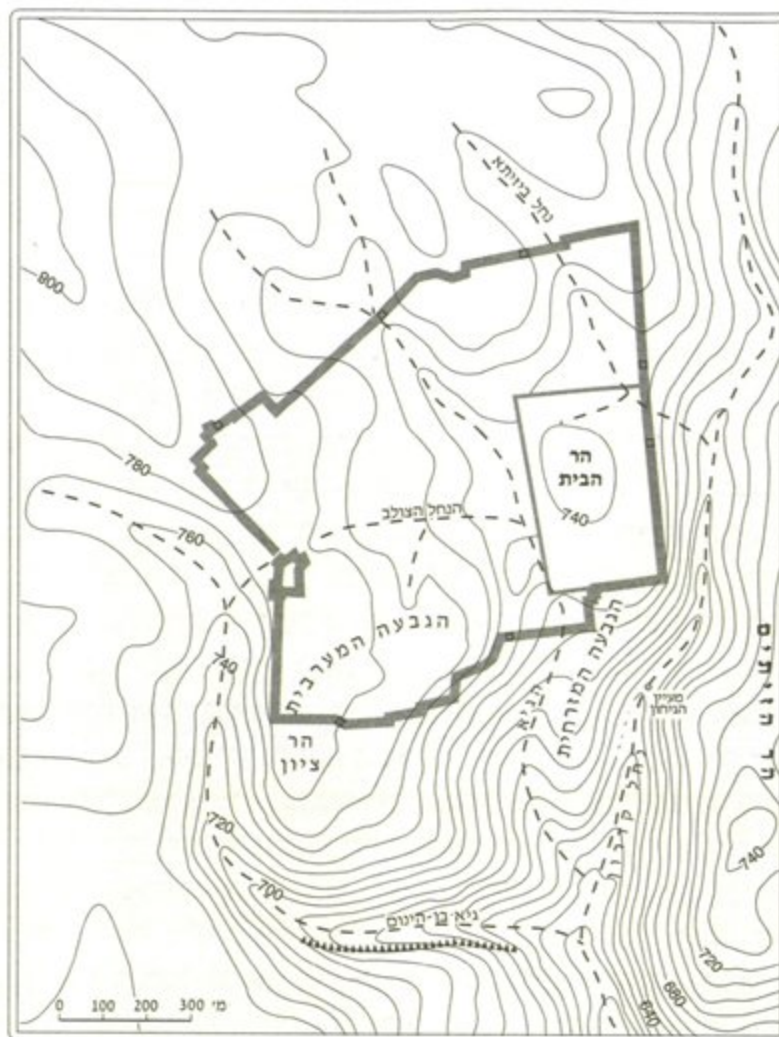
אגן העיר העתיקה תחום בין שני נחלים המתנקזים מצפון לדרום: נחל קדרון במזרח, וגיא בן הינום במערב ובדרום. במרכז תחום העיר העתיקה עובר יובל נוסף של הקדרון, שכונה בלשון המקרא בשם 'הגיא' ובלשונו של יוסף בן מתתיהו 'טִירוֹפִּוּיוֹן'.²⁰ שלושת הנחלים הללו תוחמים ביניהם שני רכסים: הרכס הראשון, במזרח, תחום בין הקדרון לטירופיון בתחומיו מצויות הגבעה המזרחית, הכוללת את גבעת עיר דוד, את העופל והר הבית; וצפונה ממנה גבעת בית חסדא.²¹ הרכס השני מצוי במערב,

19 קרמון, ירושלים.

ראה, למשל: נחמיה ב טו; יוסף בן-מתתיהו,
מלחמת היהודים, ה ד א; וכן מ' אבי-יונה,
'הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי
הבית השני', ספר ירושלים (תשט"ו), עמ' 305.
נעיר שתרגומו המילולי של המונח טירופיון —
'גיא עושי הגבינה' הוא ככל הנראה חסר משמעות.

ויש לשער ששמו המקורי של הגיא השתבש ביוונית בידי מעתיקי כתבי היד של יוסף בן-מתתיהו.

אצל יוסף בן-מתתיהו השתמר השם 'בזיזתא' (מלחמת היהודים, ה'ר"ב [298-299]), אך מקובל להניח שהשם העברי המקורי היה 'בית חסדא' או 'בית זיתא'; וראה גם בברית החדשה. יוחנן ה' ב.

ובתחומי הגבעה המערבית, הכוללת את תחומי של 'הר ציון' כהגדרתו המרחיבה,²² כלומר תחומיהם של הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון שמחוץ לחומות; וצפונה משם את השלוחה שעליה ניצבים כנסיית הקבר והרובע הנוצרי, והוא תחום בין הטירופיון לבין גיא בן הינום (ראו איור 2).

אל שלושת הנחלים הראשיים הללו מתנקזים יובלים נוספים: מצפון למצודה, סמוך למקומו של שער יפו, מתנקז לדרום-מערב, אל גיא בן הינום, 'נחל המצודה'. מזרחה ממנו, בתואי רחוב דויד, מתנקז אל הטירופיון נחל שכונה בספרות 'הגיא הצולב', או 'גיא הערב', בהיותו מאונך לרשת הניקוז הראשית, ואליו מתנקז מדרום לצפון יובל קטן, המקביל בכיוונו לרחוב היהודים.²³ מצפון להר הבית נחצית גבעת בית חסדא על ידי נחל שכיוונו מצפון מערב לדרום מזרח, שהתנקז אל נחל קדרון. בעבר היה אפיק נחל זה מקור המים לברכת בית חסדא ולברכת ישראל, אך מאז בניית הר הבית והרחבתו צפונה, מהלכו התחתון כמעט שאינו ניכר בשטח כלל.

מבחינה גיאולוגית נמצא אגן העיר העתיקה, האזור בו צמחה והתפתחה ירושלים מראשיתה ועד

²² י' צפריר, 'ציון, הגבעה הדרומית-מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזאנטית', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"ה, עמ' 6-7.

²³ ד' בהט, אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים, ירושלים 1989, עמ' 10-13; אביגד, העיר העליונה, עמ' 59.

אמצע המאה הקודמת, בתחומיה של תצורת בענה, בת גיל טורון;²⁴ נחל קדרון עוקב אחרי הגבול בין תחום תצורת בענה הטורונית לתחומי חבורת הר הצופים הסגנונית, הצעירה ממנה, אך אינו חופף בדיוק לגבול הגיאולוגי. לעובדות יסוד גיאולוגיות ומורפולוגיות אלה היתה חשיבות רבה בקביעת מיקומה והתפתחותה של ירושלים בראשיתה, בהיותן גורמי-אב המשפיעים על מקורות המים, זמינותה של קרקע חקלאית, האפשרויות לביצור האתר וזמינותה של אבן לחציבה ולבנייה.

מקור המים הראשוני של ירושלים היה מעיין הגיחון, וההיצמדות אליו קבעה את מיקומה של העיר בראשיתה. מעיין הגיחון הוא מעיין בעל אופי קרסטי סיפוני. מימיו נקווים בתוך חלל המסה קרסטי, וממנו הם נובעים אל פני השטח דרך מעבר צר למדי, בעל מבנה סיפוני. כלומר, המעבר עולה תחילה מעלה ורק אחר כך יורד כלפי מטה. משום כך, נביעתו של הגיחון איננה רצופה, והוא מגיח ומתייבש לסירוגין מכאן גם שמו.²⁵ בראשית ימיה של ירושלים נבעו מי המעיין וניגרו אל תוך אפיקו של נחל קדרון, אך לאחר זמן נבנו לצד המעיין מתקנים שמטרתם היתה לנצל את מימיו ביעילות רבה יותר בימות שלום ובעתות מצור ומלחמה. מתקנים אלה, בעיקר פיר וורן ונקבת חזקיהו, עוררו במשך שנים שאלות רבות.²⁶ במיוחד עמדה השאלה כיצד כיוונו הקדמונים את חציבתם וכיצד יכולים היו שני צוותים לפעול משני קצותיה של מנהרה ארוכה ומתפתלת. סקר גיאולוגי מפורט של גבעת עיר דויד העלה שבתחומיה מצויים גם מערכת של שברים וסדקים גיאולוגיים וגם מערכת של חללי המסה קרסטיים. מערכת חללי המסה זו מסבירה היטב את הקמתו של פיר וורן, תוך ניצול חללים כאלה, שהיו קיימים וידועים לקדמונים; ואת תהליך חציבתה של מנהרת חזקיהו. על פי ממצאים אלה, היה ככל הנראה סדק קרסטי, שלאורכו זרמו מים ממעיין הגיחון אל סביבת ברכת השילוח. סדק זה ונביעה זו היו מוכרים לבוניה של מנהרת חזקיהו והם נשענו עליהם להתוויית דרכם ולאורור המנהרה בזמן חציבתה.²⁷

עם הגידול במספר תושביה של ירושלים, ועם התפתחותה צפונה, לא הספיקו מי הגיחון לצרכיה של ירושלים והיה צורך בהקמת ברכות אגירה למי נגר. מיקומן של אלה היה, כמובן, בעמקי הנחלים, והוא קשור לפיכך ישירות למבנה מערכת הנחלים שתוארה לעיל. בתחילה נבנו שתי ברכות באפיקו של הטיירופיון, הן ברכת השילוח והברכה התחתונה (ברכת אל-חמרה). מאוחר יותר, ובייחוד עם התפתחותה המואצת של ירושלים בימי בית שני, נבנו ברכות נוספות במעלה הטיירופיון, על נחל בית חסדא, ובמעלה גיא בן הינום.²⁸

באפיקי הנחלים, ובמיוחד באפיקו של נחל קדרון, נמצאו שטחי הקרקע החקלאית של ירושלים.

קדמוניות, 55-56 (תשמ"א), עמ' 89-95.
D. Gil, 'Subterranean Waterworks of Biblical Jerusalem: Adaptation of a Karst System', *Science*, 254 (December 1991), pp. 1467-1471. דבר קיומו של סדק כזה הועלה לראשונה כהשערה על ידי סאלי, ראה: H. Sulley, 'A Note', *PEFQS*, 1929, p. 124. על כך להלן, פרק עשירי.

²⁴ מ' אבנימלך, 'ירושלים של טורון', מדע, יג (1968), עמ' 209-215.

²⁵ הדבר השתנה בימינו כתוצאה מעבודות חציבה וניקוי שנעשו במוצא המעיין.

²⁶ ראה, למשל: הקר (לעיל, הערה 3), עמ' 191-218; ר' עמירן, 'הספקת המים לירושלים', קדמוניות, 1-2 (תשכ"ח), עמ' 13-18; י' שילה, 'גיליון מחדש של מפעל המים הקדום המכונה "פיר וורן"',

אפיק הנחל אינו צר במיוחד, וניתן היה לפלס לאורכו סדרה של חלקות חקלאיות. ערך ניכר היה לחלקות שפולסו במורד הנחל ממעיין הגיחון ומטה, שכן אלו היו חלקות שלחין; מקובל לזהותן עם 'גן המלך' הנזכר במקרא (מלכים ב, כה ד; ירמיהו לט ד). מערכת תעלות השקיה, המזוהה עם מי השילוח (ישעיהו ח ו), משכה את מי הגיחון והשקתה את חלקות השלחין הללו.²⁹ ככל שהלכה יכולת אגירת המים והשתכללה, ניתן היה להרחיב את תחומי חקלאות השלחין במורד הנחל, כפי שנעשה גם בימינו. חלקות דומות, אם כי לא בהשקיית שלחין, הוקמו גם באפיקו של גיא בן הינום.

ביצורה של ירושלים הקדומה, כלומר, גבעת עיר דויד, היה תלוי גם כן בגורמים טופוגרפיים. מצד אחד, גבעה זו היא הנמוכה מבין כל הרכסים הסובבים אותה, ולעין המודרנית נראה שהיא נשלטת בתצפית מהר הזיתים במזרח, מהר ציון במערב ומג'בל מַכְכָּר מדרום. אולם לא היתה לכך כל חשיבות לפני השימוש בנשק מודרני. בהתייחס לטווחי כלי הנשק שהיו מקובלים בתקופת ייסודה של העיר, תלילותם של מדרונות עיר דויד הפכה את הגבעה למוגנת באופן טבעי ממזרח, מדרום וממערב בצורה טובה מאוד, ובניית חומות על המדרונות הפונים לנחל קדרון ולטירופיון הפכה את העיר למבוצרת היטב. נקודת התורפה הטבעית, שהיתה נקודת התורפה המסורתית של העיר במשך דורות רבים, היתה בצדה הצפוני, שם נמשך קו הרכס באוכף רדוד, ללא קו הפרדה טופוגרפי משמעותי, ולכן כאן הושקע גם מאמץ הבנייה העיקרי בבניית קו ביצורים מלאכותי.

התפתחותה של ירושלים, מימי שלמה המלך ואילך, וביתר שאת בימי בית שני ובתקופות המאוחרות יותר, חייבה את תושבי ירושלים לצאת מתחומיה של עיר דויד. ואכן, כיוון התפתחותה העיקרי של ירושלים היה צפונה ומערבה. מזרחה לא ניתן היה להרחיב את תחום העיר, בגלל נחל קדרון על אפיקו העמוק והמדרונות התלולים היוורדים אליו. דרומה נוצר מצב דומה על ידי אפיקו של גיא בן הינום. מערבה השתרעה הגבעה המערבית, שעל ראשה שטח מישורי יותר, שהיה נוח לבנייה והתאים לצורכי ההתפשטות של העיר, בעיקר עם הופעתם של שיטות התכנון והבנייה של התרבות היוונית והרומית. צפונה יותר השתרעו משני צדי הטירופיון שטחים נוספים, אף הם שטוחים יותר ביחס לעיר דויד ומדרונותיה, ואליהם התפשטה העיר, במיוחד מימי בית הורדוס וביתר שאת מן התקופה הרומית המאוחרת ואילך.

המבנה הגיאולוגי הכתיב לבנאיה הקדומים של ירושלים את סוגי אבני הבנייה שבהם נבנו בנייני העיר במשך ההיסטוריה, ובדרך זו השפיע על מראה העיר. שלושה או ארבעה פרטים גיאולוגיים הם החשובים בין אבני הבנייה המקובלות ביותר.³⁰

מִיָּיִ יְהוּדִי — כינוי לפרט של גיר דולומיטי ודולומיט קשה, המופיע בסביבות ירושלים בשכבות הקנומן בתצורות ורדים, עמינדב, בית מאיר ושורק. זוהי אבן הבנייה הקשה ביותר והכבדה ביותר באבני הגיר שבארץ ישראל.³¹

מִיָּיִ אַחְמֶר — גיר דולומיטי קשה בגוון צהבהב עם עורקים בגוני ורוד ואדום (מכאן שמו),

I. Perath, *Stone Building and Building Stone in Israel: A Historical Review (The Geological Survey of Israel, Report EG/38/84)*, Jerusalem 1984, p. 41

²⁹ י' שילה, קדם, 19, עמ' 22-23.
³⁰ להלן נשתמש בשמות השדה של מספר פרטים, שמקורם בערבית המדוברת של הבנאים והסתתים, אך הם התקבלו גם בספרות הגיאולוגית וההיסטורית הדנה בירושלים.

המופיע בטורון התחתון. שכבות המיזי אחמר נפוצות במערב ירושלים. חשיבותו של המיזי אחמר בתולדות ירושלים היא בשני תחומים: ראשית, בשכבות אלה היתה פעילות קרסטית רבה ובהן נחצבה נקבת חזקיהו. שנית, הגיר האדמדם וחסר הסדקים התאים מאוד לחציבת עמודים מונוליתיים, ורבים מן העמודים שהתגלו בשרידי המבנים המפוארים מימי הבית השני ואילך נחצבו באבן זו.³²

מִלְכָּה — הפרט העיקרי של תצורת בענה הוא גיר גס-גרגר, המכונה כפי הבנאים הערביים מִלְכָּה, כלומר האבן המלכותית. סלע זה הוא בעל קשיות בינונית; הוא נוח לחציבה הואיל ואיננו קשה מדי; והוא מצוין לבנייה, משום שהוא מתקשה במגע עם האוויר ולכן עמיד לשנים רבות. הוא מצוי בשכבות עבות מאוד וניתן לחצוב בו גושי אבן גדולים מאוד, המתאימים לבניית חומות ביצורים ומבנים ממלכתיים. צבעה של אבן המלכה לבן בשעת חציבתה, אך היא מקבלת לאחר זמן מה גוון זהוב, מעין הרבש, המאפיין את אבני החומה, הכותל וכדומה.³³ תחום הופעתה של המלכה חופף כמעט לגמרי את תחומי העיר הקדומה, ורוב הבניינים הקדומים נבנו באבניה.

מיזי חילו — זהו פרט של גיר לבן, רך ונוח לחציבה, ומכאן שמו — האבן המתוקה; והוא מופיע מעל שכבות המלכה בשכבה דקה למדי, ובצורה בלתי רציפה.

היקף הבנייה הניכר בירושלים, בעיקר בימי הבית השני, הביא ליצירת מחצבות גדולות, שהטביעו את רישומן בנוף: אחת המחצבות הגדולות היא 'מערות צדקיהו', אתר שאליו יוחסו מאוחר יותר מסורות שונות. מחצבות נוספות סמוך לחומתה הצפונית של העיר הן החפיר המפריד בין סביבת שער שכם ושער הורדוס לבין מוזיאון רוקפלר, והגבעה שמצפון לשער שכם, המכונה 'גן הקבר'. מחצבות רחוקות יותר היו בסנהדריה ובמקומות נוספים. פעילות החציבה נגעה גם למיקומן ולעצם הקמתן של מערכות קבורה מורכבות. בסנהדריה, בקברי המלכים וגם במקומות נוספים נחצבו מערכות קבורה מפוארות ומורכבות אל תוך מחצבות; ולהפך, אתריהם של מערכות קבורה שימשו גם כמקור לאבני בנייה, שהוצאו מהן בעת חציבתן.

אם הדבר נכון ביחס לסלעי הגיר הקשים, הוא נכון גם ביחס לסלעים קירטוניים רכים יותר. בהר הצופים ובמקומות אחרים נחצבו מערות קבורה רבות בתוך שכבות קירטון רכות. במקרים אלה אבן הקירטון הלבנה והרכה שנחצבה שימשה לייצורן של גלוסקמאות לקבורה מצד אחד, ושל כלי אבן, שהיו בשימוש נפוץ בירושלים של ימי הבית השני, מצד שני.³⁴

הדרכים לירושלים

כידוע, ירושלים לא שכנה על הדרכים הבין-לאומיות הראשיות — 'דרך הים' ו'דרך המלך' — שעברו בארץ ישראל וקיסרו את מצרים עם סוריה ומסופוטמיה.³⁵ למרות זאת יש מקום לבחון אם מקומה של ירושלים נסמך מלכתחילה אל צומת דרכים, ואפילו דרכים ארציות או משניות בלבד, או שמא חשיבותה של ירושלים היא שמשכה אליה את הדרכים והפכה אותה גם לצומת כזה.

lections of the State of Israel, Jerusalem

1994; על כלי אבן ראה: " מגן, תעשיית כלי אבן

בירושלים בימי בית שני, ירושלים 1988.

אהרונ, ארץ ישראל, עמ' 35-43.

שם, עמ' 42.

שם, עמ' 43-44.

על גלוסקמאות ראה: L.I. Rahmani, A

Catalogue of Jewish Ossuaries in the Col-

דרך האורך העיקרית, שעברה לאורך שדרת ההר המרכזית מדרום לצפון, עוקבת אחר קו פרשת המים הארצית בקטע שבין חברון לבין בית אל ומנצלת את במת ההר הרצופה הקיימת בהרי יהודה. בהגיעה סמוך לירושלים עולה הדרך לאורך רחוב דרך חברון של ימינו אל סביבת תחנת הרכבת וכתף הינום, ומשם היא פונה לצפון-מערב ועוקבת אחר קו פרשת המים הארצי.³⁶ היישוב ששכן בעיר דויד נותר אפוא רחוק מדרך האורך, והגישה אליו היתה כרוכה בירידה ממנה, כפי שמעידים דברי הנער לאדונו בסיפור פילגש בגבעה: 'לכה נא ונסורה אל עיר היבוסית הזאת ונלין בה' (שופטים יט יא). שאלת מקומה של ירושלים ביחס לדרכי הרוחב ממערב למזרח מורכבת עוד יותר: ראשית, מירושלים מזרחה, כל הדרכים החוצות את מדבר יהודה צריכות להתמודד עם המדרגות התלולות של מדבר יהודה, וכמעט בכולן ישנם קטעי דרך קשים, המכונים בדרך כלל בשם 'מעלה'. שנית, מירושלים דרומה אין דרכי הרוחב יכולות לעבור אל עבר הירדן, בשל תלילותו של מצוק ההעתקים ובשל קיומו של ים המלח; לכן יש לחפש את נתיביהן של הדרכים הקדומות, שנשענו על תוואים טבעיים מצפון לירושלים.³⁷ הנתיב הנוח ביותר מבחינה טופוגרפית, הנזכר גם במקורות כנתיב תנועה מהיר, עולה מהשפלה בדרך מעלה בית חורון וחוצה את במת ההר סמוך לא-רם.³⁸ המשכו של נתיב זה יורד ליריחו בנתיב בית אל-טיקה (עפרה). ככל הנראה, זהו הנתיב המתואר במלחמת יהושע בן נון במלכי ההר (יהושע י י).³⁹ דרכי רוחב נוספות המוליכות לירושלים, כדוגמת הכביש הרומי מאמאוס דרך אבו-ע'וש וקולוניא, הכביש הרומי מבית גוברין (אלבטרופוליס) לירושלים דרך נתיב הל"ה ומושב מטע;⁴⁰ או הדרך הצלבנית מלוד לירושלים;⁴¹ ואף כביש שער הגיא, שהוא הנתיב הראשי לירושלים בימינו – הם נתיבים שנקבעו ונסללו לאחר שהיתה ירושלים לעיר מרכזית ולבירה, וממילא נבנו כנתיבים המוליכים אליה.

סיכום

מיקומה של ירושלים בלב הרי יהודה, במרכז ארץ ישראל ובתחומי האקלים הים תיכוני, יכול היה להיחשב כמיקום נוח מבחינת התנאים הטבעיים, ולפיכך כגורם המסביר את התפתחותה. אולם ניתוח מפורט של איתורה של עיר דויד, גרעינה הראשוני של ירושלים, הצביע על כך שהיא היתה רחוקה מצירי הדרכים הראשיות, על גבול המדבר, ובעלת פוטנציאל חקלאי מוגבל למדי. התנאים באתרה של עיר דויד, ובמיוחד ההיצמדות אל מעיין הגיחון, כמקור מים יציב, ואל שטחי קרקע חקלאית באגן נחל קדרון, אפשרו את התפתחותו של יישוב בינוני, שרבים כמוהו התקיימו ברחבי הרי יהודה ובארץ כולה. נראה, לפיכך, שעלייתה של ירושלים מכפר בינוני לעיר, בעלת חשיבות כה רבה, שתחומי השפעתה נמדדים בקנה מידה ארצי ובין-לאומי, התרחשה לא בשל תנאי הטבע, אלא למרות מגבלותיהם של תנאים אלה; את התפתחותה זו של העיר יש לייחס לגורמים היסטוריים,

36 קרמון, ירושלים.
37 אהרונ, אטלס כרטא, מפה 10, עמ' 17.
38 אהרונ, ארץ ישראל, עמ' 46.
39 אהרונ, אטלס כרטא, מפה 56, עמ' 44.
40 י' רול, 'מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל',
קדמוניות, 34-35 (תשל"ו), עמ' 38-50.
41 ר' אלנבלום, 'הדרך הצלבנית מלוד לירושלים', י' בן אריה, י' בן ארצי וח' גורן (עורכים), פרקים בגיאוגרפיה יישובית היסטורית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 203-218.

חברתיים ותרבותיים-דתיים. חשיבותה של ירושלים מאז ימי המלוכה, כמרכז לאומי ואף בין-לאומי בתחומי הדת, הכלכלה, המדיניות ועוד, עושה אותה דוגמה מובהקת לעיר המתפתחת לדרגת חשיבות עליונה למרות מגבלותיהם של תנאי הטבע, ובכך לדוגמה מובהקת לשלילת ההשקפה הדטרמיניסטית בגיאוגרפיה.

אברהם מלמט

הגיגים מטה-היסטוריים

אם יש תוקף לשר ההיסטוריה וטעם לאידאולוגיה השואבת מזכות ראשונים, הרי ברי שירושלים זכתה למעלת כבודה ולייחוד מעמדה בקרב ישראל והעמים מכוח מעשיהם של דויד ושלמה ומלכי יהודה שאחריהם. שלטון ישראל הוא שזימן לעיר הזאת אותו זיווג מופלא של חיוניות ארצית-מדינית ושל הילת קדושה דתית, 'ירושלים של מטה' ו'ירושלים של מעלה'. השראתה עמדה לה לימים, כאשר בנוסף על היהדות נתקשרו אליה שתי הדתות המונותאיסטיות האחרות, והיא הפכה 'מטרופולין לכל הארצות', שכן מטבע ברייתה לא נועדה ירושלים לגורלה.¹ היא לא ניחנה בסגולות טופוגרפיות ואסטרטגיות חורגות מגדר הרגיל, כמקומות רבים אחרים בארץ. אף על פי ששכנה על נתיבי דרכים, לא היתה צומת דרכים מרכזי באזור, דוגמת גבעת שאול השוכנת כשישה ק"מ צפונה לה. מעולם לא נתייחדה בתנאים מרביים בתחום הכלכלי או החקלאי, כי אכן 'ירושלים הרים סביב לה'. אף שטח העיר נפל בראשונה במידה ניכרת מזה של כמה וכמה ערים אחרות בארץ.

עובדות אלו מבליטות ביתר שאת את משמעות פועלם של דוד ושלמה בהפיכת העיר הנוכרית למטרופולין מדינית ולאומית של האומה ולמרכז הדתי והרוחני. וזאת יש לזכור: שלא כחברון, בית אל, שכם או שילה, לא היתה לירושלים הילה של קדושה במסורת הישראלית משכבר הימים. הזיקה והקשר של הר המוריה, המקודש מימי האבות, והעיר שלם, מושבו של מלכיצדק ומקום פגישתו עם אברהם, לציון (השווה: דברי הימים ב, ג א; תהלים עו ג), הם פרי ההיסטוריוגרפיה הישראלית המאוחרת, שהיתה לה מגמה להכתיר את לב האומה בכתר של קדושת קדומים.² עם כל חשיבותה של ירושלים קודם היותה בירת ממלכת ישראל, לא גבר משקלה הסגולי על כל שאר ערי הארץ עד ימי בית ראשון. מן הסתם, היה גורלה נחרץ כגורלם של עשרות אתרים אחרים מתקופת המקרא, ובכללם גדולים וחשובים ממנה, שברבות הימים שקעו בתהום הנשייה.

ירושלים לא היתה, אפוא, מתחילת ברייתה בירת הארץ, ואכן לא מילאה תפקיד כזה אצל שום עם, פרט לישראל; ולא זו בלבד, אלא אף זכות אבות לא עמדה לה. מעמדה המיוחד בהיסטוריה נקבע בתוקף מעשה שהחליט עליו המלך דויד, ואת מניעיו שוקדים חוקרי דברי הימים לגלות. כדי

* *stiege*, ZDMG, 79 (1925), pp. 1-19 = Alt, KS, III, 3, pp. 243-257

² על איחור המסורת של מלכיצדק וקשרו לאברהם עיין: י' ליוור, 'מלכי-צדק', א"מ, ד, טור 1156. על הר המוריה עיין: ש' ליוונשטאם, 'מריה', ארץ המריה, א"מ, ה, טורים 460-458.

הפרק הורחב במידת מה מן הרשימה שבסדרת עיר 15, ד' עמית ור' גונן (עורכים), 'ירושלים בימי בית ראשון, ירושלים תשנ"א, עמ' 2-11. כאן ניתוספו אפוא מדעי וציונים ביבליוגרפיים.

¹ השווה להגיגים אלה, A. Alt, 'Jerusalems Auf-

לעמוד ביתר בהירות על התמורה המהותית שחלה במצבה של ירושלים עם בואה תחת שלטון ישראל, ראוי לייחד את הדיבור על שחר קורותיה של העיר, על גורלה בימי הכנענים. ידיעותינו על ירושלים בפרק זמן קדום זה זעומות ודלות יותר מאשר ידיעותינו לגבי כמה מקומות אחרים בארץ, ובעיקר לגבי המרכזים ששכנו לאורך עורקי התחבורה הבין-לאומיים, ולא בעורף ההררי כירושלים. הממצא הארכיאולוגי המקוטע, מחמת קשיי החפירה במקום, התעודות האפיגרפיות המעטות המזכירות את העיר, שרובן ככולן נתגלו במצרים, והרמזים הספורים והמעורפלים שנשתיירו במקרא – כל אלה אינם מספיקים כדי לשרטט תמונה רצופה פחות או יותר של קורות ירושלים לפני כיבוש דוד, ומכל מקום – לפני ימי ההתנחלות הישראלית בארץ כנען. עם זאת, יש בכל אלה כדי להאיר את האפלה באקראי, מעין צילומי בזק הנעשים מפקידה לפקידה, שצירופם מעלה אי אלו קווי יסוד בגורלה של העיר.³

מקומה של העיר

ירושלים הקדומה שכנה על שלוחת רכס, המשתפלת דרומה לקטע הדרומי-מזרחי של חומת העיר העתיקה דהיום. המיוחד בתשתית הטופוגרפית של העיר, שהכתיב ליושביה הקדמונים את דרכי הבינוי של המקום, הם העמקים שסגרו על העיר ממזרח וממערב ונתחברו בקצה הדרומי, הלא הם נחל קדרון וגיא הטיירופיון (היינו, 'גיא עושי הגבינה'), שהוא כנראה 'הגיא' בה"א הידיעה שעל שמו נקרא אחד משערי העיר בתקופת המלוכה ושיבת ציון (דברי הימים ב, כו ט; נחמיה יג ג). אך הגורם הקובע בתולדות המקום היה מעיין הגיחון, השופע בתחתית המדרון המזרחי של הרכס. זה היה מקור החיים של תושבי העיר בימי קדם (ראה להלן, פרקים שלישי ושישי).

מפעלי הבנייה

אכן, מקום המעיין והמדרון התלול המזדקר מעליו היו אתגר לדמיונם של בוני ירושלים בתקופות הברונזה והברזל. בוצעו כאן מפעלים הנדסיים נועזים של מערך הגנה איתן, בינוי מסובך של המורד התלול גופו ומערכת מתוחכמת להספקת מים באמצעות תעלות תת-קרקעיות ופירים אנכיים. למרות המגבלות בדרכי החפירה, עקב התנאים הבלתי נוחים שבהם שרוי האתר, וחרף הריסת שכבות היישוב כתוצאה מן ההתיישבות האינטנסיבית במקום, ניתן לקבוע את רציפות היישוב בירושלים, שכמעט לא פסקה למן התקופה הכלקוליתית, באלף הרביעי לפסה"נ. על קיומו של היישוב בתקופה זו מעידים אך ורק כלי חרס, ואילו שרידי בנייה מפרק זמן זה לא נתגלו. שרידי המבנים הקדומים ביותר שנחשפו עד כה במקום שייכים לתקופת הברונזה הקדומה, באלף השלישי לפסה"נ. מתקופת הברונזה התיכונה ב (המאה הי"ח לפסה"נ) נחשפו חומה וקטעי ביצורים במדרון המזרחי התחתון המקיפים את עין גיחון. החומה בנויה אבני גוויל ונתגלו שרידי מגדל, ששמר

³ ראה סקירה על ירושלים הקדומה אצל מזר, ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 11-44.

על שער העיר.⁴ זו היתה חומת העיר במשך תקופה ארוכה מאוד. היא הגנה על העיר, עם שנעשו בה תיקונים ושיפוצים, אף בימי היבוס, בתקופת דוד ומלכי יהודה עד סוף ימי בית ראשון. לפיכך מתברר שהעיר בתקופתה הכנענית-היבוסית, ואף בימי דוד, היתה בעלת היקף גדול למדי והשתרעה על שטח של כ-45 דונם. העדות הארכיאולוגית מוכיחה, אפוא, כי במהלך המחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ נעשתה ירושלים מרכז עירוני של ממש, מוקף ביצורים איתנים.

עדות ראשונה – כתבי המארות

מי היו בוני החומה הראשונים, ועל איזה רובד אתני התייחסה האוכלוסייה באותו פרק זמן? כאן נכנס ההיסטוריון לראשונה בעובי הקורה, שכן מאותו זמן לערך באה העדות האפיגרפית הקדומה ביותר על ירושלים, הלא הם כתבי המארות המצריים. כתבים אלו הם רשימות ארוכות של אויבים – בכוח למצרים, בצירוף קללה ומארה שתחול על ראשם אם יתמרדו בפרעה. תעודות אלה הגיעו לידינו בשתי קבוצות, שכיובל שנים מפריד בין אחת לחברתה. הקבוצה הקדומה רשומה על קערות חרס, ואילו הקבוצה המאוחרת רשומה על צלמיות טין, המסמלות את המושלים המשועבדים לפרעה והכורעים לו ברך, והן שימשו בטקסים מאגיים שנועדו לקדם כל איום וסכנה.⁵ מסתבר שכתבי המארות הקדומים הם מן המאה הי"ט לפסה"נ, כלומר, מפרק זמן שקדם לביצורי העיר שנחשפו; והמאוחרים הם ככל הנראה מהמחצית הראשונה של המאה הי"ח לפסה"נ. כתבי המארות הם המקור ההיסטורי החשוב ביותר על כנען לפני אמצע האלף השני, מפני שהם מונים עשרות מושלים ומקומות שלטונם בארץ זו, פורסים לפנינו יריעה אתנית ויישובית מרהיבה, ומשקפים את תחומי שליטתה, או לפחות השפעתה, של מצרים באסיה בימי הממלכה התיכונה.

הזכרת ירושלים בתעודות אלה (גירסת השם היא 'רושלם') היא מאלפת ומפתיעה כאחד. בעוד שהם מרבים להזכיר מקומות במישורי הארץ ובגליל, בעבר הירדן, בסוריה הדרומית ובחוף הפניקי, הרי בתחום ההר המרכזי של הארץ נזכרת בקבוצת התעודות הקדומה ירושלים לבדה, ואילו בקבוצה המאוחרת נוספת עליה שכם בלבד. כבר בימים הקדומים ההם עולות, אפוא, ומזדקרות ירושלים ושכם כשני מרכזי השליטה העיקריים באזור יהודה והשומרון, עובדה הבאה לידי ביטוי כעבור מאות שנים גם בתעודות אל-עמארנה (ראה להלן). אכן, העימות בין שני המוקדים המדיניים הללו עדיין משתקף בשעת פילוג הממלכה הישראלית בדורם של רחבעם וירבעם. מכל מקום, כתבי המארות

d'Asie et de Nubie, Bruxelles 1940, E 45 (p. 86). יש חולקים על זיהוי הטופונים *rws3mm* שמה של ירושלים; ראה: N. Na'aman, 'Canaan-ite Jerusalem and its Central Hill Country Neighbours in the Second Millennium B.C.E.', *UF*, 24 (1992), p. 278; 'גבולותיה של ירושלים הכנענית באלף השני לפסה"נ', ציון, נו (תשנ"א), עמ' 361-380.

⁴ ראה עתה את החפירות החדשות בשטח פיר וורן, א' שוקרון ור' רייך, 'חפירות חדשות בעיר דוד', א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השלישי, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 8-3.

⁵ פרסום כתבי המארות מן הקבוצה הקדומה: K. Sethe, *Die Ächtung feindlicher Fürsten...*, Berlin 1926; על כתבי המארות מן השלב המאוחר ראה G. Posener, *Princes et pays*

מוכחים שירושלים היתה אז מרכז בעל חשיבות, עד כדי כך, ששליטי ארץ הנלוו שמו את עינם במקום זה, אף על פי ששכן הרחק מהמולת האירועים הבין-לאומיים בארץ. על טיבה האתני של אוכלוסיית ירושלים מורים שמות שליטיה, שאמנם נשתמרו רק בתעודות הקדומות של כתבי המארות. בתעתיק עברי הם: יקרעם וסת'ען – את האחרון יש כנראה לבטא שסען, מלשון שסע. אלה הם שמות שמיים מערביים מובהקים – היסוד התיאופורי 'עם' הוא מרכיב שכיח באוצר השמות השמיים המערביים הקדומים – והם חופפים את ההרכב האתני של מרבית היישוב בארץ. היו אלה ימי שיא התפשטותו של הגל ה'אמורי' ברחבי קדמת אסיה, כאשר יסודות שמיים מערביים זרמו ללא הרף גם לארץ ישראל ואף הסתננו מצרימה. העובדה שנזכרים כאן, זה בצד זה, כמו בכמה מקומות אחרים, שני מושלים, ואילו בקבוצה המאוחרת מוזכר מושל יחיד (ששמו, אמנם, פגום), עשויה ללמד על התמורות שחלו במשטר המדיני בירושלים. אפשר שבתחילה היה בה מעין משטר אוליגרכי של האצולה העירונית, מעין 'בעלי המקום'.

איגרות אל-עמארנה

מאז כתבי המארות אופפת את ירושלים אפלה מוחלטת למשך כארבע מאות שנה, וזאת חרף עשרות תעודות על ארץ כנען, בעיקר כתובות מלכותיות ממצרים, העומדות לרשותנו. משמורם המסך מעל העיר, מתגלה לעינינו תמונה חיה וססגונית, הודות לאיגרות אל-עמארנה, המאירות את כנען כולה ברבע השני של המאה ה"ד, ביתר בהירות וביתר פירוט מכל מה שידענו עליה עד אותו זמן. הארכיון המצרי שנתגלה באתר אל-עמארנה שבמצרים בשנת 1887 הוא ארכיון ממלכתי, המקיף למעלה מ-350 איגרות.⁶ אלו איגרות שהפרעונים אֶמְנַחְתֵּפּ השלישי, ובייחוד בנו, אֶמְנַחְתֵּפּ הרביעי, המוכר יותר בשמו אח'נאתון, מתקן הדת המצרי הגדול, החליפו עם שליטי המעצמות של אותו זמן, ובעיקר עם המושלים הכפופים להם על אדמת כנען.

בכלל חליפת האיגרות המסועפת נתגלה גם התיק הדיפלומטי, אם לנקוט מושגים מודרניים, של ממלכת ירושלים, ובו שש איגרות כתובות אכדית (לשון המשא-ומתן הבין-לאומי ברחבי קדמת אסיה), ששיגר עֶבְד־חֶבֶה, מלך ירושלים, לפרעה, ומרביתן לאח'נאתון (ראה תרגום מכלול המכתבים לעברית בנספח לפרק זה). איגרות אלו, שהן מפורטות למדי ומכילות בסך הכל למעלה מ-300 שורות, חושפות את המצב הסבוך שבו היה נתון היישוב כולו בארץ ישראל בתקופת אל-עמארנה; יחד עם זה, הן מציירות דיוקנם של חיי עיר מלוכה כנענית בתקופה זו, היא תקופת הברונזה המאוחרת.⁷

אל-עמארנה, א"מ, ו, טורים 242-252. על ערי המלוכה הכנעניות בתקופת אל-עמארנה, ובכללן ירושלים, השווה נ' נאמן, 'שלטון ומנהל בתקופת הברונזה המאוחרת', ההיסטוריה של ארץ ישראל, א, עמ' 194-212; והנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 275-291.

⁶ על ירושלים בכתבי אל-עמארנה עיין הפרסום הראשון: J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, I-II, Leipzig 1915, pp. 324-334, nos. 285-290; העיבוד האחרון והמעודכן ביותר הוא: W.L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore & London 1992, nos. 285-290 (מכתבי ירושלים). וכן השווה: פ' ארצי, 'עמארנה, תעודות

במכתבים מהדהדות סערת התקופה וחרדתו של שליט ירושלים נוכח הסכנות המאיימות על העיר חדשות לבקרים, ונחשפים התככים והמזימות מצד שכנים, החותרים תחת ממלכת ירושלים ומסכנים את קיומה. עם אויביו המושבעים של שליט ירושלים, הנזכרים לשמצה באיגרות, נמנו בני לְבַאיה, השולטים בשכם, וביחוד מְלִכְאֵלוּ, מלך גזר – שליטי שתי הממלכות שגבלו במדינת ירושלים מצפון וממערב ועשו יד אחת נגדה. כן הצטרפו לחזית האנטי-ירושלמית הערים לכיש, גת ואפילו אשקלון הרחוקה. אולם יותר מכל עורער בטחונה של ירושלים על ידי כנופיות הַחֲפִירו, שפשטו בין המרכזים העירוניים.

מצב הבטחון החמיר במיוחד בגבולה המערבי של ממלכת ירושלים, ועל כך מורות מספר ידיעות: שיירה ששוגרה מירושלים לפרעה נשדדה בעמק אילון (במכתב מובא המונח הכנעני 'שדה ילונה'), והערים רִבְתָּה וקעילה סופחו לארץ האויב. אי־אפשר לאתר בוודאות את מקומה של העיר רבתה, אך מסתבר כי שכנה בין גזר וירושלים; ואילו קעילה, שעל השלטון בה התחרו מלך ירושלים ושוֹרְדֵתָה, מושל אחת מערי הממלכה בדרום או במערב הארץ (יש סבורים ששלט בחברון, ויש מניחים ששלט בגת), שכנה בחורבת קילא, אחד התלים הבולטים בשפלה הפנימית דרומית לעדולם. על מעמדו האסטרטגי העדין של המקום בין מחנות עוינים מעיד מחזור הסיפורים בספר שמואל, שמהם עולה כי כעבור שלוש מאות וחמישים שנה בקירוב היה המקום נתון עדיין בצבת שבין כוחות הפלשתים וישראל מזה, וכוחותיהם היריבים של שאול ודוד מזה (שמואל א, כג). יתר על כן, כשם שדוד חדר עם גורדו לקעילה והתבצר בין חומותיה לשעה קלה כאשר נרדף על ידי שאול, גם בימי אל־עמארנה הוחדרו כנראה אל המקום גדודי צבא ונשק של אויבי ירושלים, אם אכן יש להשלים בקטע פגום שבאחת האיגרות את שם המקום קעילה (הרישא של מכתב מס' 287 [לפי המניין המקובל בספרות המדעית וכן גם להלן]; לדעתנו יש לגרוס שם את שם המקום רבתה).

אין אנו יודעים בוודאות אם שלושת מקומות התורפה הנזכרים קובעים גם את שטח התפשטותה של ממלכת ירושלים לצד מערב ודרום־מערב; אך מכל מקום, הם היו בוודאי סמוכים לתחום גבולותיה. 'אנשי קעילה', היינו, ההנהגה הקולקטיבית של העיר (כינוי זה חוזר ונשנה בטקסטים במקביל למונח 'בעלי קעילה' שבמקרא) והעיר קעילה, אף סרו זמן מה למרותה של ירושלים, כפי שנודע מאחת האיגרות (מכתב מס' 280). באיגרות נזכר כיבושה של עיר נוספת (הכתיב האכדי הוא בית נְנֶרְתָה),⁸ שנאמר עליה במפורש כי שכנה ב'ארץ ירושלים'. בין כך ובין כך, כל המאורעות הנרונים הפרו את הסטטוס קוו העדין שבמרחב לרעת ירושלים.

אך גם עיר הבירה גופה לא ניצלה מפורענויות, ויש שחיי השליט עצמם היו תלויים לו מנגד. באחת התקריות החמורות היו מעורבים אנשים מכוש, היינו מארץ נוביה (סודאן של ימינו), שבוודאי חנו בירושלים כחיל מצב מטעם הממשל המצרי, שכן גייסות כושים שימשו כחילות עזר בצבא

חורון, וזו תהא גישה מקסימליסטית לגבי שטחה של ארץ ירושלים. ואולם באים בחשבון זיהויים עם עיר אחרת הנושאת טופונים המורכב בשם של אל, כגון בית לחם, בית שמש, בית אל ואפשר גם בית צור.

⁸ השווה: ז' קלאי וח' תדמור, 'בית ניגורתה = בית־חורון – לקורות ממלכת ירושלים בתקופת אל־עמארנה', ארץ־ישראל, ט (ספר ו"פ אולברייט), ירושלים תשכ"ט, עמ' 138–197. לפי דעה זו התפשטה ממלכת ירושלים במערב עד העיר בית

מצרים. מלך ירושלים הטיל על אנשים אלה אשמה כבדה של התפרצות למצודתו ונסיון להתנקש בחייו. הוא מתלונן לפני פרעה, כי 'הבית איתן' – ועל כך יוכלו להעיד סוכני פרעה – ולמרות זאת זממו [הכוש] פשע כבד: לקחו את כליהם והבקיעו את קומת הגג...' (כך יש לפרש את שיעור הכתוב במכתב מס' 287, שורות 33–37). חומרתו של הפשע מודגשת הדגשה יתרה בכך, שהמלך חוזר אליו שנית בסיום מכתבו (כעבור 35 שורות), ועוד הוא מוסיף: 'כפסע ביני ובין הירצחי ביד אנשי ארץ כוש בתוך ביתי שלי. יתבע-נא אותם המלך לדין!'⁹

תיאור המעשה מעלה בדרך אגב פרטים מאלפים על מצודת המקום, שהיא טיפוסית למבצרי ארץ כנען. בוודאי, הבית הבנוי 'איתן' איננו אלא המצודה (האקרופוליס) המבוצרת של ירושלים; ואילו ביתו של המלך, הנזכר בסוף התעודה, הוא המצודה הפנימית, ארמון בית המלך בלשון המקרא. למצודה הפנימית היתה קומה עליונה מבוצרת, כערות התבליטים המצריים של ערי כנען, וזו מכונה בטקסט שלנו 'גג', מונח הנזכר גם במקרא בתיאור מגדל העוז שבעיר תבץ (שופטים ט נא). עלייה זו שימשה מקום מושבו של השליט, כמתואר בארמנותיהם של זכר-בעל מלך גבל (במגילה המצרית של תן אמון), של עגלון מלך מואב (שופטים ג ב) ואף בארמון שבשומרון (מלכים ב, א ב). אם אכן כרוכה פריצת המורדים לעליית המצודה בנסיון ההתנקשות בחיי המלך, דבר שהוא סביר, הרי שהשליט הופתע במקום מושבו, או שנמלט שמה כדי להיחלץ מיד הפורעים.¹⁰

קריאות ההצלה הנואשות, החוזרות ונשנות, של מלך ירושלים באוזני פרעה מבליטות ביתר שאת את בידודו המדיני והצבאי המשווע, המוצא ביטוי קולע בזעקתו 'הנני כספינה בלב ים!'. אמנם אנו שומעים פעם אחת, גם על ברית אחת שכרת עם שורדתה נגר ראש העפרו. זאת ועוד: בהמשך אותה תעודה מאלפת (מכתב מס' 366) מסופר על מגעים שנעשו למרחוק עם מושלי עכו ואכשף שבגליל המערבי, לשם תמיכה צבאית; אלא שמחמת הנוסח הסתום אין לדעת בבירור אם הוגשה העזרה המיוחלת. אולם בריתות אלה לא האריכו ימים, ועל כך מעידות איגרות אחרות, שבהן שליט ירושלים ושוֹרְדָתָה, הידידים מאתמול, מוקיעים איש את רעהו כבוגדים וכאויבים בנפש.

מובן מאליה שאת כל הטענות והקובלנות של מלך ירושלים כלפי אויביו מזה, ואת הצהרות תום לב ונאמנותו לפרעה מזה, אין לקבל כלשונן וכדיוקן, שכן סמוכים אנו על עדותו שלו בלבד; ולפחות אחת האיגרות של שוֹרְדָתָה מעידה, שמלך ירושלים לא היה כבשה תמימה כל עיקר (מכתב מס' 280). איגרות ירושלים משקפות מבין השיטין את מערכת היחסים הסבוכה עם השלטון המצרי העליון ואת אוירת החשד ששררה בין שני הצדדים, אווירה אופיינית גם לערי המלוכה האחרות. אך מסתבר שמעמדה המדיני העדין למדי של ירושלים אילץ את הנהגתה להשליך את יהבה על העזרה הצבאית, ובמידה פחותה אף הכלכלית, של מצרים. לפיכך שוגרו בלדרים בתכיפות ובבהילות לחצר פרעה, והם המביאים עמם שדרים מאת שליט ירושלים, לאמור: 'עוד השנה הזאת שלוח תשלח אלי חיל

Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E., *BASOR*, 304 (1996), pp. 17-27; פרק שלישי.

S.I. Feigin, 'Abd-Heba and the Kashi', *JQR*, 34 (1943/4), pp. 441-458

¹⁰ למרות שלא נתגלו מימצאים ארכיולוגיים של ממש מתקופת הברונזה המאוחרת, סביר שהמקום היה קיים בפרק זמן זה. ראה: N. Na'aman, 'The

מצב ואת סוכן המלך! (מכתב מס' 287). הדרישות לסיוע מצרי דחוף מלוות על פי רוב באיומים, כגון: 'ואם אין צבא קשתים השנה הזאת — ואבדו כל ארצות המלך, אדוני!' (מכתב מס' 288). מצד אחר חזה כנראה שליט ירושלים מבשרו את האמת המרה שבפסק הדין ההיסטורי, שמצרים היא 'משענת הקנה הרצון' (ישעיהו לו ו), אימרה שהושמעה בירושלים כעבור שש מאות וחמישים שנה. אכן, גם כאשר גמרה מצרים אומר להיענות לתביעותיו של בן חסותה, שהיו כרגיל בתקופת אל-עמארנה צנועות למדי — כגון הבקשה למשלוח יחידה של חמישים חיילים כדי לתגבר את חיל המצב בעירו — החשת העזרה היתה בחזקת משימה קשה ומסובכת. שכן הבסיסים המצריים שברצועת החוף הדרומית של ארץ ישראל, ובראשם עזה, מושב הממשל הצבאי והאזרחי העיקרי של מצרים בכנען, היו במרחק רב מירושלים, ודרכי הגישה עברו בשטח עוין ורעוע מבחינת מצב הבטחון. יתר על כן, באותו פרק זמן כבר נתרופף במידה ניכרת השלטון המצרי בפרובינציה של כנען, ונושאי כליו הלכו והסתאבו, כצפוי במשטר קולוניאלי ממושך. אין תימה, אפוא, ששליט ירושלים חוזר ומתלונן לפני פרעה על מחדלי הפקידות המצרית ואוזלת ידה. אולם בלית ברירה נשארת ירושלים, המוקפת אויבים, ממלכה כפופה למצרים, וביחסי כפיפות חמורים יותר משאר ערי המלוכה בכנען. שליטה נוטל לעצמו את התואר הבלתי רגיל 'חייל רגלי' של צבא מצרים, כמחווה של התרפסות, וקושר את גורלו לחלוטין בשלטון פרעה. כך הוא כותב לאדוניו בלשון פתטית, כי אם לא תגיע העזרה המיוחלת תוך זמן קצוב, 'ישלח-נא המלך סוכן ויקחני-נא אליו יחד עם אחי, ומות נמות ליד המלך, אדונינו!' (מכתב מס' 288).

השלכת האיגרות על המקרא

ה'תיק' של ירושלים משמש עדות חיה ומופת למאבקה העיקש של עיר מלוכה כנענית על שלמותה ועצם קיומה. זאת ועוד: למסמכים אלה השלכות מבחינות שונות על המסופר במקרא בדבר מעמדה וקורותיה של ירושלים הקדומה. עולה מיד על הדעת הפרשה המקראית הקרובה אליהם ביותר בזמן, היינו, כיבוש הארץ בימי יהושע, והמלחמה עם אדוני צדק מלך ירושלים ובעלי בריתו. על פי מסורת המקרא, דורות אחדים לאחר ימי אל-עמארנה הגיעו בני ישראל לכנען. לפי עדות המקרא, חדירתם היתה מעבר הירדן המזרחי והם הקימו ראש גשר בגלגל, ליד יריחו. משם פילסו להם דרך לפני הארץ, כנראה בתחום הגבולין שהפריד בין שטחי ריבונותן של שתי החטיבות המדיניות, שלפי תעודות אל-עמארנה תבעו לעצמן את ההגמוניה בהר המרכזי, היינו, ממלכות שכס וירושלים. לפי התיאור המקראי, הצעד הישראלי הבא — כריתת ברית ואסאלית עם ארבע ערי החיווי בראשות העיר גבעון — חשף את אגפה הצפונית-מערבי של ממלכת ירושלים וגרר אחריו תגובה מדינית וצבאית מיידית מצד מלכה (יהושע י).¹¹

קשה להסיח את הדעת מן הנסיבות האסטרטגיות הדומות לאלו שאיימו על ירושלים בתקופת

(1975), pp. 303-316

¹¹ השווה B. Halpern, 'Gibeon: Israelite Diplomacy in the Conquest Era', *CBQ*, 37

אל-עמארנה, עם כל ההבדל בהרכב הכוחות ובמערך הגיאוגרפיה. על-פי המקרא, בעבר היו אלה שכנותיה הכנעניות של ממלכת ירושלים שערערו את חזיתה במערב ובדרום-מערב (סיפוח הערים רבתה, קעילה, ואולי בית חורון), ואילו עתה קועקע מערכה בצפון-מערב על ידי גורם שבא מן החוץ, בני ישראל. בעוד שבתקופת אל-עמארנה ראה מלך ירושלים דרך יחידה להיחלץ מן הכיתור בעזרת אדוניו המצרים, הרי הפעם עולה בידי אדוני צדק לגייס תמיכה מדינית וצבאית בקרב הממלכות הכנעניות עצמן. הוא מתייצב בראש ארבעת בעלי בריתה – חברון, ירמות, לכיש ועגלון – לפעולה צבאית משותפת נגד העיר גבעון שסרחה, ונגד צבא ישראל החש לעזרת בת-חסותו, אולם הוא נוחל מפלה. ספור המלחמה ביהושע י' הוא חלק מן ההיסטוריה הדוֹסטרונמיסטית, וספק אם אכן הוא משקף אירוע היסטורי. הזכרה של כיבוש העיר בידי שבט יהודה מצויה בשופטים א ח. יש הלומדים מכאן על כיבוש קדום של ירושלים בראשית תקופת השופטים, אך מרבית החוקרים שוללים כיבוש קדום כזה. שאלת כיבוש קדום של ירושלים על ידי ישראל נותרת אפוא פתוחה. המקרא מכיר את ירושלים עד ימי דויד כעיר יבוסית (שופטים יט י-יב, שמואל ב, ה ו-ח). דומה כי בשלהי תקופת הברונזה במאוחרת היבוסים השתלטו על העיר הכנענית והיא נותרה חץ זר בין יהודה מדרום ושבטי ישראל מצפון.

בעיה אחרת, אשר יש לה זיקה להרכבה האתני הסבוך של אוכלוסיית ירושלים הקדם-ישראלית, עולה מעצם שם השליט הנזכר באיגרות אל-עמארנה, שיש גורסים אותו עִבְדִּיָּה או עִבְדִּיָּה. משמעות השם היא ברורה, היינו, עבד האלה ח'ִיָּה – היא אלוהות חורית שנתקבלה אף בפנתיאון החתי. מלך ירושלים נשא, אפוא, שם של כלאיים, חציו כנעני וחציו חורי. אך שמות מעורבים מעין אלה אינם מתמיהים בפרק זמן זה, והם עדות נוספת לתהליך הגובר של העירוב האתני והתרבותי שהתנהל בערי כנען.

אכן, גם המקרא מעלה במישרין ובעקיפין את היסוד החורי-החיתי (המקורות המקראיים לא תמיד מדקדקים בהבחנה בין יסודות אתניים אלה),¹² שהתמקם בירושלים בצד רובד היישוב הכנעני הקדמון. מקובלת כיום הסברה שהיישוב היבوسی ששכן בירושלים בתקופת ההתנחלות הישראלית ושהעניק למקום אף את השם 'עיר יבוס', נמנה עם קבוצת העמים החוריים-החיתיים שחדרו לארץ כנען מארצות הצפון במאות ה"ג-י"ב לפסה"נ, לאחר חורבן ממלכת החיתים. כן מסתבר ששמו של אֲרֻנָּה או אֲרֻנָּה היבوسی (שמואל ב, כד טז ואילך), אשר ממנו רכש דוד את הגורן לשם בניין המקדש, הוא ממוצא חורי;¹³ ואילו איש אחר מנכבדי ירושלים מכונה בפירוש 'אוריה החתי'. הד רחוק לפגישתם של שני האלמנטים בירושלים – הכנעני-האמורי מזה והחורי-החיתי מזה – שבבואתו משתקפת אל נכון בשמו של שליט ירושלים מימי אל-עמארנה, עדיין עולה מדברי נבואתו של יחזקאל: 'כה אמר ה' אלהים לירושלם: מכרתיו ומלדתיו מארץ הכנעני, אביך האמרי ואמך חתית' (יחזקאל טז ג).

¹² חיתית, אפשר כבר במאה ה"ב-י"א לפסה"נ. נראה שהגרסה הנכונה היא 'אורנה' ופירושה בחורית 'אדון', מושל (ewir+na). השווה: מזר, סופר המלך דויד, עמ' 219 ואילך.

¹³ בדרך זו ניתן להסביר את ה'חיתים', ושם גם את החווים, הנזכרים בתנ"ך מבקעת הלבנון בצפון ועד העיר חברון בדרום. עדות היסטורית מבוססת יותר לזרימת יסודות חיתיים מצפון לדרום היא ארץ חמת שבטוריה התיכונה, שקמה כמדינה ניאור-

מעמד הסופרים

לבסוף, מן הראוי לציין כי איגרות ירושלים הכלולות בארכיון אל-עמארנה אינן רק מסמך אישי מאלף של שליט הנתון במצוקה, אלא גם מצבת זכרון לסגל הסופרים המעולה ששימש בחצר הממלכה.¹⁴ על חשיבותו של מעמד הסופרים בעיני מלך ירושלים מלמדת העובדה, האופיינית לאיגרותיו שלו בלבד, שבסיום ארבע מהן באה במפתיע פנייה אל הסופר ששירת בלשכת פרעה במצרים. בפנייה מיוחדת זו מפציר שליט ירושלים בסופר המצרי שהלה ישמש לו מליץ 'במילים טובות' לפני פרעה.¹⁵ האם התוודע מלך ירושלים אישית לסופר זה, בנסיבות שאינן ידועות לנו ורק נוכל לשער אותן? ייתכן כי בנעוריו שהה עבדן'בה בארץ מצרים, בעטייה של מדיניות הפרעונים להביא לארצם מדי פעם את בניהם ויורשיהם של מושלי כנען כבני ערובה, או כדי לחנכם באווירה מצרית. על נוהל זה נודע לא רק מתעודותיהם של תחותימס השלישי ואמנחתפ השני, אלא אף מכתובת ממקדש המתים של אמנחתפ השלישי (אבי אח'נאתון), שמלך במצרים בימי נעוריו של עבדן'בה. מכל מקום, איגרות ירושלים מרשימות בסגנון הנמלץ ובנימתן הפתטית, שאין בהם כדי להאפיל על אמנות הניסוח הדיפלומטי התכליתי. יתר על כן, איגרות אלו, כפי שהכירו באחרונה כמה חוקרים, מתייחדות בדפוסי הכתב והכתיב שלהן, ומעל לכל בלשונן האכרית, השונים מן המקובל בארץ ישראל, והם דומים לנהוג בסוריה ובארצות הצפון. עם זאת, משופעים מכתבי ירושלים במילים, בצורות דקדוקיות ובשימושי לשון כנעניים, ובצדם מליצות המוכיחות בקיאות בנכסי הספרות הכנענית המקומית.

כל הסממנים הללו מעידים שירושלים שימשה משכבר הימים מרכז חשוב לאסכולה של סופרים, בעלי מוניטין בידע המקצועי, עובדה שיש לה כנראה משמעות רבה גם לגבי תולדות ישראל והמקרא. שכן, משכבש דויד את העיר והפכה למרכז מדיני ורוחני של עם ישראל, ביסס את אושיות הממשל במידה רבה על המנגנון שמצא לפניו.¹⁶ מסתבר שבין שאר שריו מינה אף את סופר החצר מקרב האוכלוסייה הנוכרית. באופן זה מילאה ירושלים הקדומה תפקיד ראשון במעלה בהנחלתם של ערכי התרבות שהיו רווחים בכנען לבני ישראל ובהחדרתם לספרות המקראית.¹⁷

לפנה"ס בקירוב), ההיסטוריה של ארץ ישראל, א, 1982, עמ' 129-241; ב' מזר, 'ירושלים לפני מלכות דויד', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ' 99-110; א' מלמט, 'ראשית האומה', ח"ה בן-ששון (עורך), תולדות עם ישראל – ימי קדם, תל-אביב 1969, עמ' 9-90; קניון, 'ירושלים', W.M. Mare, *The Archaeology of the Jerusalem Area*, Grand Rapids 1987; B. Mazar, 'The Middle Bronze Age in Canaan', idem, *The Early Biblical Period*, Jerusalem 1986, pp. 1-33; E. Otto, *Jerusalem – die Geschichte der heiligen Stadt*, Stuttgart 1980, pp. 83-93

14 W.L. Moran, 'The Syrian Scribe of the Jerusalem Amarna Letters', H. Goedicke and J.J. Roberts (eds.), *Unity and Diversity*, Baltimore 1975, pp. 146-166

15 A.L. Oppenheim, 'A Note on the Scribes in Mesopotamia', H. Güterbock et al. (eds.), *Studies in Honor of B. Landsberger* (AS, 16), Chicago 1965, pp. 253-256

16 השווה: מזר (לעיל, הערה 11), עמ' 208-221.

17 להלן רשימת ביבליוגרפיה נוספת לנושא פרק זה: ר' גופנא ונ' נאמן, 'ארץ ישראל בתקופה הכנענית: תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת (2000-1200)

ירושלים במכתבי אל-עמארנה

נספח

תרגמה צפורה כוכבי-ריוני
מבוא והערות שמואל אחיטוב

מבוא

זמנם של המכתבים הנוגעים לירושלים הוא סוף ימי פרעה אמנחתפ השלישי וראשית ימי שלטונו של אמנחתפ הרביעי (אחנאתון), והם נכתבו תוך פרק זמן לא ארוך.¹ לפי שהמכתבים אינם מציינים את שמו של המלך שאליו נכתבו, אי אפשר אלא לשער מי הוא הנמען, ולא תמיד יש על כך הסכמה. עניינם של המכתבים ביחסים שבין עבד־ה'־בה לבין שכניו ובינו לבין הפקידות המצרית בכנען.

מאבקם של עבד־ה'־בה ושכניו היה בעיקר על השליטה בדרך הרוחב המחברת את במת ההר באזור ירושלים עם מישור החוף והדרך הבין-לאומית העוברת בה. המכתבים מגלים טפח מהקשרים שקשרו מלכי הערים הכנעניות שבדרומה של כנען עם עמיתיהם שבצפונה של הארץ; את התערבותם של מלכי עכו ואכשף הסמוכה אליה במאבק שבין עבד־ה'־בה ושורד־ה' באויבם המשותף המכונה עֶפְרוֹ, ואת הסתלקותם מעזרה זו. תגו מלך גת-כרמל (שמקומה לא נודע) היה חותנו של מלפ־אלו מגזור, ושניהם היו אויבים לעבד־ה'־בה. על החלפת עמדות מעידים יחסיהם של עבד־ה'־בה ושורד־ה' שמבעלי ברית נעשו לאויבים.

המכתבים הכלולים ב'תיק' ירושלים הם מכתביו של עבד־ה'־בה מירושלים ושניים משכניו: שורד־ה' מושל גת(?), המזכיר במכתביו את עבד־ה'־בה, ומלפ־אלו מושל גזר הנזכר במכתביהם של עבד־ה'־בה ושורד־ה'. מכתבו של מלפ־אלו המובא כאן (מכתב 271) אמנם אינו מזכיר את עבד־ה'־בה אבל נראה שהוא מתייחס למאורעות המוזכרים במכתב מס' 290, מכתב של עבד־ה'־בה.

מהמכתבים נראה שבראשיתם היו בין עבד־ה'־בה ושורד־ה' יחסים של שותפים לעניין. הם לחמו באויב משותף שהם מכנים אותו בשם עֶפְרוֹ, היינו שודד. מלכי עכו ואכשף סייעו בידם ושלחו לעזרתם כוח של חמישים מרכבות. לא ברור מדוע הפכו את עורם ונעשו עוינים לשורד־ה'. שורד־ה' ביקש את עזרת פרעה שישלח את נציגו יִנְחָמוֹ, להשיב את שלטון-העל המצרי על כנו.

מצוקה זו נשקפת גם ממכתבו הראשון של עבד־ה'־בה (מס' 285), והיא מגיעה לשיאה בתחינתו כי אם אין פרעה שולח צבא סדיר, היינו צבא מצרי, לכנען — ישלח נא נציב אשר יקח למצרים את מושלי הערים. אלא שהגוזמה שבמכתבו של עבד־ה'־בה עולה מתוך טענותיו הקטנוניות באותו מכתב עצמו, עניין הבית שהוא חפץ בו.

מאותו פרק זמן באו גם מכתבים 279-280 של שורד־ה' המספרים בעריקתה של קעילה שבשפלה אל עבד־ה'־בה ששיחר את תושביה לעבור לצדו, ובהצלחתו של שורד־ה' להשיבה אליו.

1. למהדורות מדעיות של מכתבי עמרנה ראה לעיל, פרק שני, עמ' 16, הערה 6.

עֲבֶדְחָ'בָה הואשם בבגידה במצרים, ואכן עֲבֶדְחָ'בָה עצמו מתלונן שאויביו מאשימים אותו כבוגד (מכתב 286). ממכתב זה מתברר שעֲבֶדְחָ'בָה ביקש לרדת מצרימה, או נכון יותר נתבקש להתייצב לפני פרעה במצרים. אלא שהוא לא עשה כן וטען שאינו יכול לעזוב את עירו בגלל מעשי האיבה של שכניו, ובהעדר חיל-המצב המצרי שהיה מוצב בירושלים ועזבה.

גם במכתב 287 עוסק עֲבֶדְחָ'בָה באויביו שכרתו ברית להילחם בו וכבשו ממנו את קעילה. כאן אפשר לעמת את טענותיהם של שְׁוֹרְדָתָה ועֲבֶדְחָ'בָה בדבר קעילה ששניהם טענו לבעלות עליה. עֲבֶדְחָ'בָה האשים את גזר, אשקלון ולכיש שסייעו לאויביו וספקו להם מזון ושמן 'וכל מחסורם'. המכתב נכתב כאותו פרק זמן כמו מכתב 286 שגם בו התלונן עֲבֶדְחָ'בָה על חיל המצב המצרי שנלקח מירושלים, ועל הסכסוך שפרץ בינו לבין החיילים הכושים שהיו מוצבים בירושלים. מכתב זה עוסק גם בשיירה שעֲבֶדְחָ'בָה שלח לפרעה, וזו נשדדה בעמק איילון, כנראה בידי מִלְכָּאֵלוּ מגזר ששלט על העמק והדרכים העוברות בו.

במכתבים 289-290 מתלונן עֲבֶדְחָ'בָה על מִלְכָּאֵלוּ מגזר שהתחבר אל בני לְבָאיה משכם שהמשיכו במדיניות ההתפשטות הטריטוריאלית של אביהם, ואל בני אֶרְנָיו (שאיננו יודעים עליהם דבר) והאשימם במרד בפרעה.

עֲבֶדְחָ'בָה האשים את מִלְכָּאֵלוּ ואת חותנו תגו בכיבוש העיר רִבְתָּה ששכנה כנראה בשולי תחום שלטונה של ירושלים כלפי השפלה, ובעריקתה של בית-חורון (על שתיהן ראה להלן בהערות) אל מִלְכָּאֵלוּ וְשְׁוֹרְדָתָה אויביו. עֲבֶדְחָ'בָה האשים את תגו, שאנשיו ישבו כחיל-מצב בבית שאן, כנראה בשירות מצרים, שהם מסרו את ארץ שכם לעֶפְרוֹ, היינו לבני לְבָאיה.

במכתב 288 מוסיף עֲבֶדְחָ'בָה להתלונן על מצבו הקשה ובידורו בארץ. המכתב מלא יאוש, ועֲבֶדְחָ'בָה מבקש שהמלך ישלח לאסוף אותו למצרים.

עֲבֶדְחָ'בָה מציג את עצמו במכתביו לא כמושל עיר, אלא כ'חייל' מצרי שהמלך הציבו בירושלים. אבל הוא טוען גם שהמלך הושיבו בבית אביו. הרי שעֲבֶדְחָ'בָה היה ממשפחת המלוכה של ירושלים. מינויו של עֲבֶדְחָ'בָה, ה'חייל' המצרי, למלך בירושלים מתיישב עם המדיניות הפרעונית בימי הממלכה החדשה להמליך בערי הממלכה הכנעניות מבני משפחות השליטים המקומיים, ופעמים הרבה בנים שנלקחו למצרים כבני ערובה והתחנכו שם. אפשר שגם עֲבֶדְחָ'בָה היה אחד מהם ולכן התהדר בתואר של 'חייל' מצרי ושל 'רע המלך'.

מכתבי עֲבֶדְחָ'בָה חושפים פרשת יחסים עכורה עם הנציב המצרי אֶדְיָה בגין הבית בו שכנו חיילי חיל המצב המצרי שעֲבֶדְחָ'בָה לטש אליו עיניים, ובגלל התנהגותם האלימה של החיילים הכושים שהרכיבו את חיל המצב המצרי בירושלים.

שמו של עֲבֶדְחָ'בָה נכתב IR.Heba. הרכיב חֶ'בָה הוא שמה של אלה חורית, זוגתו של אל הסערה החורית-חתי תִּשָּׁב (מקבילו של הדר-בעל השמי). לשומרוגרם IR. מקבילה המילה האכדית (w)arad היינו עבד. מקובל לקרוא אותו במילה השמית-המערבית עבד. אבל היו שהציעו לקרוא אותו בחורית, אלא שאיננו יודעים כיצד ביטאו החורים את המילה המקבילה לשומרוגרם IR. בין שהשם כולו חורי, בין שהשם מעורב מכנענית וחורית, הריהו מעיד על מציאותו של יסוד חורי באוכלוסיית ירושלים.

גם שמות שותפיו ויריביו של עֲבֶדְחָ'בָה מגלים את ההרכב הרבגוני של שכבת המושלים בכנען. בעוד שִׁמְלָכָאֵלוּ, תגו, לְבָאיה, יִפְתָּח־הַדָּד ואחרים נושאים שמות שמיים-מערביים, היינו כנעניים, יש

מושלים ששמותיהם הודו-איראניים: שֹׁרְדָתָה, סֶרְתָה ואֲנַתְרָתָה. נראה שהם צאצאים לגל פולשים הודו-איראני שהגיע לאזור בתקופת הברונזה התיכונה, וכבש את השלטון במקומות רבים. גם הפקידות המצרית לא היתה מעור אחד, אלא ממוצא אתני מעורב. חִיָּה ואֲדִיָּה נושאים שמות מצריים. פִּירוּ הוא ספק התואר המצרי 'הגדול', ספק שם מצרי במשמעות זהה. לעומתם יִנְחָמוּ, הנציב הכל יכול בכנען, נושא שם כנעני מובהק. נראה שהיה כנעני שנתחנך במצרים ועלה לגדולה בשרות פרעה. המכתבים ערוכים כאן בסדר הכרונולוגי המשוער שלהם, לא כסדר המספרים המקובל שנקבע במהדורת קנודטזון, ואין משנים ממנו.

שֹׁרְדָתָה מושל גת (?)¹ לפרעה (א"ע 366)

- 10-1 למלך אדוני, שְׁמִשִּׁי, אֱלֹהֵי, אמור: כה (אמר) שֹׁרְדָתָה, עבדך, עבד המלך ועפר שתי רגליו והקרקע אשר אתה דורך עליה. לרגלי המלך, אדוני השמש מן השמים, שבע פעמים ושבע פעמים השתחויתי על הבטן ועל הגב.
- 21-11 יידע-נא המלך אדוני, שהרגתי את (איש) העֶפְרוֹ² אשר התקומם נגד הארצות, שנתן האל של המלך אדוני בירי, ואני הרגתי. ואמנם יידע-נא המלך, אדוני, שהם עזבוני – כל אחי – ואנוכי הוא, ועבדְךָ־בָּה לוחמים בעֶפְרוֹ.³
- 28-22 וסֶרְתָה, מושל עכו, ואֲנַתְרָתָה, מושל אכשף, שניהם מיהרו לעזור לי בחמישים מרכבות – ועתה הם עוינים אותי.
- 34-28 יישר-נא בעיני המלך אדוני, וישלח-נא את יִנְחָמוּ,⁴ ולו נלחם, וכך אכן תשיב את ארצות המלך אדוני עד קצה גבולן.

הערות

¹ ההשערה ששֹׁרְדָתָה היה מושל גת מבוססת על הניתוח של מכתב 290 שבו עבדְךָ־בָּה מאשים את מלְכָאֱלוּ מגור ואת שֹׁרְדָתָה שהם גייסו את צבאות גזר, גת וקעילה ולכדו את רִבְתָּה. לפי שקעילה נזכרת במכתבים 280-279 של שֹׁרְדָתָה כעירו שערכה אל עבדְךָ־בָּה והוא הצליח להשיבה לתחומו, נותרה אפוא רק גת, והיא כנראה עירו של שֹׁרְדָתָה. אלא שסופו של מכתב 290 מעורר קושי לגבי ייחוסה של גת כעירו של שֹׁרְדָתָה, שהרי עבדְךָ־בָּה טוען שם כי 'המעשה נגד הארץ היה בפקודת מלְכָאֱלוּ ובפקודת [שֹׁרְדָתָה] יחד עם גת'. האם ניתן להסיק מכאן שאין זהות בין עירו של שֹׁרְדָתָה לגת? גת, שמאוחר יותר תקרא גת פלשתים, שכנה ככל הנראה בתל צפית (תל א-צאפי) שבשפלה, ליד כפר מנחם.

הערות כלליות

- [ ] השלמה מסתברת
[ ] ניתן להבחין בשרידי הסימנים
( ) תוספת הסבר
< > השלמה של השמטה במקור
[. . .] הלוח שבור והסימנים אינם ברורים
... הסימנים ניכרים אבל אינם מובנים, או שאינם יוצרים רצף בעל משמעות

- ² (איש) העפרו הוא אחד מאויבי שְׁוֹרְדָּתָה ועבְדָּהָ'כָה, ואיננו יודעים לזהותו.
³ הפעם הכוונה לא לאדם מסוים אלא לכלל האויבים המכונים בשם הגנאי עפרו, מוררים, מי שעומדים מחוץ לגדרי החברה.
⁴ יִנְחָמוּ היה נציב פרעה בכנען, פקיד בעל השפעה וסמכויות רבות שפעל שנים רבות בנחלות מצרים באסיה.

עבְדָּהָ'כָה מושל ירושלים לפרעה (א"ע 285)

- 4-1 ולמלך אדוני, אמור: כה) (אמר) עבְדָּהָ'כָה עבְדְךָ. לרגלי המלך אדוני שבע פעמים ושבע פעמים נפלתי.
 11-5 ראה, אנוכי אינני מושל עיר,¹ חייל אנוכי למלך אדוני. מדוע לא שלח המלך אדוני שליח² ... [...] ... [לכן, יִנְחָמוּ]מו שְׁלַח [כוח] צבאי הנה, ולא פוֹנֶה הבית [שאני חפץ (בו).
 19-12 [וע]תה באשר לי, [ישמע]נא המלך אדוני לעבְדָּהָ'כָה עבְדו. [אם] [א]ין צבא סדיר,³ [ישלח]נא המלך אדוני [נציב] אשר יביא את [מושלי]הערים אליו.
 25-20 [...] ... ובאשר [לחיל המצב]⁴ השייך [לְאֶדְנִי], נציב⁵ המלך, [אני] חפץ בביתם.
 31-26 ידאג-נא [להם] המלך [וישלח-נא ש]ליח [במ]הרה. כאשר [אמ]ות מ[...] [...] ...

הערות

- 1 מושל-עיר, אכדית *ḥazanu*, הוא תוארם של מלכי ערי הממלכה הכנעניות.
 2 שליח, אכדית *mar šipri*, הוא תוארם של השליחים, שגרירים, נושאי רואר וכיוצא בזה.
 3 מילולית צבא-קשתים (*ṣabe pitate*, ממצרית *pdyw* קשתים).
 4 חיל המצב (אכדית *ṣabe maṣarti*) היה מורכב מחילות-עזר, לפי מכתב 287 חיל המצב בירושלים הורכב מחיילים כושים.
 5 הנציבים (אכדית *rabīṣu*, כנענית *sokinu*=סוכן) היו שליחים בעלי סמכויות. הנציבים לא ישבו בארץ דרך קבע, ואף לא במקום אחד, אלא באו והלכו לפי הצורך. המונח נזיל מעט, סמכויותיהם ומעמדם של נציבים שונים לא היה זהה. מעמדם של יִנְחָמוּ היה רם משל נציבים אחרים וכן גם סמכויותיו.

שְׁוֹרְדָּתָה מושל גת (?) לפרעה (א"ע 279)

- 8-1 [ל]מלך אדוני, [אלוהי], שמש, א[מו]ר: כה) (אמר) שְׁוֹרְדָּתָה עבְדְךָ, עפר רגליך. לרגלי המלך אדוני שבע פעמים ושבע פעמים נפלתי.
 13-9 יידע-נא המלך אדוני, כי [ח]רבה ארץ המלך [אדוני] בשול[ל] עריקת [אנ]שי קעילה אל הבת[גדים].
 23-14 ישלח[נא] המלך צבא ס[דיר]. ולו יק[ש]יב[ל] למושלי עריו ואנו נתנגד להם ונרחיק מארץ המלך אדוני את הבוגדים.

שְׁוֹרְדָּתָה מושל גת (?) לפרעה (א"ע 280)

- 8-1 [ל]מלך אדוני, אלוה[י], שמש, אמור: כה) (אמר) שְׁוֹרְדָּתָה עבְדְךָ, עפר רגליך. לרגלי המלך אדוני, אל[י], שבע [פע]מים ושבע פעמים נפלתי.

- 9-15 המלך אדוני, שלחני להילחם בקעילה. נלחמתי ועתה שלום לי. עירי הושבה אלי.
16-24 מדוע כתב עבדך¹ לב² לאנשי קעילה, 'קח³ חסד⁴ ולכו אחרי⁵? ויידע-נא המלך אדוני כי לקח עבדך⁶ בזה את עירי ממני.
24-29 ועוד: ישאל-נא המלך אדוני, אם לקחתי מידו איש או שור או חמור⁷; אר-אז הוא צודק!
30-35 ועוד: לְבִאִיהַ מַת, זה אשר נהג לכבוש את ערינו, אבל עתה עבדך⁸ בִּיהַ הֵנוּ לְבִאִיהַ⁹ [אחר, והוא כוב¹⁰ ש¹¹] את ערינו.
36-40 וְיִיתֶן-נָא הַמֶּלֶךְ דַּעְתּוֹ עַל עַבְדּוֹ בַּעֲנִיִּין זֶה; אֲבָל לֹא אַעֲשֶׂה דָבָר עַד אֲשֶׁר יֵשִׁיב הַמֶּלֶךְ דָּבָר לַעֲבָדּוֹ.

הערות

- 1 השווה לדברי משה: 'לא חמור אחד מהם נשאתי' (במדבר טז טו), ושמואל: 'את שור מי לקחת וחמור מי לקחתי' וגו' (שמואל א, יב ג).
- 2 לְבִאִיהַ היה מושל ארץ שכם שהצליח להרחיב את תחום שלטונו על העמק והסתכסך עם שכניו, עד שנהרג בידי שוביו שנדרשו להסגירו למצרים.

עבדך¹ ביה מושל ירושלים לפרעה אמנחתפ ד' (א"ע 286)

- 1-4 א¹ מלך אדוני אמור: כה (אמר) עבדך² ביה עבדך. לרגלי אדוני המלך שבע פעמים ושבע פעמים נפלת³.
5-15 מה עשיתי למלך אדוני? הם משמיצים⁴ אותי לפני המלך אדוני, 'עבדך⁵ ביה מרד במלך אדוני'. ראה, אשר לי, לא אבי ולא אמי הושיבוני במקום הזה, (אלא) זרוע המלך החזקה הכניסה אותי לבית אבי, מדוע דווקא אני אפשע במלך אדוני?
16-21 כל עוד אדוני המלך חי; אומר אני אל נציב המלך אדוני⁶, 'מדוע אתה אוהב את העפרו, ואילו את מושלי הערים אתה שונא?' לכן אני מושמץ לפני המלך אדוני.
22-31 הואיל ואני אומר: 'אבודות ארצות המלך אדוני', לכן אני מושמץ לפני המלך אדוני. יידע-נא המלך אדוני, כי המלך אדוני הציב (כאן) חיל מצב, אך את כולם שָׁבָה יִנְחָמוּ [ואת החיילים החזיר אל ארץ מצרים...].
32-43 [ועתה] המלך אדוני, [אין] (כאן) 'חיל מצב', על כן וידאג-נא [המלך] לארצו. ערקו כל [ארצות] המלך אדוני. אֶלְמַלְכוֹ⁷ הרס את כל ארצות המלך, ולכן ידאג-נא המלך אדוני לארצו. ואנוכי אומר: 'הייתי בא אל המלך אדוני לראות את עיני המלך אדוני',⁸ אך עֲזִים מעשי האיבה נגדי, לכן אינני יכול להיכנס אל המלך אדוני.
44-52 יישר-נא בעיני המלך לשלוח חיל מצב וכך אוכל לבוא ולראות את עיני המלך אדוני, כל עוד אדוני המלך חי. תמיד כאשר יצאו הנציבים, הייתי אומר (להם): 'אבודות ארצות המלך!' אבל הם לא הקשיבו לי. אבודים כל מושלי הערים; לא נותר עוד מושל עיר (נאמן) למלך אדוני.
53-60 ייתן-נא המלך דעתו על הצבא הסדיר, ושייצא הצבא הסדיר של המלך אדוני. למלך אין ארצות. העפרו שדרו את כל ארצות המלך. אם יהיה (כאן) צבא סדיר (עוד) בשנה הזאת,

תישארנה ארצות המלך אדוני; אך אם לא יבוא צבא סדיר, תאבדנה ארצות המלך אדוני.

64-61 ^אל^אסו^אפר^א המלך^א אדוני, כה (דיבר) עבדך^אבה עבדך: 'הבא-נא (את דברי) במילים^א פות אל המלך אדוני – אבודות כל ארצות המלך אדוני!'

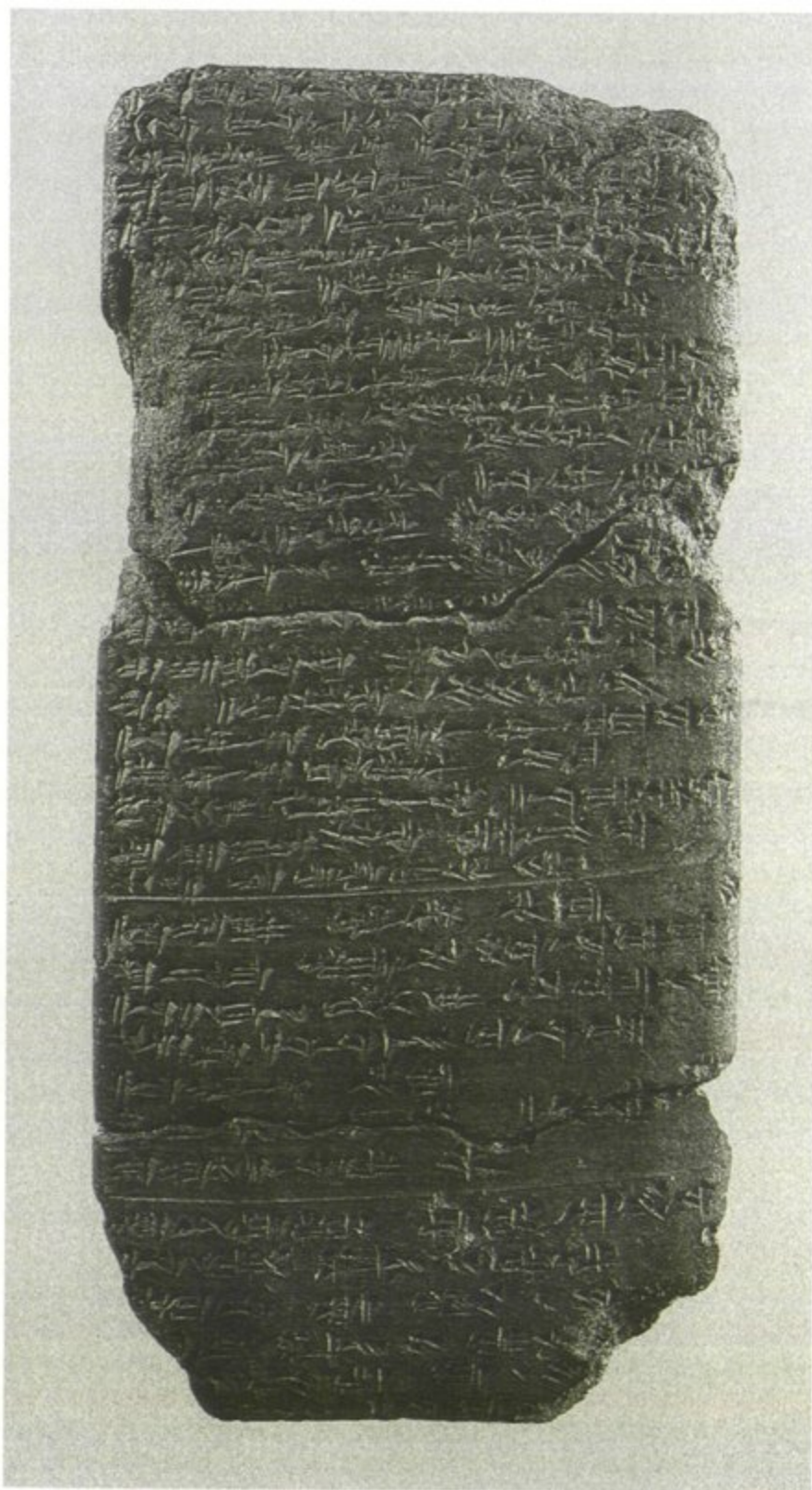
הערות

- 1 מילולית 'אוכלים קורצא', השווה דניאל ג ח: 'ואכלו קרציהון די יהודיא', ושם ו כה: 'די אכלו קרצוהי די דניאל'.
- 2 אֶלְמֶלְכוּ, הוא מֶלְכָּאֻלוּ מושל גזר.
- 3 משמעות הביטוי לבקר את המלך.

עבדך^אבה מושל ירושלים לפרעה אמנחתפ ד' (א"ע 287)

- 9-1 ^אלמלך^א אדוני, אמור: (כה) אמר^א עבדך^אבה עבדך: לרגל^א אדוני שבע פועמים ושבע פועמים נפלתי. ראה, כאשר ל^אכל^א דברי המלך אדוני, הביאו אלי [צבא סדיר] לתוך [קעילה] (להילחם) בי. [ראה] את המעשה אשר עושה/עשו נגד עבדך. חצי נחושת [...] ...
- 19-10 [...] הכניסו אל קעילה. יידע-נא המלך (כי) כל הארצות חיות בשלום (זו עם זו), אך נגדי (הן עושות) מלחמה; לכן ידאג-נא המלך לארצו. ראה, ארץ גזר, ארץ אשקלון ולכיש נתנו להם אוכל, שמן וכל מחסורם. לכן ידאג-נא המלך לצבא סדיר וישלח-נא צבא סדיר נגד האנשים הפושעים במלך אדוני!
- 24-20 אם יהיה (עוד) בשנה הזאת צבא סדיר, יישארו הארצות ומושלי הערים (נאמנים) למלך אדוני; אולם אם אין צבא סדיר, לא יהיו ארצות ומושלי ערים למלך.
- 33-25 ראה, ארץ ירושלים זו – לא אבי ולא אמי נתנו לי (אותה), זרוע [המלך החזק] (נ)תנה לי אותה. ראה מעשה זה! הוא מעשה מֶלְכָּלוּ ומעשה בני לְבָאִיָּה, אשר נתנו את ארץ המלך לַעֲפָרוּ! ראה, המלך אדוני, הצדק עמי כאשר לכושים.²
- 46-33 ישאל-נא המלך את הנציבים, כי הבית חזק מאוד והם זממו לבצע פשע חמור מאוד: [ל]קחו את כליהם [ופרצו] (?) את עליית הגג. אם ישלח המלך לארץ [ירושלים] חיל מצב עם ... עבדים, ידאג-נא המלך להם. [כל] הארצות בידיהם. וישאל-נא מלכי עליהם/ן (?) ולו יהיה הרבה מזון, הרבה שמן, הרבה לבוש, עד שיעלה פִּירוֹ, נציב המלך, לארץ ירושלים.
- 52-46 אֲדִיָּה הסתלק עם חיל המצב, החיילים [שנ]תן המלך. יידע-נא המלך, (ש)אֲדִיָּה אמר אלי: [וראה], הוא פטרני.⁴ אל תעזוב אותה (את העיר). [עוד] בשנה זו שלח אלי חיל מצב [ושלח נציב (מטעם) המלך,
- 59-52 (ל)כאן שלחתי שיירות אל המלך [אדוני], [א]סירים(?). חמשת אלפים [...] ... שמונה מובילים לשיירות המלך נלכדו בשדה (א)ילון. יידע-נא מלכי אדוני (ש)לא אוכל (עוד) לשלוח שיירה אל המלך אדוני. לידעתך!
- 63-60 ראה, מלכי השכין את שמו בארץ ירושלים לעולם. ואינו יכול לעזבה, את ארץ ירושלים.

איור 1. א"ע 287. מכתב של
עבד־ח'בה מושל ירושלים
לפרעה אֶמְנַחְתֵּפֶר

- 70-64 לסופר המלך אדוני אמור: כה (אמר) עבדך'בה, עבדך. לרגלי(ך) נפלת. עבדך אנוכי. הבא מילים יפות אל המלך אדוני. חייל⁵ המלך אנוכי. נכון אני למות למענך!
78-71 אכן פשעו נגדי האנשים הכושים. כאצבע (ש)לא נרצחתי⁶ [ב]ידי הכושים [ב]תוך ביתי. [יחקור]נא המלך אדוני, (וישאל) עליהם. שבע פ[עמים] ושבע פעמים [ידאג-נא] לי [המלך].

הערות

- 1 מלכלו = מלכאלו, מושל גזר.
- 2 הכושים הם בני נוביה, שברומה של מצרים העליונה ובמעלה הנילוס מעבר לאשדות הראשונים באסואן.
- 3 ראה לעיל במבוא.
- 4 ציטוט דברי אֲדִיָה שהמלך (?) ציווה עליו לקחת מירושלים את חיל המצב.
- 5 'חייל', עבדך'בה משתמש במלה המצרית w'w שפירושה חייל או קצין זוטא מעין 'סמל'.
- 6 היינו כפשע היה ביני לבין המוות.

עבדך'בה מושל ירושלים לפרעה אמנחתפ ד' (א"ע 289)

- 4-1 אל מלך אדוני [אמור:] כה (אמר) עבדך'בה עבדך. לרגלי אדוני המלך שבע פעמים ושבע [נפלת].
10-5 ראה, מלכאלו אינו מתרחק מבני לְבָאִיָה ומבני אֲרִיָו, ¹(ו)רצונם (להשיג) את ארץ המלך לעצמם. ובאשר למושל עיר העושה מעשה כזה, מדוע אין המלך חוקר אותו?
17-11 ראה, זה אשר עשו מלכלו ותגו: הם לקחו את רַבְתָּה. ²ועתה באשר לירושלים, אם ארץ זו שייכת למלך, מדוע <אין> הוא דואג לה (?) כמו לעזה? ³
24-18 ראה, ארץ גת כרמל שייכת לתגו, ואנשי גת⁴ הינם חיל מצב בבית שאן. האם ננהג כמו לְבָאִיָה? הם נתנו את ארץ שכם לַעֲפָרוֹ?⁵
36-25 מלכלו כתב אל תגו ואל בני <לְבָאִיָה>: 'הֲיוּ שְׂנִיכֶם מִגֵּן. העניקו את כל מבוקשם לאנשי קעילה, ונבחרו את ירושלים'. את חיל המצב, ששלחת ביד חִיָה בן מִיָרָה לקח אֲדִיָה; (ו)הציב אותו בביתו בעזה. ועשרים אנשים שלח לארץ מצרים. יידע-נא המלך אדוני, כי אין חיל מצב של המלך עמי.
44-37 בחיי המלך (אני נשבע), אכן עזבני נציב פִּוְרוֹ והוא נמצא בעזה. ויזכיר-נא לו זאת המלך בפניו, וישלח-נא המלך חמישים איש, חיל מצב להגן על הארץ. כל ארץ המלך מרד[ה].
51-45 שלח-נא את יִנְחָמוֹ, כדי שיידע (את המצב) בארץ המלך [אדוני]. לסופר המלך [אדוני] כן דיבר עבדך'בה עבדך: הבא מילים יפות לפני המלך: עבדך אנוכי.

הערות

- 1 ראה לעיל במבוא.
- 2 רַבְתָּה היתה כנראה בשולי תחום ירושלים. זיהויה של רַבְתָּה שנוי במחלוקת. לפי תיאור המסלול של מסע שישק שכנה בין גזר לקריתים (=קרית יערים). לפיכך גם נראה לזהותה עם הַרְבָּה של יהושע טו ס, המרכיבה עם קרית-יערים את המחוז החמישי במחוזות ההר של יהודה. אהרונִי הציע לזהותה כח'רבת חמידה שליד לטרון, לפי מיקומה בין גזר לקרית-יערים, והיות שאין אתר מתאים אחר לַמָּקָם בו את רַבְתָּה. אבל אם הזיהוי רַבְתָּה=הרבה נכון, הרי יש לבקש את רַבְתָּה בהר ולא בשפלה (כח'רבת חמידה). כללית נראה שיש

- לבקש את רִבְתָּה באזור שבין קרית-יערים (אבר-ע'וש) לשער הגיא. ושמא יש מקום לשוב להצעתו הישנה של אהרונִי לזהות את רִבְתָּה-הרבה בבית שמש שעל גבול ההר.
 3 עזה היתה בירת כנען המצרית.
 4 היא גת-כרמל (ולא גת עירו המשוערת של שְׁוֹרְדָּתָה). על גת-כרמל ראה לעיל במבוא.
 5 היינו לִלְבָּאִיה ובניו.

עֲבֹדָה'בָּה מושל ירושלים לפרעה אמנחֹתֶפ ד' (א"ע 290)

- 4-1 אֶל מֶלֶךְ אֲדוֹנִי אֲמֹר: כֹּה (אמר) [עֲבֹדָה'בָּה עֲבֹדָה: לרגלי [המלך] אֲדוֹנִי שֶׁבַע פַּעֲמִים וְשֶׁבַע פַּעֲמִים נִפְלָתִי.
 13-5 רֹאה אֶת הַמַּעֲשֶׂה, אֲשֶׁר עָשׂוּ מִלְכָּאֱלוֹ וְשְׁוֹרְדָּתָה לֶאֱרֹץ הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי: הֵם הִכִּינוּ אֶת צִבְאוֹת גֹּזֵר, גֹּת וְקַעֲיִלָּה; (ו) לִכְדוֹ אֶת הָעִיר רִבְתָּה. עֲרָקָה אֶרֶץ הַמֶּלֶךְ לַעֲפָרוֹ.
 21-14 וְעַתָּה, יֵתֵר עַל כֵּן, עִיר שֶׁל אֶרֶץ יְרוּשָׁלַיִם, (אֲשֶׁר) שִׁמָּה בֵּית חֹרֹון(?)¹, עֲרָקָה בַּעֲקֻבוֹת אֲנָשִׁי קַעֲיִלָּה. יִשְׁמַעֲנָא הַמֶּלֶךְ לַעֲבֹדָה'בָּה עֲבֹדָה וְיִשְׁלַח־נָא צִבָּא סָדִיר, כְּדִי שִׁישִׁיבוּ לַמֶּלֶךְ אֶת אֶרֶץ הַמֶּלֶךְ.
 30-22 אוֹלָם אִם לֹא יִהְיֶה צִבָּא סָדִיר, תַּעֲרוֹק אֶרֶץ הַמֶּלֶךְ לַעֲפָרוֹ. הַמַּעֲשֶׂה נֶגֶד הָאֶרֶץ הִיא בַּפְּקוּדֹת מִלְכָּאֱלוֹ (וּב) פְּקוּדֹת [שְׁוֹרְדָּתָה, (יְחַד ע)ס ג]ת². וִידָאג הַמֶּלֶךְ לֶאֱרֹצָו.

הערות

- 1 הקריאה בית-חורון אינה ודאית. שם המקום נכתב Bit^d NIN.URTA. תרמור וקלאי הציעו שהכתיב השומרי NIN.URTA משמש לכתיבת שמו של האל הכנעני חורון המקביל אל ננרתה. אלא שנאמן העלה השגות על זיהוי זה.
 2 ראה לעיל, הערה 1 למכתב 366.

[עֲבֹדָה'בָּה] מושל ירושלים אל [. . . ?] (א"ע 291)

הלוח שבור מאוד, ואין להעלות ממנו כי אם כמה שברי משפטים ומלים בודדות שאינן מצטרפות לרצף ענייני.

מִלְכָּאֱלוֹ מושל גֹּזֵר לפרעה (א"ע 271)

- 8-1 לַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי, אֱלוֹהִי, שִׁמְשִׁי, אֲמֹר: כֹּה (אמר) מִלְכָּאֱלוֹ עֲבֹדָה, עֲפֹר רִגְלִיךְ. לִרְגְלֵי הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי, אֱלִי, שִׁמְשִׁי, שֶׁבַע פַּעֲמִים וְשֶׁבַע פַּעֲמִים נִפְלָתִי.
 16-9 יִידַע־נָא הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי, כִּי עֲזָה הָעוֹיִנוֹת נִגְדִי וְנִגְדִי שְׁוֹרְדָּתָה. לִפִּיכָךְ יִצִּיל־נָא הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי, אֶת אֲרָצוֹ מִיַּד הָעֲפָרוֹ.
 21-17 וְ[ל]א, יִשְׁלַח־נָא הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי מִרְכָּבוֹת לְהִבְיֵא[נו], לְבַל יִהְרֹגוּנוּ עֲבָדֵינוּ. יֵתֵר עַל כֵּן, יִחְקוֹר־נָא הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי אֶת יְנַחֲמוֹ עֲבָדוֹ, עַל אֲשֶׁר נַעֲשָׂה בְּ[א]רְצוֹ.

עבד־חֶבֶה מושל ירושלים לפרעה אמנחתפ ד' (א"ע 288)

- 4-1   אֶל־מֶלֶךְ אֲדוֹנִי [שְׁמִשִּׁי אֲמֹר:] כֹּה (אֲמַר) עֲבַדְחֶבֶה עֲבָדךָ: לְרִגְלֵי הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי שִׁבְעַת פַּעֲמִים וּשְׁבַע פַּעֲמִים נִפְלָתִי.
- 10-5   רָאָה, הַמֶּלֶךְ (אוֹ: מַלְכִּי) אֲדוֹנִי שִׁיכֵן אֶת שְׁמוֹ בְּמוֹצָא הַשֶּׁמֶשׁ וּבִמְבוֹא הַשֶּׁמֶשׁ. נִבְלָה הִיא אֲשֶׁר זָמְמוּ נִגְדֵי. אֵינֶנִּי מוֹשֵׁל עִיר; (אֵלֶּא) חֵיִל הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי.
- 15-11   רָאָה, אֲנוֹכִי רָע הַמֶּלֶךְ¹ וּמַעֲלָה מִסֵּה הַמֶּלֶךְ אֲנוֹכִי. לֹא אֲבִי וְלֹא אֲמִי אֵלֶּא זִרְעֵי הַמֶּלֶךְ הַחֲזָקָה הוֹשִׁיב־תָּנִי בְּבֵית אֲבִי.
- 22-16   [...] בֹּא אֵלַי [...] נִתְּנִי [בִּי] וְעֵשֶׂה עֲבָדִים. שְׁתֵּה, נִצִּיב הַמֶּלֶךְ, [בֹּא] אֵלַי; עֲשִׂים וְאַחַת נַעֲרֹת [ו]שְׁמוֹנִים אֲסִירִים נִתְּנִי בְּיָד שְׁתֵּה בְּמַתָּנָה לְמֶלֶךְ אֲדוֹנִי.
- 28-23   לוֹ יִימֶלֶךְ הַמֶּלֶךְ בְּדַעַתּוֹ בְּאֶשֶׁר לְאַרְצוֹ; אֲבוֹדָה אֶרֶץ הַמֶּלֶךְ כֹּלָה. אֵיבָה נִגְדֵי מֵאַרְצוֹת שְׁעִיר² וְעַד גַּת כְּרַמֶּל. שְׁלוֹם לְכָל מוֹשְׁלֵי הָעָרִים; וְאֵילֹו נִגְדֵי מִלְחָמָה!
- 33-29   נַעֲשִׂיתִי כְּעִפְרוֹ, וְאֵינֶנִּי רוֹאָה אֶת שְׁתֵּי עֵינֵי הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי, כִּי אֵיבָה נִגְדֵי. אֲנִי כִסְפִּינָה בְּלֹב יָם.
- 40-34   הַזִּרְעֵי הַחֲזָקָה שֶׁל הַמֶּלֶךְ מִחֲזִיקָה בְּאַרְץ נְהָרִים וּבְאַרְץ כּוֹשׁ,³ אֵךְ עַתָּה הֶעֱפְרוּ לֹקָחִים אֶת עֵרֵי הַמֶּלֶךְ. אֵף לֹא מוֹשֵׁל עִיר אֶחָד נֹתֵר (נֶאֱמַן) לְמֶלֶךְ אֲדוֹנִי; כֹּלֶן אֲבָדוּ!
- 47-41   רָאָה, תִּרְבְּצוּ נְהָרִג בְּשַׁעַר שֶׁל סֶלָה.⁴ (ו)הַמֶּלֶךְ שֶׁתֵּק; רָאָה, זְמַרְדָּה מִלִּישׁ⁵, הַכֹּהֵן הָעֲבָדִים (אֲשֶׁר) הִצְטַרְפוּ לְעִפְרוֹ; יִפְתַּח־הַדָּר נִרְצָח [ב]שַׁעַר שֶׁל סֶלָה. (ו)הַמֶּלֶךְ שֶׁתֵּק; [מִדְּרֹעַ הַמֶּלֶךְ] [לֹא] חֶקֶר אוֹתָם (אֶת הַרוֹצְחִים) [!]
- 53-48   [וְלוֹ] יִדְאֵג הַמֶּלֶךְ [וְ]לְאַרְצוֹ [וְ]חֲלִיט הַמֶּלֶךְ בְּאֶשֶׁר [ל]צִבְאָה הַסְּדִיר לְמַעַן הָאָרֶץ, [כִּי] אִם אֵין צִבְאָה סְדִיר (עוֹד) בְּשָׁנָה הַזֹּאת, אֲבוֹדוֹת כָּל אֲרָצוֹת הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי.
- 61-54   הָאֵם אֵין אוֹמְרִים (שׁוֹב וְשׁוֹב) לְפָנֵי הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי, אֲבוֹדָה אֶרֶץ הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי וְאֲבוֹדִים כָּל מוֹשְׁלֵי הָעָרִים. אִם אֵין צִבְאָה סְדִיר בְּשָׁנָה הַזֹּאת, יִשְׁלַח־נָא הַמֶּלֶךְ נִצִּיב כְּדֵי שִׁיקְחָנִי, אֵלַיךְ עִם אֶחָד⁶ לְמַעַן נִמּוֹת אֶצֶל הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי.
- 66-62   [וְ]סוֹפֵר הַמֶּלֶךְ אֲדוֹנִי: [כֹּה] (אֲמַר) עֲבַדְחֶבֶה הָעֲבָד: [לְרִגְלֵיךְ נִפְלָתִי], הִבֵּא מִיָּלִים יָפוֹת לְפָנֵי [הַמֶּלֶךְ], עֲבָדךְ [וְ]בִנְךָ אֲנוֹכִי.⁵

הערות

- 1 עבד־חֶבֶה מתהדר בתואר רע המלך (ruhi artti), כנראה תרגום לכנענית של התואר המצרי המקביל.
- 2 matSeru. האם הכוונה לשעיר היא אדום, או שמא להר שעיר של יהושע טו י, הוא הרכס של בית מאיר (בית מחסיר) המשקיף על שער הגיא והשפלה?
- 3 מסופוטמיה ונוביה.
- 4 סֶלָה, היתה עיר בגבול המזרחי של מצרים באזור אל־קנטרה של היום.
- 5 לשון הכנעה וכפופות המקובלת בלשון הדיפלומטית של המזרח הקדום, השווה לדברי אחז אל תגלת־פלאסר ג' מלך אשור: 'עבדך ובנך אני' (מלכים ב, טו ז).

פרק שלישי ירושלים לפני דויד: סקירה ארכיאולוגית מסוף העידן הפרהיסטורי ועד לסוף תקופת הברזל א

אהרן מאיר

מבוא

בפרק זה אסקור את השרידים הארכיאולוגיים של ירושלים הקדומה, משחר ימיה בשלהי העידן הפרהיסטורי, ועד סמוך להפיכתה לבירת ישראל בימי דויד. תקופה זו משתרעת על פני כארבעת אלפים שנה, מסוף העידן הפרהיסטורי (סוף התקופה הנאוליתית) ועד לראשית המלוכה בישראל, סביב שנת אלף לפסה"נ. יש לציין שבחלק ניכר מהתקופות הכלולות בסקירתנו, הממצא בירושלים אינו מרובה. ככול הנראה יש לתרץ מצב זה בפעילות האינטנסיבית שהתנהלה בירושלים מאז, שמחקה את מרבית השרידים הקדומים. למרות מגבלה זו, הממצא הארכיאולוגי מהתקופות הנידונות חשוב מאין כמוהו לשחזור תולדות העיר בשחר ימיה, תוך שימת לב מיוחדת להקבלה עם המקורות ההיסטוריים הנלווים, שהם מעטים מאוד.

הסקירה תכלול ממצא ארכיאולוגי מפרק זמן זה שנתגלה בירושלים ובסביבתה, ברדיוס של כשלושה ק"מ מהשלוחה הדרומית-מזרחית של העיר, המכונה שלוחת 'עיר דויד', שהייתה, כפי שנראה, הגרעין להתפתחות העיר (ראה מפות 1, 2 בסוף הספר).¹

148; ראה גם למשל: מלמט, לעיל, פרק שני; א' דה-גרוט, 'חפירות עיר דוד', שם, עמ' 40-44; ב' מזר ו' שילה, 'ירושלים', אחח"א, עמ' 611-616; G. Auld & M. Steiner, *Jerusalem 1: From the Bronze Age to the Maccabees*, Cambridge 1996. לריכוזים של ביבליוגרפיה ראה: J.D. Purvis, *Jerusalem the Holy City: A Bibliography*, I-II, Metuchen 1988-1992; ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים. לבסוף, יש לציין שהתאריכים הנקטים בפרק זה הם לפי אחח"א.

1 לסקירות קודמות של הממצא הארכיאולוגי מירושלים בתקופות אלו, ראה במיוחד שורת מאמרים משל ב' מזר, החל ב-"Das vordavidische Jerusalem", *JPOS*, 10 (1930), pp. 181-191 וכלה במזר, ירושלים בתקופת המקרא (למראי מקומות של מאמריו ראה שם, עמ' 283); וכן ראה: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 76-97; סאלר, ירושלים; W.H. Mare, *The Archaeology of the Jerusalem Area*, Grand Rapids 1987, pp. 35-58 (אך לביקורת חריפה על האחרון ראה: J.M. Cahill & D. Tarler, *BA*, 52 [1989], pp. 147-

התקופה הכלקוליתית (4,500-3,500 לפסה"נ בקירוב)

המידע הארכיאולוגי על אודות ירושלים בתקופה הכלקוליתית מצומצם ביותר. ידוע שהייתה פעילות יישובית בעיר דויד, אך מהותה והיקפה אינם ברורים בגלל מיעוט הממצא. ניתן לציין מספר מכלולים, שבהם קראמיקה כלקוליתית, שנתגלו בחפירות י' שילה בעיר דויד, אך כולם משכבות סחף ומילוי בשקעים בסלע; וכולם, מלבד אחד, מעורבים בקראמיקה מתקופת הברונזה הקדומה.² סביר להניח שהפעילות באזור קשורה לקרבה למקור מים (מעין הגיחון) ולקרקע חקלאית הפורייה שבסביבה. כמו-כן היא קשורה בהופעת יישובים אחרים בני התקופה הכלקוליתית באזור ההר המרכזי, המבשרת ככול הנראה את תחילת הניצול החקלאי של אזור זה בארץ-ישראל.³

98. באשר לתקופות הפרהיסטוריות הקדומות יותר, העדויות קלושות עוד יותר. למעט אבן יר פליאוליתית (תרבות אשליית) שנמצאה על פני שטח על הר הזיתים (קראפוט-פיין, שם, עמ' 255-256, איור 4), אין כל עדות לתקופות אלו באזור הכלול בסקירה זו. לסיכום כללי של השרידים הפרהיסטוריים בסביבה היותר רחוקה של ירושלים, ראה: שטקליס, שם, עמ' 89-98; וכן ב' ארנסברג וע' בר-יוסף, 'עמק רפאים (חפירות 1962)', מתקופת האבן, 4-5 (1963), עמ' 1-16. ראה: ר' גופנא, ההיסטוריה של ארץ ישראל, עמ' 90-91; פינקלשטיין וגופנא. ניתן להזכיר את היישוב הכלקוליתי שנתגלה מצפון לירושלים, R.P.J. Nasrallah, 'Le Gisement Ghassoulien de Tell Es-Soma', *JPOS*, 16 (1936), pp. 293-315, וכן ש' גיבסון, 'סקר ארכיאולוגי בצפון-מזרח ירושלים', חדשות ארכיאולוגיות, עח-עט (תשמ"ב), עמ' 65. ראוי לציין את היישוב הכלקוליתי שנתגלה בסטף, שממערב לירושלים, על כך: ש' גיבסון וע' קלונר, 'סטף 1987', חדשות ארכיאולוגיות, צג (1989), עמ' 82. ושם נובע מיעוט האתרים הכלקוליתיים המוכרים באזור ההר המרכזי ממגבלות המחקר הארכיאולוגי ואיננו משקף דווקא את המצב כפי שהיה במציאות (להערות בעניין תפוצת היישוב של תקופה זו ראה: A. Gopher & T. Tsuk, *The Nahal Qanah Cave: Earliest Gold in the Southern Levant*, (Tel Aviv 1996, pp. 230-232

² שילה, קדם, 19, עמ' ו, ח, י, כ. כמו-כן ניתן להוסיף מספר חרסים שנתגלו בחפירות אחרות, שניתן בספק לייחס לתקופה הכלקוליתית. ראה שני בסיסי קנקנים ובהם טביעת מחצלות, שניתן לייחסם לתקופה הניאוליתית או הכלקוליתית: ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, לוח 1:7-2; וכן מספר שברים של כלי חרס עם שפת פערור, שניתן לייחסם לתקופה הכלקוליתית או הברונזה הקדומה: קראפוט ופיצ'ג'רלד, לוח 19:11-20. כמו-כן דווח על מספר כלי צור מהתקופה הכלקוליתית מחפירות שילה, ראה: S.A. Rosen, 'Flint Implements', אריאל ודה-גרוט, עיר דויד, ד, עמ' 258-260. יש להעיר שהעדויות על פעילות בירושלים בתקופות הפרהיסטוריות הקדם-כלקוליתיות מעטות ביותר. לבר מהחרסים ה'ספק-ניאוליתיים' שנזכרו לעיל, ניתן ללקט רק פירורים. ראה: J. Crowfoot-Payne, 'The Chipped Stone from Kenyon's Excavations in Jerusalem', I. Eshel & K. Prag (eds), *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*, IV, Oxford 1995, p. 253, ורוזן (שם, עמ' 260, 262) אשר פירסמו כלי צור מהתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית (8,300-5,500 לפסה"נ) מחפירות קניון ושילה בשלוחת עיר דויד. הימצאותם מחזקת את הטענה לפעילות בתקופה זו בעיר דויד עצמה; כמו-כן, שטקליס דיווח על שרידים מהתקופה הניאוליתית בסביבות עין רוגל, מדרום לעיר דויד. ראה: מ' שטקליס, 'השרידים הפרהיסטוריים בסביבת ירושלים', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ'

תקופת הברונזה הקדומה: (2,200-3,500 לפסה"נ בקירוב)

ברוב החפירות באזור עיר דויד נחשפו ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה, ויש לראות בכך עדות לעוצמת הפעילות בעיר בתקופה זו.

סדרה של שלוש מערות קבורה (מערות 1-3) נתגלתה בחפירותיו של פרקר בעיר דויד ופורסמה באופן חלקי בידי ונסאן.⁴ במערות נתגלו בין השאר מכלולים עשירים של כלי חרס. בגלל שיטות החפירה והפרסום, שלקו בחסר, ניתן ללמוד מעט מאוד על הקבורות, מעבר לעיון במכלולי כלי החרס.⁵ את חלק הארי של הכלים ניתן לתארך לברונזה הקדומה א (3,000-3,500 לפסה"נ בקירוב), וכלים אלה טיפוסיים לאתרים באזור ההר המרכזי (כמו העי ותל אל-נצבה).⁶ על פי הפרסום קשה מאוד, אם לא בלתי אפשרי, לדלות פרטים נוספים על אופי הקבורה. יש לציין שנוסף על הממצאים מתקופת הברונזה הקדומה, ישנם ממצאים מתקופות מאוחרות יותר (ועל כך בהמשך). מלבד קבורות אלה, אין בידינו עדויות נוספות לקבורות בנות התקופה הזאת בירושלים.⁷

עדות למבני מגורים בני התקופה נמצאה בשטח E1 בחפירותיו של שילה, במדרון המזרחי של עיר דויד. מתחת לחומה מתקופת הברונזה התיכונה ב נחשפו חלקים של שני בתים בעלי תוכנית

שנים העלה ר' מריליס ספקות לגבי השערה זו; R.S. Merrillees, 'Problems of Provenance: Cypriote Bronze Age Pottery Alleged to Have Been Found Abroad', *RDAC* (1981), pp. 50-52. לאור זאת נבחן הכלי מחדש לא מכבר בבדיקות כימיות ופיסיקליות על ידי המחבר, י' ילין ו' גורן. תוצאות הבדיקות הראו ללא שום צל של ספק שהכלי הוא מתוצרת מקומית והוא בן זמנם של הכלים האחרים מתקופת הברונזה הקדומה א שנמצאו במערות קבורה. על כך ראה: A.M. Maeir, J. Yellin & Y. Goren, 'A Re-evaluation of the Red and Black Bowl from Parker's Excavation in Jerusalem', *Oxford Journal of Archaeology*, 11 (1992), pp. 39-53. לבסוף יש לציין שמקאליסטר ודנקן (מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 22-25) חזרו ובדקו מערות אלו, אך מלבד מספר כלים נוספים בני התקופה שנמצאו, הם כמעט לא חידשו דבר לגבי הקבורות. לאחרונה, בחפירות של ר' רייך וא' שוקרון במורדות שלוחת עיר דויד, נתגלו חרסים נוספים מפרק זמן זה (ר' רייך, ידיעה בעל פה). גאלינג הציע למקם את בית הקבורות של ירושלים בתקופת הברונזה הקדומה צפונית-מזרחית להר הבית, אך אין להצעה זו כל הוכחות; K. Gallig, 'Die Necropole von Jerusalem', *PJB*, 36 (1936), p. 91

4 ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, עמ' 24-29, לוחות 12-7.

5 שם, שם. יש להדגיש שעל סמך הדיון הקראמי שם, נראה שלא פורסמו כל כלי החרס ממערות הקבורה ומסביבתן.

6 השווה, למשל: עמירן, קראמיקה, עמ' 73, לוח 11. ראוי לציון קערה יוצאת דופן שפרקר גילה במערה 3 ואשר פורסמה בידי ונסאן (ירושלים התת-קרקעית, עמ' 31; ככל הנראה נמצאה קערה דומה במערה 1 [שם, שם]; אך אין פרטים נוספים עליה והיא כנראה אבודה). הקערה חצי עגולה, מעוטרת בשחור מבפנים ובאדום מבחוץ וממורקת היטב. על פניו, הכלי חורג ביותר מפרטואר הכלים של תקופת הברונזה הקדומה בפרט ושל ארץ ישראל בכלל. הלכך, הקערה נידונה פעמים רבות במחקר מאז גילויה והוצעו הצעות שונות על מוצאה ותאריכה; לסיכום של הדעות שהועלו לגבי הקערות, ראה: ר' עמירן, 'ארץ-ישראל, סוריה וקפריסין בתקופת הברונזה התיכונה I', *ארץ-ישראל*, ה (תשי"ט), עמ' 25-30 (ובמיוחד עמ' 25-27); D.L. Saltz, 'The Chronology of the Middle Cypriote Period', *RDAC* (1977), pp. 51-70. הדעה המקובלת במחקר בשנים האחרונות הייתה שמקורו של הכלי בקפריסין, ושיש לתארכו לתקופת הברונזה התיכונה א; בכך מתייחסת הקערה משאר הכלים שמצא פרקר. לפני מספר

מלבנית, שלאורך קירותיהם הפנימיים מוצבים ספסלים. החופר תיארך את המבנים לתקופת הברונזה הקדומה א-ב. טיפוס זה של מבנה מוכר מאתרים רבים בתקופת הברונזה הקדומה, ונחשב לטיפוס הבית האופייני לתקופה בארץ ישראל (איור 1).⁸

ייתכן שנתגלה מבנה נוסף מהתקופה הנידונה, בחפירותיה של קניון. בחתך A שבמדרון המזרחי של עיר-דוד נחשף 'מבנה מאבנים גסות' (a rough stone structure), שתוארך באופן ראשוני לתקופת הברונזה הקדומה.⁹ אין בידינו פרטים נוספים על מבנה זה, ויש להמתין לפרסום המלא של החפירות למידע נוסף.

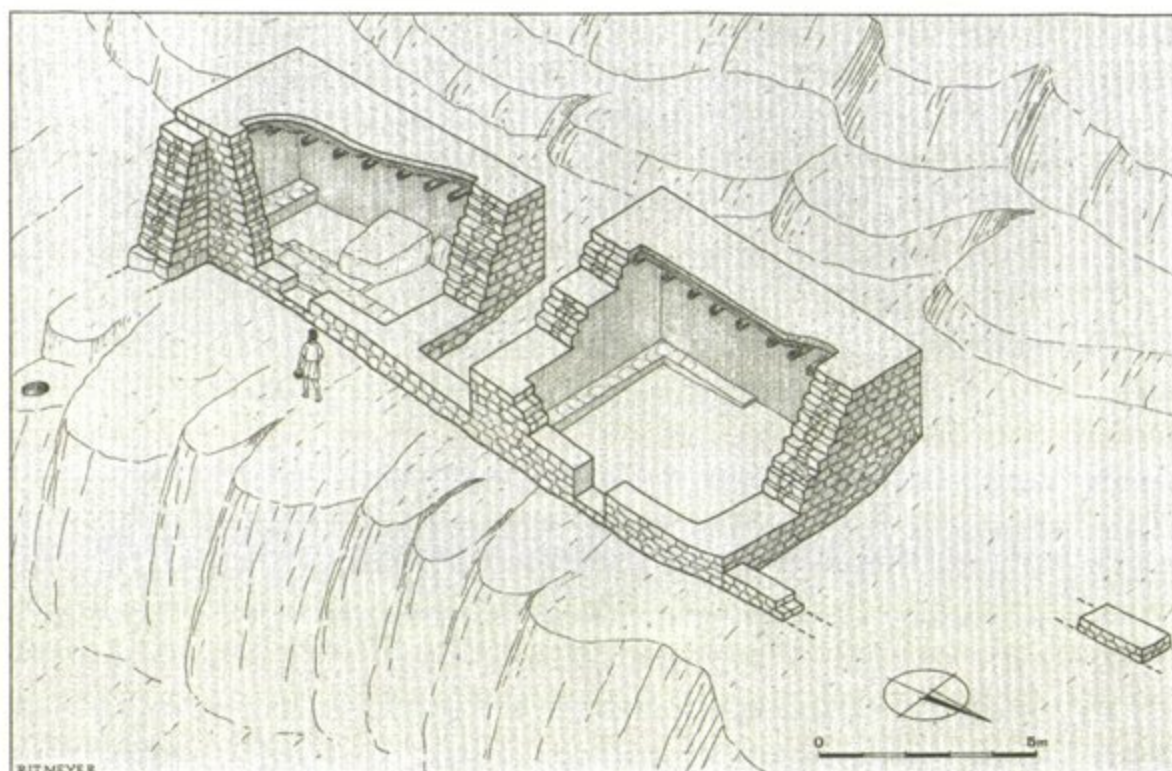
מלבד הקבורות ומבני המגורים הללו, עיקר הממצאים מהתקופה הזאת בחפירות האחרות הם חרסים.

בחפירותיהם של מקאליסטר ודנקן נתגלו מספר ממצאים מן התקופה הנידונה. חלקם זוהו על ידי החופרים עצמם,¹⁰ וחלקם הוגדרו נכונה בידי חוקרים אחרים.¹¹ כמו-כן יש לציין טביעת חותם גליל על גבי שבר חרס שנמצאה בחפירות אלו,¹² ויש מתארכים אותה לתקופת הברונזה הקדומה.¹³ בחפירות קראפוט ופיצ'ג'רלד בגיא הטירופוין נתגלו מספר חרסים שתוארכו לתקופת הברונזה הקדומה, שנמצאו ככול הנראה בשכבות מילוי של תקופות מאוחרות יותר.¹⁴ בחפירותיה של קניון, לבד מהמבנה שנזכר לעיל, נתגלו חרסים בני התקופה במילויים שמתחת למפלסים מתקופת הברונזה התיכונה ב, וכן בתוך מערה בתחתית המדרון.¹⁵ בחפירותיו של שילה בעיר דוד נתגלו, בנוסף על הבתים שנזכרו לעיל, מספר מפלסי חיים מתקופת הברונזה הקדומה (בשטח B וכן בשטח E1 בהקשר למבנים),¹⁶ ובמספר מקומות נתגלו שכבות מילוי שהכילו חרסים בני התקופה.¹⁷ לדעת שילה, יש לתארך את רוב השרידים הללו לסוף תקופת הברונזה הקדומה א והברונזה הקדומה ב (המחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ בערך), ואת מיעוטם (בעיקר מהחרסים שנתגלו במילויים) לתקופת הברונזה הקדומה ג (הרבע השלישי של האלף השלישי לפסה"נ בערך).¹⁸ לבסוף, ניתן

;trouvés en Palestine, Paris 1939, pp. 50-51
ונסאן וסטיב, ירושלים, עמ' 618. לעומתם טוען
בן-תור שיש לתארכה לתקופת הברונזה התיכונה
ב: A. Ben Tor, *Cylinder Seals of Third Mil-*
lenium Palestine, Cambridge 1978, p. 61
קראפוט ופיצ'ג'רלד, עמ' 22-20, 66-65, לוח
22-10:11.
קניון, חפירות 1962, עמ' 12-11.
שילה, קדם, 19, עמ' י, כ. לכלי עצם יוצא דופן
שנמצא בסמוך למבנים ראה: אריאל, עיר דוד, ב,
עמ' 120.
שילה, שם, עמ' ו, ח-י, כ.
שם, עמ' כ. על גילויים של חרסים מתקופת
הברונזה הקדומה ג מסר לי בעל פה פרופ' י'
שילה ז"ל.

8 שילה, קדם, 19, עמ' י, כ; לקטעים נוספים שנתגלו
ראה: י' שילה, 'עיר דוד 1985', חדשות
ארכיאולוגיות, פז (1987), עמ' 32-31. לדיון קצר
בטיפוס המבנה הנידון ראה: א' בן-תור, 'מבני
המגורים והמתקנים בתקופת הברונזה הקדומה',
האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 59-56.
9 ראה: קניון, חפירות 1962, עמ' 11.
10 למשל: מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 25-21,
178-175.
11 ראה: אולברייט, חפירות, עמ' 166-164; מזר,
ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 18.
12 מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 34, 177.
13 קיימות במחקר מספר דעות לגבי טביעה זו.
גוגירול, ובעקבותיו ונסאן, סברו שיש לתארכה
לתקופת הברונזה הקדומה: J. Nougayrol,
Cylindres-sceaux et empreintes de cylindres

איור 1. הצעת שחזור של הבתים מתקופת הברונזה הקדומה שנתגלו בעיר דויד

להוסיף שבחפירות הכותל הדרומי נתגלו שכבות מילוי שהכילו חרסים מתקופת הברונזה הקדומה מעורבים בחרסים מתקופות מאוחרות יותר.¹⁹

ראו סבר שהפסל יכול להיות מכל תקופה. לאחר עיון מחודש בנושא זה (ראה מאמרי: A. Maeir, 'A Note on a Little-Known Egyptian Statue from Jerusalem', *GM*, 110 [1989], pp. 35-40), נראה שיש לתארך את הפסל בוודאות גדולה לימי הממלכה הקדומה (=תקופת הברונזה הקדומה ג). היות שכך, שמא יש בכך עדות לקשרים בין ירושלים ומצרים בתקופה זו. לאור העובדה שאין עדויות אחרות לקשרי ארץ ישראל ומצרים בתקופת הברונזה הקדומה ג (ראה: A. Ben Tor, 'The Relations between Egypt and the Land of Canaan during the Third Millenium', *Journal of Jewish Studies*, 33 [1982], pp. 3-18; 'סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה', ב"ז קדר, ט' דותן וש' ספראי (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 15-16), דעתנו, וכן דעתו של מאלון, שהפסל

¹⁹ א' מזר, 'ירושלים, העופל 1986', חדשות ארכיאולוגיות, סט (1987), עמ' 39. ראוי להזכיר חפץ נוסף שנמצא מחוץ לעיר דויד, באזור הר ציון. בפעולות בנייה בכנסיית סנט פטרוס אין גליקנטו על הר ציון, נתגלה ראש פסל בסגנון מצרי. הפסל הוזכר לראשונה בידי A. Mallon, 'Jérusalem et les documents égyptiens', *JPOS*, 8 (1928), pp. 5-6 ואחר כך פורסם בידי A. Rowe, *A Catalogue of Egyptian Scarabs, Scaraboids, Seals and Amulets in the Palestine Archaeological Museum, Cairo* 1936, p. 291, pl. XXXVII. היות ומצב השתמרותו של הפסל היה כבי רע, תיארוכו המדויק אינו קל. מאלון סבר שניתן לתארוכו לממלכה הקדומה במצרים (האלף השלישי לפסה"נ) או לתקופה המאוחרת במצרים (האלף הראשון לפסה"נ), אם כי הוא העדיף את הראשון.

אם ננסה לסכם את הידוע על ירושלים בתקופת הברונזה הקדומה מהממצא הארכיאולוגי,²⁰ נוכל להצביע על הנקודות הבאות. יש להניח שהעיר הייתה ככל הנראה בלתי מבוצרת, לאור היעדר מל עדות לביצורים בני התקופה בכל החפירות שנערכו בעיר דויד (ובייחוד לאורך המדרון המזרחי של השלוחה, שנבדק במספר מקומות משיאו ועד בסיסו). על סמך תפוזת הממצאים בני התקופה, העיר הייתה ממוקמת בשלוחת עיר דויד, בעיקר בשיפוליה המזרחיים. עם זאת, היות שנתגלו חרסים כמעט בכל החפירות באזור עיר דויד, ייתכן שהעיר התפרסה בכל השלוחה ואולי אף צפונה, לכיוון הר הבית, אף על פי שלא נמצאו עדויות ארכיטקטוניות לכך. הדעת נותנת שירושלים הייתה יישוב חקלאי קטן וטרם הפכה לישות בעלת חשיבות מעבר לסביבתה המידית. אנו רואים שירושלים נעדרת כל סימן לאפיונים של היישובים העירוניים המרכזיים בני התקופה.²¹ היישוב בירושלים התקיים כנראה לכל אורך תקופת הברונזה הקדומה, אם כי העדויות לגבי סוף התקופה (ברונזה קדומה ג) מעטות.

העדויות הארכיאולוגיות על אודות ירושלים בתקופת הברונזה הקדומה משתלבת יפה עם הידוע במחקר על מערך היישוב באזור ההר המרכזי בתקופה. כבר מראשית התקופה נוסדו יישובים באתרים שונים באזור זה (כמו העי, תל אל-נצבה, תל פרעה [צפון] ואחרים), ולמעשה הפך האזור, לראשונה בתולדות ארץ ישראל, לאזור המיושב בצפיפות. חלק גדול מיישובים אלו מוקמו על שלוחות נישאות, והשטחים החקלאיים בעמקים שמסביבם עובדו. בהמשך התקופה הפכו חלק מהיישובים באזור לערים גדולות ומבוצרות (כמו העי, ירמות, תל פרעה [צפון] ואחרים), אך בד בבד המשיכו להתקיים יישובים קטנים ובלתי מבוצרים (כדוגמת ירושלים, בית צור ואחרים).²² יש בסיס להשערה שבתקופת הברונזה הקדומה נוצרו בארץ ישראל ערי מדינות, וניתן להניח שהיישובים הקטנים, כדוגמת ירושלים, שימשו כעורף החקלאי למסגרות מדיניות אלו.²³

(ולמעשה של הטיעונים להופעתם של שמות מקומות ארץ-ישראלים בתעודות אבלה בכלל), ראה, למשל: P. Matthiae, 'Recent Discoveries at Ebla', *BSMS*, 3 (1982), p. 8; J. Muhly, 'Ur and Jerusalem not Mentioned in Ebla Texts, Say Ebla Expedition Scholars', *BAR*, 9 (1983), pp. 74-75.

ראה, למשל: היסטוריה של ארץ-ישראל, עמ' 105-119.

ראה: R. Gophna, 'The Settlement Landscape of Palestine in the Early Bronze Age II-III and Middle Bronze Age II', *IEJ*, 34 (1984), pp. 24-29; A.H. Joffe, *Settlement and Society in the Early Bronze I and II, Southern Levant: Complementarity and Contradiction in a Small-Scale Complex Society*, Sheffield 1993, pp. 73-79.

ההיסטוריה של ארץ-ישראל, עמ' 110-111; וראה:

הובא לירושלים בתקופה יותר מאוחרת ואין לו כל נגיעה לתולדות ירושלים בתקופה הנדונה. ראש הפסל נמצא כיום באוסף של מוזיאון ארץ ישראל בתל אביב (תורת לגב' ט' קרטס שסייעה באיתורו).

²⁰ יש לחזור ולהדגיש שאין בידינו מקורות היסטוריים העשויים לסייע ישירות לשחזור תולדות ירושלים בתקופת הברונזה הקדומה. למרות מספר טיעונים שהועלו שירושלים נזכרת בארכיון תל מרדיך (אבלה), אין כנראה כל בסיס לכך. לטענה שירושלים נזכרת ראה: G. Pettinato, 'The Royal Archives of Tell Mardikh-Ebla', *BA*, 39 (1976), p. 46; P. Matthiae, *Ebla, an Empire Rediscovered*, London 1980, p. 181, fig. 48; ר' קוטשר, 'תעודות אבלה', קרמוניות, 48 (תש"ס), עמ' 114; ח' ברמנט ומ' וייצמן, אבלה, תעלומה ארכיאולוגית, ירושלים 1982, עמ' 7. לדחיית טיעונים אלו

תקופת הברונזה התיכונה א (2,000-2,200 לפסה"נ בקירוב)

בתקופה זו (הקרויה גם 'תקופת הברונזה הביניימית') אנו עדים לשינוי משמעותי באופי התרבותי של החברה בארץ ישראל (בהשוואה לתקופות שלפניה ואחריה). ישנה ירידה משמעותית, ואולי אף הפסקה, של התרבות העירונית; מנגד, צורת הארגון החברתי-כלכלי היא של חברה נוודית למחצה / או כפרית.²⁴ בניגוד לתקופת הברונזה הקדומה, שבה נתגלה רוב הממצא מירושלים בשלוחת עיר דויד, הממצא משם השייך לתקופת הברונזה התיכונה א הוא דל ביותר. למעשה, ניתן לציין מעט מאוד ממצאים, וגם אלה מסופקים למדי.²⁵

עיקר העדויות מירושלים מהתקופה הזאת באות מהקבורות שבסביבות העיר. כעשרים קבורות מתקופה זו נתגלו באזור הר הזיתים בידי וורן²⁶ וקניון.²⁷ כמו-כן דווח על מספר קבורות באזור בית עניה,²⁸ על אדמות כפר השילוח,²⁹ ואולי אף על הר הבית.³⁰ ככול שניתן להבחין, קבורות אלה הן

אולוגיה בלונדון. ראה: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 130. לאחרונה פירסם פראג חלק מהכלים K. Prag, 'The Intermediate Early Bronze/ Middle Bronze Age Cemetery on the Mount of Olives', I. Eshel & K. Prag (eds.), *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*, IV, Oxford 1995, p. 240, fig. 27 לדיווח ראשוני על כך ראה: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 132-130. הדיווח הסופי הופיע לאחרונה בידי פראג (שם, עמ' 241-221). קניון (וכן פראג) קשרו בין אחת-עשרה הקבורות שנתגלו ברומית-מזרחית להר הצופים לבין הקבורות של וורן.

ראה: ונסאן, בית עניה; S. Loffreda, 'La Tomba No 3 presso le Suore della Nigrazia Betania', *LA*, 5 (1974), p. 143. לפי צורתן של מערות קבורה אלו, יש לשער שהן שימשו לראשונה בתקופת הברונזה התיכונה א, אף על פי שהממצאים שבתוכם הם מתקופות מאוחרות יותר. לדיון כללי באדריכלות הקבורות של התקופה, ראה: Z. Greenhut, 'EB IV Tombs and Burials in Palestine', *Tel Aviv*, 22 (1995), pp. 3-46. ראה: Y. Sa'ad, 'A Bronze Age Tomb Group from Hablet el Amud, Silwan', *ADAJ*, 8-9 (1964), pp. 77-80. הקבר, שנתגלה בשנות הארבעים, אינו מצוי בתוך כפר השילוח עצמו אלא באדמות הכפר, הסמוכות לכביש ירושלים-יריחו.

³⁰ ר' גונן הציעה שחלק מהחציבות על הר הבית הן

L.E. Stager, 'The First Fruits of Civilization', J.N. Tubb (ed.), *Palestine in the Bronze and Iron Ages (Tufnell Festschrift)*, London 1985, pp. 172-188

²⁴ לדיונים כלליים בעניין זה ראה, למשל: ההיסטוריה של ארץ-ישראל, עמ' 127-120.

²⁵ להלן רשימת הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה א שדווח עליהם בעיר דויד:

(א) כלי שמצא וורן 'בעופל' (וורן, חפירות, לוח XLV:25), הדומה לכלי החרס של התקופה (ראה, למשל: עמירן, קראמיקה, לוח 6:22), אך בהיעדר מידע נוסף יקשה לתארכו במדויק.

(ב) כפי שצינו לעיל (הערה 6), בעבר הוצע לתאריך את הקערה האדומה-שחורה מחפירות פרקר לתקופה זו, אך כאמור דעה זאת משוללת כל יסוד ויש לתארכה לתקופת הברונזה הקדומה א.

(ג) ממצא אפשרי נוסף הם מספר חרסים שפורסמו מחפירות מקאליסטר ודנקן (מקאליסטר ודנקן, חפירות, לוח 4-2:17), שאולברייט הציע לתארכם לתקופת הברונזה התיכונה א (אולברייט, חפירות, עמ' 166-165). גם לקבוצה זאת יש להתייחס בזהירות, הואיל והדמיון הרב בין הקראמיקה של תקופת הברונזה התיכונה א וזו של תקופת הברונזה הקדומה ג יקשה על זיהוי ותיארוך וודאי של מספר חרסים בודדים.

²⁶ וורן דיווח על גילוי שני כלים בני התקופה משתי קבורות שונות על הר הצופים (Olivet). ראה: וורן, חפירות, לוח XLV:5,14. כלים נוספים בני התקופה שגילה וורן נמצאים במכון לארכי-

מטיפוס קברי הפיר האופייניים לתקופה.³¹ הממצא בהן, ובייחוד כלי החרס, אופייני לאזור ההר (איור 2).³²

בעת הקמת בית החולים אוגוסטה ויקטוריה על הר הצופים התגלו שרידי קבר מסוג ה'דולמן',³³ סוג קבורה מגאליתי המוכר בעיקר בצפון ומזרח ארץ-ישראל.³⁴ אמנם, בעיית תיארוך הדולמנים עדיין לא נפתרה,³⁵ אך ישנן עדויות ברורות לשימוש בדולמנים גם בתקופת הברונזה התיכונה א.³⁶ דולמן נוסף, שנתגלה מדרום-מערב לחברון (בסמוך לג'בל קעקיר), מתייחס ככול הנראה לבית קברות מהתקופה הנ"ל.³⁷ על כן, אין לבטל את האפשרות שהדולמן בהר הצופים הוא בן תקופת הברונזה התיכונה א, ואף קשור בקבורות בנות התקופה באזור הקרוב, שנמנו לעיל.³⁸ לסיכום, כל העדויות לגבי תקופת הברונזה התיכונה א בירושלים באות מקבורות שמסביב לעיר.

שיש להוסיף עליה: ק' אפשטיין, 'בעיית הדולמנים לאור החפירות האחרונות בגולן', ארץ-ישראל, יב (תשל"ה); ל' ויניצקי, 'זמנם של הדולמנים בגולן ובגליל עיון מחדש', ארץ-ישראל, כא (תשנ"א), עמ' 167-173; C. Epstein, 'Dolmens Excavated; 173-167 in the Golan', *Atiqot*, 17 (1985), pp. 20-22; K. Yassine, 'The Dolmens: Construction and Dating Reconsidered', *BASOR*, 259 (1985), pp. 63-69.

אפשטיין, 'Dolmens Excavated', שם.
ח'אלת אל פול', חרשות ארכיאולוגיות, כח-כט (תשכ"ט), עמ' 21.

ניתן להציע שהדולמנים בהר הצופים וכח'אלת אל-פול, שנבנו בסמוך לשדות קבורה, שימשו כמרכז סמלי ואולי אף לקבורה בעלת חשיבות חברתית מרכזית ביחס לבתי הקברות שמסביבן. לדיון ברעיון של בנייה מגאליתית כמוקד של שדות קבורה, ראה: M. Zohar, 'Rogem Hiri: A Megalithic Monument in the Golan', *IEJ*, 39 (1989), pp. 18-31. אף אם אין לקבל את התיארוך של הדולמנים לתקופת הברונזה התיכונה א (למשל, הערפה לתארכם לתקופת הברונזה הקדומה, ראה מחקריהם של ויניצקי ושל יאסין ולעיל, הערה 135), אין לקפח ממצא נשכח זה בדיונים על ירושלים. לסיכום על קבורות ומבנים מגאליתיים אחרים (אך קדומים יותר) באזור ירושלים, ראה: שטקליס (לעיל, הערה 2). לאחרונה פורסם דו"ח קצוצר של חפירה מחודשת במבנה מגאליתי אחר, מצפון לירושלים. ראה: צ' אבליס, 'קבר בני אסראל', עתיקות, 32 (1997), עמ' 134-131.

שרידים של מערות קבורה מתקופת הברונזה התיכונה א, ראה: ר' גונן, 'על קברים עתיקים ומקומות קדושים מערת המכפלה והר הבית', קתדרה, 34 (תשמ"ה), עמ' 3-14. יש להתייחס להצעה זאת במשנה זהירות, הואיל ואין לה כל בסיס של ממש.

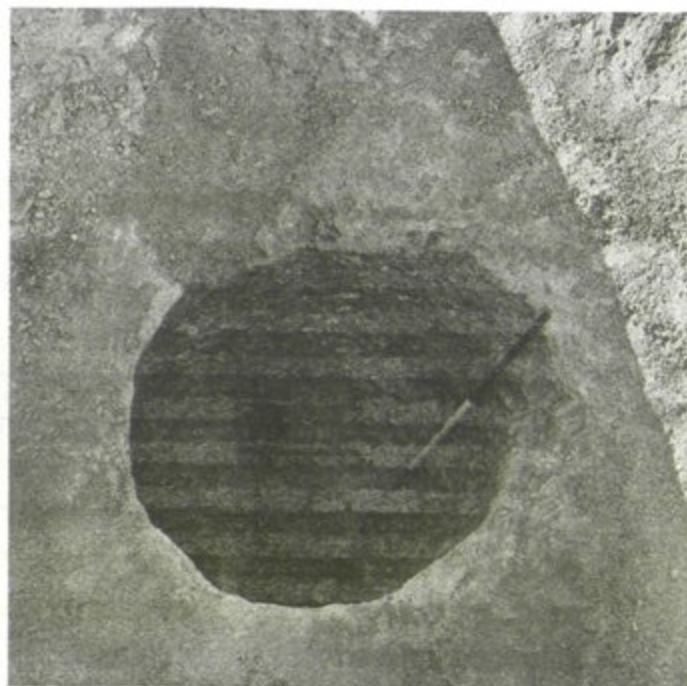
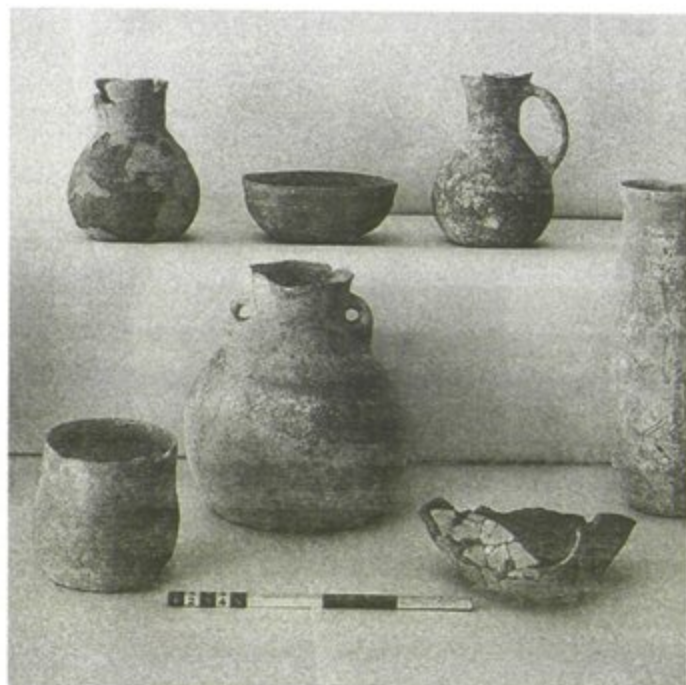
לדיונים כלליים בתופעת הקבורה בתקופת הברונזה התיכונה א, ראה: גרינהוט (לעיל, הערה 28); W.G. Dever, 'Funerary Practices in EBIV'; (28) (MBI) Palestine: A Study of Cultural Discontinuity', J.H. Marks & R.M. Good (eds.), *Love and Death in the Ancient Near East* (Marvin Pope Festschrift), Guilford 1987, pp. 9-19; G. Palumbo, *The Early Bronze Age IV in the Southern Levant: Settlement Patterns, Economy and Material Culture of a 'Dark Age'* (CMAO, III), Rome 1991, pp. 120-126.

לעניין זה ראה, למשל: דיוור, שם, עמ' 39-49.
ראה: H. Gressmann, 'Ein prähistorisches Grab auf dem Grundstück der Kaiserin Auguste Viktoria Stiftung bei Jerusalem', *PJB*, 3 (1907), pp. 72-75. ונסאן (ונסאן וסטיב, ירושלים, עמ' 67, הערה 4) פיקפק באמינות דיווח זה; מאדר, לעומתו, נטה לקבלו: A.E. Mader, 'Neue Dolmenfunde in Westpalästina', *JPOS*, 7 (1927), p. 103. יש לציין שממצא זה לא נזכר מאז בפירוטמים השונים על ירושלים (ראה לעיל, הערה 1).

ראה: ד' בהט, 'הדולמנים בארץ ישראל', האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 79-80.

לבעיית תיארוך הדולמנים ראה שם, ושם ספרות,

איור 2. קבר מתקופת הברונזה הביניימית שנחשף בידי קניון על הר הזיתים. מבט על פיר הכניסה לקבר, וכלי חרס שנמצאו בו

ייתכן שתושבי אזור ירושלים בתקופה זו היו נוודים או נוודים למחצה,³⁹ ולכן לא נותרו שרידים מיישוביהם.⁴⁰ אפשרות שנייה היא שהעדויות ליישוב מהתקופה בירושלים טרם נתגלו, ויש לחפשן לא בשלוחת עיר דויד (שבה, כפי שראינו, כמעט אין ממצאים מהתקופה הזאת), אלא בסביבתה הקרובה, והקבורות שסקרנו קשורות ליישוב זה. חשיפתו של כפר גדול מתקופה זו במלחה, במערב ירושלים, אף מחזקת הנחה זו.⁴¹

תקופת הברונזה התיכונה ב (1,550-2,000 לפסה"נ בקירוב)

בתקופה זו מופיעות העדויות הראשונות לכך שירושלים נעשית מרכז עירוני בעל מעמד. זו תקופה שבה מתגבשות ישויות פוליטיות מפותחות בארץ ישראל בכלל ובהר המרכזי בפרט. יש אף הסוברים

מהתקופה הנידונה בסביבות ירושלים (אך מחוץ לאזור הנסקר בשורות אלו), שמהם ניתן אולי להקיש על אופיו של היישוב בירושלים בתקופה זו. לדיון כללי בנושא, ראה לאחרונה: אדלשטיין ומלבסקי, התיישבות כפרית, ובייחוד עמ' 11. לדיווחים על היישוב במלחה, ראה: ע' איזנברג, 'נחל רפאים כפר מתקופת-הברונזה בדרום-מערב ירושלים', קדמוניות, 104-103 (תשנ"ד), עמ' 82-95 (במיוחד עמ' 88-83); ג' אדלשטיין, 'מנחת כפר מתקופת-הברונזה בדרום-מערב ירושלים', שם, עמ' 96-102; וכן: י' זליגמן, 'חפירות בשכונת פסגת-זאב מזרח א' בירושלים', שם, עמ' 109-110; אדלשטיין, מלבסקי ואורנט, מנחת.

³⁹ לדיונים באופיה החברתי של התקופה, ראה, למשל, המאמרים המצוינים לעיל, בהערות 24 ו-31.

⁴⁰ לבעיית זיהוים של יישובי נוודים ראה, למשל: י' פינקלשטיין וא' פרבולוצקי, 'התנחלות ונוודות במדבריות הדרום בתקופות הקדומות', קתדרה, 52 (תשמ"ז), עמ' 3-36; C. Chang & H.A. Koster, 'Beyond Bones: Toward an Archaeology of Pastoralism', M. Schiffer (ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory*, IX, Orlando 1986, pp. 97-148.

⁴¹ בשנים האחרונות נתגלו מספר יישובים (מתוכם ראוי לציון מיוחד היישוב במלחה) ושדות קבורה

שבתקופה זו אנו עדים לראשיתם של תהליכים היסטוריים ארוכי טווח אשר השפיעו על תולדות אזור ההר המרכזי למשך מאות שנים.⁴²

מן השלב הראשון של התקופה, תקופת הברונזה התיכונה ב (2,000-1,750 לפסה"נ בקירוב), נותרו בירושלים מעט מאוד עדויות ארכיאולוגיות. לשלב זה יש לייחס קבר מחפירותיהם של מקאליסטר ודנקן בעיר.⁴³ מאותה חפירה פורסמה ידית קנקן עם טביעת חותם של חרפושת מצרית, מימי השושלת המצרית ה-12, כלומר, מפרק הזמן הזה.⁴⁴

בחלקה השני של התקופה, תקופת הברונזה התיכונה ב II (1,750-1,550 לפסה"נ בקירוב), מתרבות העדויות הארכיאולוגיות. כבוב התקופות הקודמות, העדויות ליישוב נמצאו בשלוחת עיר דויד. בחפירותיהם של קניון ושילה⁴⁵ (וכן כנראה גם בחפירותיו של פרקר⁴⁶) נחשפו קטעים של חומת העיר הקדומה ביותר של ירושלים. קטעי החומה, הבנויה אבן, נתגלו לאורך צדה המזרחי של השלוחה, במחצית גובה המדרון (איור 3).

עניה שנזכרה לעיל (ראה: ונסאן, בית עניה, עמ' 439, לוח 9:b), נתגלה קנקן שניתן לשייכו לתקופת הברונזה התיכונה ב.

⁴⁴ מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 178. יש לציין שהצילום של הטביעה אינו ברור, וקשה לברוק את נכונות התיארוך. לאור הבעייתיות באופי הממצא המצרי בארץ ישראל בפרט וקשרי הארץ עם מצרים בכלל בתקופה זו, יש להתייחס לממצא זה במידה רבה של חשד. גם אם אכן מדובר בטביעת חרפושת מימי השושלת ה-12, ייתכן שנעשה בה שימוש בשלב יותר מאוחר. לבעייתיות האמורה ראה, למשל: J.M. Weinstein, 'Egyptian Relations with Palestine in the Middle Kingdom', *BASOR*, 217 (1975), pp. 1-16; D.B. Redford, *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton 1992, pp. 71-97.

⁴⁵ קניון, חפירה בירושלים, עמ' 83-84. קטע חומה נוסף, שאולי גם הוא מתקופה זו, ראה: קניון, חפירות 1967, עמ' 29; שילה, קדם, 4 וקדם, 19, עמ' 1, כ. לדיון כללי, ראה: G.J. Wightman, *The Walls of Jerusalem: From the Canaanites to the Mamluks (Mediterranean Archaeology Supplement, 4)*, Sydney 1993, pp. 13-20. קטע החומה שנחשף בידי פרקר (ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, עמ' 29, לוח IV:17) וזהה רק בדיעבד. ראה: R. Reich, 'Four Notes on Jerusalem', *IEJ*, 37 (1987), pp. 163-164; M. Steiner, 'Letter to the Editor', *IEJ*, 38 (1988), pp. 203-204.

⁴² להמשכיות במערך היישובי שבין תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, ראה, למשל: ההיסטוריה של ארץ ישראל, עמ' 132-134. למאמר קלאסי הן בהמשכיות אף לתוך תקופת הברזל, ראה: A. Alt, 'The Settlement of the Israelites in Palestine', *idem, Essays on Old Testament History and Religion*, Oxford 1966, pp. 134-169. לעומת תפיסה זו, ראה עכשיו הצעותיו של ש' בונימוביץ, המפרש תהליכים אלה לאו דווקא כהמשכיות אלא כמעגל סובב של 'גיאות ושפל' ביחסים שבין הקסר והארץ הנושבת. ראה: ש' בונימוביץ, 'תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של ארץ ישראל ערב ההתנחלות הישראלית', *מנוודות למלוכה*, עמ' 257-283. לתפיסה שונה במקצת של המערך הפוליטי בהר המרכזי בתקופה זו, ראה: I. Finkelstein, 'The Sociopolitical Organization of the Central Hill Country', A. Biran & J. Aviram (eds.), *Biblical Archaeology Today, 1990: Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology. Pre-Congress Symposium: Population, Production and Power*, Jerusalem 1993, pp. 110-131.

⁴³ מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 175-176 (ובייחוד כלי החרס המופיעים בלוח XVIII, מס' 5-8). מסקנות דומות לגבי תיארוך הקבר הזה הוצעו על ידי פראג 'An Early Middle Bronze Burial in Jerusalem', *PEQ*, 123 (1991), pp. 129-132. בהקשר לכך ניתן לציין שבקבר מבית

איור 3. שרידי חומה (ואולי שער) מתקופת הברונזה התיכונה ב (ועליה שרידים מתקופת הברזל ב) שנחשפו בעיר דויד על ידי קניון

קניון אף סברה שיש לראות בקטע שהיא חשפה חלק משער העיר או מגדל בתוך החומה.⁴⁷ על סמך מיקום החומה במדרון, יש לאשר עדות שהעיר השתרעה על חלקים ניכרים של השלוחה ולא רק בפסגתה.⁴⁸ החומה נבנתה במאה ה"ח לפסה"נ והמשיכה לשמש לפחות עוד כמאה שנה (אובחנו כשני שלבים בבנייתה).⁴⁹ לאחרונה, בחפירותיהם של רייך ושוקרון במדרון המזרחי של שלוחת עיר

Biblisches Reallexikon, Tübingen 1957, p. 302

⁴⁷ שילה, קדם, 19, עמ' י, כ-כא. יש להעיר שבעיבוד המדעי של הממצא הקראמי של תקופת הברונזה המאוחרת ב מחפירות שילה, התלבטו החופרים על

⁴⁷ קניון, חפירה בירושלים, עמ' 83; הצעה לשיחזור השער ראה: ד' בהט, אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים, ירושלים 1989, עמ' 20.

⁴⁸ בניגוד, למשל, לדעות קודמות במחקר בדבר היקף העיר בתקופת הברונזה. ראה, למשל: K. Gallig,

דויד, מעל למעיין הגיחון, נתגלו קטעים מונומנטליים של ביצורי ירושלים מתקופת הברונזה התיכונה ב (ראה עמ' 202, איור 3א). אלו מוקמו בנקודה נמוכה במדרון על מנת להגן על אזור המעיין ולהקיפו. לפי דיווח ראשוני, מדובר בבנייה וחציבה בסדר גודל יוצא דופן. לטענת החופרים, מיקום הביצור מחזק את ההשערה שאלמנטים קדומים של מפעל המים של ירושלים כבר תפקדו בתקופה זו.⁵⁰ יש להדגיש שלמרות עוצמתה של מערכת הביצורים הזאת, החפירות השונות אינן מספקות עדויות ברורות לשימוש רצוף של הביצור לכל אורך תקופת הברונזה התיכונה.⁵¹

בחפירות קניון ושילה נתגלו שרידים של מבנים ורצפות מגורים בני זמנה של החומה, וגם כאן הובחנו מספר שלבים.⁵² בחפירות שילה נמצאו גם מכלולים של כלי חרס, שיבוצי עצם (איור 4) ותכשיטים בני התקופה.⁵³ בנוסף, נמצאה קבורה של תינוק בתוך קנקן מתחת לאחת הרצפות טיפוס קבורה נפוץ בפרק זמן זה.⁵⁴ מרבית השרידים מירושלים מתקופה זו הם מן המאה ה"ח לפסה"נ; השרידים מסוף תקופת הברונזה התיכונה מועטים.⁵⁵

לימי השושלת ה-13. מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 32-34, 177-178, וכן אולברייט, חפירות, עמ' 166-165, ומזר, ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 19. גם מחפירות הכותל הדרומי נמסר על מילויי אדמה שהכילו חרסים בני התקופה. א' מזר (לעיל, הערה 19).

לדיווח קצר של שילה (כולל תצלום חלק מהממצאים) ראה: Y. Shiloh, 'Notes and News – Jerusalem, City of David, 1984', *IEJ*, 35 (1985), p. 66, pl. 12:b; הנ"ל, 'עיר דוד', 1984, עמ' 32. על חרשות ארכיאולוגיות, פה (תשמ"ה), עמ' 32. על שיבוצי העצם הנזכרים, ראה: אריאל, עיר דוד, ב, עמ' 120-124. ייתכן שריכוז השיבוצים שנמצאו בלוקוס 2135 מעיד על בית מלאכה שהיה במקום. יש להעיר שבניגוד לפירסום הראשוני, ייתכן שהמכלול מתוארך לסוף תקופת הברונזה התיכונה ב. II. ראה: שם, עמ' 120. לדיווחים נוספים על ממצא קטן מגוון מתקופה זו ראה אריאל ודה-גרוט, עיר דוד, ד.

דיווח בעל פה אודות הקבר מסר לי פרופ' י' שילה ז"ל. קבר נוסף נתגלה ככל הנראה בחפירות קניון; ראה: קניון, חפירות 1967, עמ' 106.

קניון (קניון, חפירות 1964, עמ' 13) דיווחה על רצפה עם ממצא בשטח A, שתוארכה על ידי לסוף תקופת הברונזה התיכונה או ראשית תקופת הברונזה המאוחרת, אך ראה הערותיהם של פרנקן ושטיינר, אורושים ויבוס; המכלול עם שיבוצי

תאריכו המדויק. לא ברור אם לשייכו לסוף תקופת הברונזה התיכונה ב או לראשית תקופת הברונזה התיכונה ב. II. אני מודה לא' דה-גרוט ור' טרלר על מידע זה.

לדיווח ראשוני על חפירותיהם של רייך ושוקרון ראה לאחרונה: ר' רייך, 'חפירות חדשות בעיר דוד', א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השלישי, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 3-8 (וראה גם פרק ששי, להלן). לדיון נרחב על מפעלי המים, ראה פרק עשירי.

הדבר תמוה במקצת, אך מתקשר למיעוט הממצא המתוארך לאחר המאה ה"ח לפסה"נ בשלוחת עיר דוד. יש הגורסים שיש להבין זאת כעדות להפסקה ביישוב עד סמוך לסוף תקופת הברונזה המאוחרת. ראה: פרנקן ושטיינר, אורושים ויבוס. למרות היעדר עדויות יישוביות משלוחת עיר דוד מסוף תקופת הברונזה התיכונה ב, יש להדגיש את הקבורות בנות אותה תקופה מהסביבה הקרובה של העיר (וראה להלן).

קניון (קניון, חפירות 1962, עמ' 12) דיווחה שהיו שרידים מהתקופה לכל אורך חתך A ושילה דיווח על מספר מקומות וכן מספר שלבים בממצאים בני התקופה. ראה: שילה, קדם, 19, עמ' כ, וכן שילה (לעיל, הערה 8). נוסף לכך את העדויות למילויים שהכילו חרסים בני התקופה מחפירות אחרות. מקאליסטר ודנקן פירסמו ממצאים שונים מהתקופה, וביניהם טביעת חותם מצרית שתוארכה

איור 5. מפת אתרי קברים מתקופת הברונזה בסביבות ירושלים

- [א] קבר/קברים מתקופת הברונזה התיכונה א ('תקופת הברונזה הביניימית')
 [ב] קבר/קברים מתקופת הברונזה התיכונה ב
 [ג] קבר/קברים מתקופת הברונזה המאוחרת א
 [ד] קבר/קברים מתקופת הברונזה המאוחרת ב

מלבד השרידים בשלוחת עיר דויד, נתגלו בסביבה הקרובה של ירושלים לא מעט מערות קבורה מתקופת הברונזה התיכונה ב, רובן ככולן מהברונזה התיכונה ב. II. אלה משלימות במידה רבה את התמונה הארכיאולוגית של ירושלים בתקופה זו (איור 5 – מפה). כבתקופות רבות אחרות, רוב מערות הקבורה ממוקמות ממזרח לעיר. העדויות הן מאזור בית

לסוף תקופת הברונזה התיכונה ב (מסר לי בעל פה ב' ברנדל).

העצם שנוכח לעיל (הערה 54); וכן מספר חרפושיות (שטרס פורסמו), הן מחפירות שילה והן מחפירות רייך ושוקרון, שתוארכו בידי ב' ברנדל

עניה,⁵⁶ מהר הזיתים,⁵⁷ ואולי אף מכפר השילוח⁵⁸ ומאזור הר הצופים.⁵⁹ תשומת לב מיוחדת יש להקדיש למערת הקבורה שנתגלתה ליד כנסיית דומינוס פלוויט שעל הר הזיתים. המערה הזאת, שהשימוש בה החל בסוף תקופת הברונזה התיכונה ב, המשיכה לשמש עד תקופת הברונזה המאוחרת ב.⁶⁰ הממצא במערה היה עשיר ביותר וכלל כ-1,200 כלי חרס, כלי בהט, כלי מתכת, תכשיטים, שיבוצי עצם, חרפושיות ועוד (המתוארכים לכל אורך תקופת השימוש במערה). הממצאים בקבורה הם עדות מאלפת לחיי היום-יום בירושלים לקראת סוף תקופת הברונזה התיכונה ב ותקופת הברונזה המאוחרת (איור 6).

מערת קבורה נוספת, שיש לתארכה לדעתנו לתקופה זו, נתגלתה בידי הנזלר בסוף המאה הקודמת בג'בל א-רסא שליד אבו תור. לדאכוננו, אין בידינו אלא תיאור קצר ביותר של מערה זו.⁶¹ מתוארת מערת קבורה ובתוכה כ-400 כלי חרס, בהם קנקנים בעלי ארבע ידיעות, האופייניים

Maxwell-Hyslop, 'Western Asiatic Shaft-Hole Axes', *Iraq*, 11 (1949), p. 115; ווטקינס, חפצי ברונזה, עמ' 149. לתיאור של גרזנים מטיפוס זה, ראה: א' מירון, 'גרזני קרב כנעניים מתקופת הברונזה התיכונה', ישראל עם וארץ, ד (תשמ"ז), עמ' 65-76. לכך אפשר להוסיף את מכלול הקראמיקה מסוף תקופת הברונזה התיכונה ב (שמקורו ככל הנראה במערת קבורה), שנמצא לדברי סמית באזור כפר השילוח; ראה: R.H. Smith, 'A MBII Tomb from the Vicinity of Jerusalem', *ADAJ*, 15 (1970), pp. 17-20. על שני פגיונות נוספים מאוסף גרינוול מתקופת הברונזה התיכונה ב נטען שמקורם בהר הצופים. אם אכן כך, סביר להניח שמקורם בקבר; ראה: R. Maxwell-Hyslop, 'Daggers and Swords in Western Asia: A Study from Prehistoric Times to 600 B.C.', *Iraq*, 8 (1946), pp. 1-64. ווטקינס, חפצי ברונזה, עמ' 142, 146. אני מודה למר ג' טאב מהמוזיאון הבריטי בלונדון על המידע שמסר לי בעניין זה (במכתבו אלי מיום 22.9.1989).

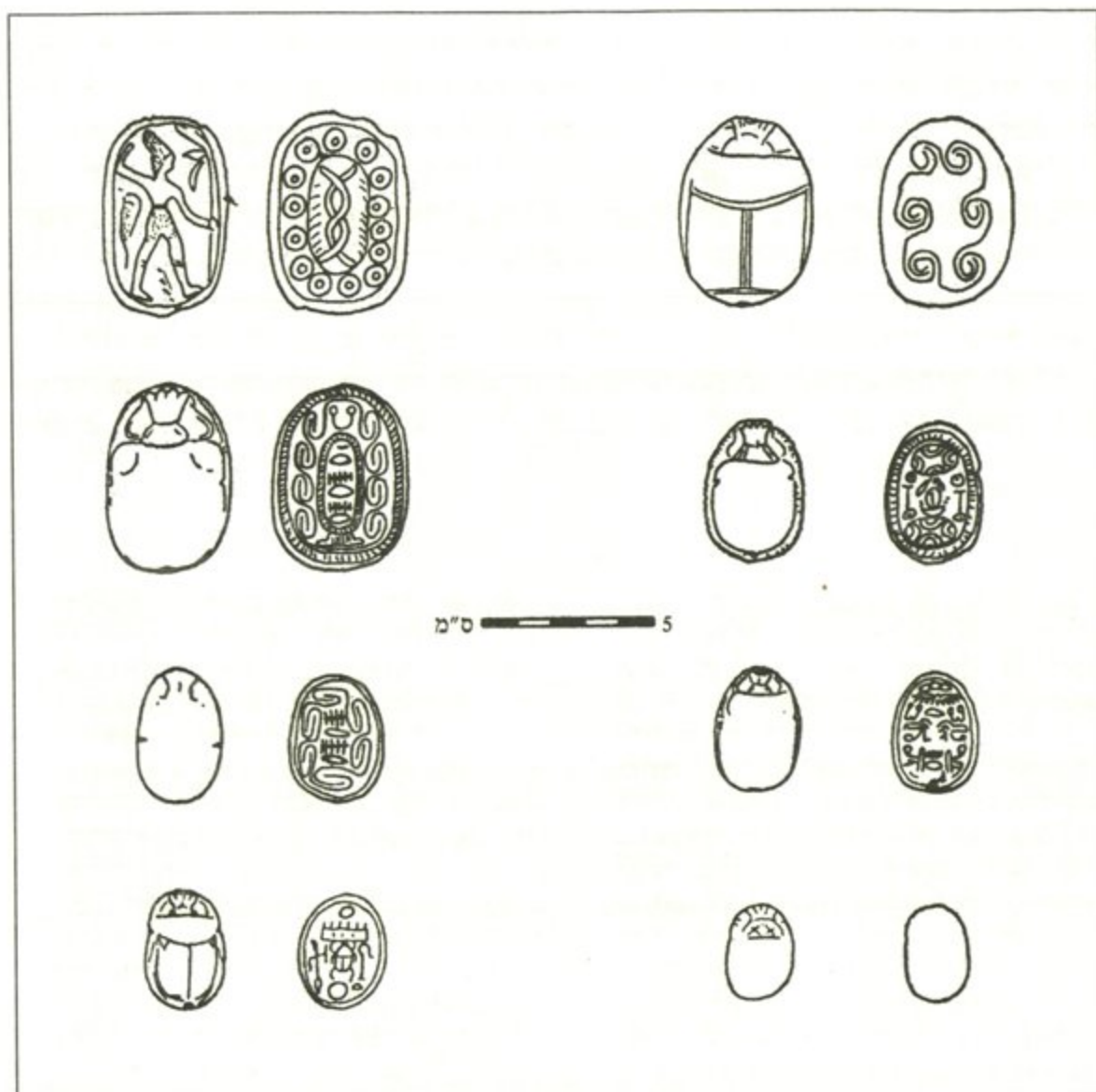
ראה: סאלר, דומינוס פלוויט, ובייחוד עמ' 197 (לפרק הזמן שבו שימשה המערה).

ראה: H. Hänsler, 'Archäologisches aus Jerusalem', *Das Heilige Land*, 53 (1909), pp. 33-36. יש להדגיש שהמחבר לא נכח בזמן החשיפה ותיאורו לוקה קצת בחסר.

⁵⁶ לדיווחים על ארבע מערות קבורה מהתקופה שנתגלו בבית עניה ראה: ונסאן, בית עניה; S.J. Saller, *Excavations at Bethany*, Jerusalem 1957, p. 372. לופרדה (לעיל הערה 28), עמ' idem, 'La Tomba No 4 del Bronzo', *LA*, 34 (1984), pp. 169-142 Medio IIB a Betania'. לחפצים נוספים בני התקופה (פגיון וקערה) שנתגלו 'במערה ליד ביתניה' ראה: וורן, חפירות, לוח 3-2: xliv.

⁵⁷ לקבר החשוב ביותר מהר הזיתים, ראה: סאלר, דומינוס פלוויט. לממצא נוסף מהתקופה מקבורה בהר הזיתים, ראה: וורן, חפירות, לוחות xlvi:11, 19, 20, 21; xlvi:26-30. מאוסף גרינוול השמורים במוזיאון הבריטי. הפגיונות פורסמו בידי ווטקינס, הרואה בהם טיפוסים קפריסאיים מתקופת הברונזה התיכונה ב, ולכן הוא מפקפק אם אכן מקורם בירושלים; ראה: ווטקינס, חפצי ברונזה, עמ' 122-126, 130. לחרפושית מתקופת הברונזה התיכונה ב שנמצאה על הר הזיתים (יש להניח בקבר), ראה: R. Weill, *La Fin du moyen empire égyptien*, II, Paris 1918, p. 740, fig. 8. ממצאים אלה מעידים על קיום בית קברות נרחב על הר הזיתים בתקופה זו. יש לשער שהמשך השימוש באזור כבשדה קבורה (עד לימינו אנו) פגע קשות בשרידים הקדומים, ולכן הממצאים בהחלט מקוטעים.

⁵⁸ נציין גרזן ברונזה האופייני לברונזה התיכונה BII מאוסף גרינוול שנמצא בכפר השילוח; ראה: R.

איור 6. חרפושיות מתקופת הברונזה התיכונה ב והמאוחרת מהקבר בדומינוס פלוויט שעל הר הזיתים

לתקופה, שהונחו בשולי המערה; במרכזה של המערה הנקברים.⁶² לא הצלחתי לאתר את הממצאים,⁶³ אך נראה שאפשר לקבוע במידה רבה של ודאות שהקבר שייך לתקופה הנידונה.⁶⁴

זה (או לפחות חלקם) היו חלק מאוסף קלארק (בעבר ברשות ימ"א בירושלים). לדאבוני אין אפשרות לברר זאת, הואיל והאוסף נמכר לפני שנים לא רבות לגורם בלתי ידוע בחו"ל. זאת משתי סיבות עיקריות: (א) סידור החפצים סביב מערת הקבורה, כאשר הנקבר במרכז, מקובל

שם, ובמיוחד עמ' 34, איור 3.

הנזלר מוסר (שם, עמ' 34) שהממצאים נקנו על ידי אחד מהקונסולים האמריקאיים בירושלים במאה שעברה (מבלי לנקוב בשמו). למרות מאמציי, לא הצלחתי לברר באיזה קונסול מדובר, והיכן נמצאים החפצים כיום. ייתכן שהממצאים מקבר

ננסה כעת לסכם את הממצאים מהתקופה ולשלבם בעדויות ההיסטוריות העומדות לרשותנו.⁶⁵ מראשית התקופה, תקופת הברונזה התיכונה ב, יש מעט מאוד עדויות מירושלים ומסביבתה הקרובה. מצב זה תואם את הידוע על התפתחות תרבות התקופה באזור ההר המרכזי, ובייחוד באזור ארץ יהודה ובנימין. למעשה, מוכרים מעט מאוד אתרים בני התקופה, ויש לשער שהיישובים באזור היו מצומצמים בהיקפם ודי ארעיים.⁶⁶ במאה ה"ח לפסה"נ מופיעות העדויות המשמעותיות הראשונות מהתקופה בירושלים. אנו רואים שהעיר הפכה ליישוב מבוצר, שכיסה את כל שלוחת עיר דויד והשתרע אף על רוב המדרון המזרחי. למרות שהעדויות לפעילות בעיר דויד בהמשכה של תקופת הברונזה התיכונה ב (המאות ה"ז וה"ח לפסה"נ) מועטות ביותר, יש לשער שהעיר המשיכה להתקיים, בייחוד לאור הממצאים מפרק זמן זה מהקבורות שבסביבה הקרובה של העיר.⁶⁷ העדויות הארכיאולוגיות לפריחתה של ירושלים במאה ה"ח לפסה"נ תואמות את האזכורים הראשונים של ירושלים במקורות המצריים. אכן, היישובים היחידים בהר המרכזי הנזכרים בכתבי

פרטים נוספים המאשרים או מכחישים זאת: (א) שני פגיונות מאוסף גרינוולד ראה: מקסוול-היסלופ (לעיל, הערה 59), עמ' 28; ווטקינס, חפצי ברונזה, עמ' 143-145; (ב) גרזן נוסף כדוגמת הגרזן מכפר השילוח (לעיל, הערה 58) שדווח על ידי מקסוול-היסלופ, שם. יש לציין שלדברי ד"ר ק' צ'יפנדייל, מהמוזיאון לארכיאולוגיה ואנתרופולוגיה של אוניברסיטת קיימברידג' (שם נמצא הגרזן), על סמך הרישום הקיים, מקור החפץ במלחה, ולא בירושלים עצמה (נמסר במכתבו אלי מיום 7.8.1989, על כך נתונה לו תודתי). לגרזן זה, שנמצא בחפירות שנערכו לאחרונה במלחה, ראה: אדלשטיין ומלבסקי, התיישבות כפרית, עמ' 19, איור 16; אדלשטיין, מלבסקי ואנוורט, מנחת, עמ' 90, איור 6:7.

ראה: P. Gerstenblith, *The Levant at the Beginning of the Middle Bronze Age*, Winona Lake 1983, pp. 34-35, 118. וכן ההיסטוריה של ארץ ישראל, עמ' 134-135; I. Finkelstein, 'Pastoralism in the Highlands of Canaan in the Third and Second Millennia B.C.E.', O. Bar Yosef & A. Khazanov (eds.), *Pastoralism in the Levant: Archaeological Materials in Anthropological Perspectives*, Madison 1992, pp. 133-142.

⁶⁶ ייתכן שחלק מהקבורות אינן של תושבי ירושלים אלא של תושבי האזור שמסביב לעיר, אם נוודים ואם כפריים. לעניין זה ראה, למשל: עופר, הר יהודה, עמ' 196-198.

בקבורות מתקופת הברונזה התיכונה ב. על כך ראה למשל: A. Maeir, 'Tomb 1181: A Multiple-Interment Burial Cave of the Transitional Middle Bronze Age IIA-B', A. Ben Tor et al., *Hazor V: An Account of the Fifth Season of Excavation, 1968*, Jerusalem 1997, p. 298, n. 12; (ב) קנקנים בעלי ארבע ידיות, שנמצאו כאמור במערה, נפוצים בתקופת הברונזה התיכונה ב או בתקופת הברזל. ראה למשל: עמירן, קראמיקה, עמ' 131, 287-299; לקנקנים בעלי ארבע ידיות מקבורה מתקופת הברונזה התיכונה בירושלים, ראה: לופרדה, קבר מס' 4 (לעיל, הערה 56), איורים 10-11. היות שלא נמצאו קנקנים בעלי ארבע ידיות בתוך קבורות בממצא מתקופת הברזל בירושלים, נראה שמדובר בקבורה מתקופת הברונזה התיכונה ב. סאלר (ירושלים, עמ' 160) סבר שיש לתארך את הקבר לתקופת הברונזה התיכונה א, אך דעתו אינה מתקבלת לאור תיאור הקבר והממצאים. ברצוני להודות לד"ר ג' ברקאי, שעמו התייעצתי בעניין זה. קבר נוסף מירושלים, שעליו איננו יודעים כמעט דבר, נזכר בהקשר לפרסום חרפושי, המתוארכת גם היא לתקופת זו. ראה: F.A. Dieber, 'Chronique', *RB*, 11 (1902), pp. 441-442; B. Brandl & B. Sass, 'Forgotten Scarabs with Names of Officials from Canaan', *ZDPV*, 101 (1984), pp. 111-113.

⁶⁵ נציין מספר חפצים נוספים מהתקופה הנידונה שדווח על מציאתם בירושלים, אך אין בידינו

המארות (המתוארכים לפרק זמן זה) הם ירושלים ושכם.⁶⁸ עדויות אלו משקפות את הפיכתן של שתי ערים אלה לערים המרכזיות של אזור ההר.⁶⁹

הופעתם של יישובים מבוצרים, כדוגמת ירושלים ושכם, באזור ההר המרכזי (וכן אתרים קטנים יותר, כדוגמת בית צור וחברון)⁷⁰ מבשרת את תחילת המעריך המדיני המאפיין את האזור גם במשך תקופת הברונזה המאוחרת. דוגמה אפשרית ליישוב-בת של ירושלים מפרק זמן זה הוא היישוב שנתגלה באזור מלחה במערב ירושלים.⁷¹ מערך של ערי מדינות, וסביבן שטח חסות מצומצם, יצר מסורת פוליטית/חברתית שהמשיכה להשפיע על תולדות ארץ ישראל, במידה רבה אף בתקופות מאוחרות יותר.⁷²

תקופת הברונזה המאוחרת (1,550-1,200 לפסה"נ בקירוב)

מכתבי אל-עמארנה הם התעודות היחידות מתקופת הברונזה המאוחרת המתייחסות לירושלים.⁷³ תעודות אלה מניחות לנו לשחזר את עברה של ירושלים במשולב עם הממצא הארכיאולוגי. אך יצוין כי גם מקורות אלה אינם מספקים מידע על כלל התקופה, אלא בעיקר על פרק זמן קצר במאה ה"ד לפסה"נ, תקופת מכתבי אל-עמארנה.

זה ראוי לציין שיוסף בן-מתתיהו, בצטטו את מאנתון (נגד אפיון, מהדורת י"נ שמחוני, תל אביב תשי"ט, עמ' יח), טוען שירושלים נוסדה בידי ההיקסוס, לאחר שגורשו ממצרים (כלומר, בסוף תקופת הברונזה התיכונה ב וראשית הברונזה המאוחרת!). אין ספק שיריעה זו משובשת, מכיוון שלעיל ראינו שהפעילות בירושלים חודשה באמצע התקופה ולא בסופה. אף על פי כן ייתכן שיש בכך חיזוק לסברה שירושלים אכן נעשתה עיר בעלת מעמד בתקופת הברונזה התיכונה ב.

שם, עמ' 149, וכן ראה: M. Broshi & R. Gophna, 'Middle Bronze Age II Palestine: Its Settlements and Population', *BASOR*, 261 (1986), pp. 73-90.

לדיווח על היישוב במלחה ראה לעיל, הערה 41.

ראה לעיל, הערה 42.

ראה פרק שני והנספח אליו. על ההצעה לזהות את 'מעיינות מרנפתח', שם מקום המופיע בתעודה מצרית (פפירוס אנאסטאסי ג') מסוף המאה ה"ג לפסה"נ, עם 'מי נפתוח' הסמוך לירושלים. ראה: אהרונ, ארץ ישראל, עמ' 152; וכן: R. Kraus, 'Merneptah', *Lexikon der Ägyptologie*, IV, Wiesbaden 1980, p. 74. (ושם ספרות קודמת). לביקורת על כך ראה, למשל: שם, שם, וכן: ז'

⁶⁸ אני נוקט תאריך של סוף השושלת ה-12 לקבוצה הקדומה של כתבי המארות, ותחילת השושלת ה-13 לקבוצה המאוחרת. ראה, למשל: T.L. Thompson, *The Historicity of the Patriarchal Narratives*, Berlin & New York 1974, pp. 98-117. בכל מקרה, אין להקדים את הקבוצה הקדומה לסוף המאה הכ"ו לפסה"נ (כלומר, לתקופת הברונזה התיכונה ב). לדעות שונות בדבר התיארוך ראה: A. Rainey, 'The World of Sinuhe', *IOS*, 2 (1972), pp. 381-394; וכן: ההיסטוריה של ארץ-ישראל, עמ' 146. לפי התאריך הנקוט בפרק זה, לא ניתן לקשור בין אזכור ירושלים בכתבי המארות הקדומים לבין תולדות ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה א. לאחרונה הציע נאמן לדחות את הזיהוי המקובל של ירושלים בכתבי המארות; לדעתו, אין כל התייחסות לאזור ההר המרכזי (חוץ משכם) לפני תקופת הממלכה המצרית החדשה (תקופת הברונזה המאוחרת). ראה: N. Na'aman, 'Canaanite Jerusalem and its Central Hill Country Neighbors in the Second Millennium BCE', *UF*, 4 (1992), pp. 278-279. דעה זו לא התקבלה בידי מרבית החוקרים.

⁶⁹ ההיסטוריה של ארץ-ישראל, עמ' 147-149. לעניין

בדומה למקורות הכתובים, שאין בהם רצף של אזכורי העיר לכל אורך התקופה, השרידים הארכיאולוגיים הינם בעלי אופי מגוון ובלתי אחיד. אין בידינו רצף של עדויות ארכיאולוגיות מכל התקופה, ואף העדויות עצמן מאוד מקוטעות.

השרידים הארכיאולוגיים מחלקה הראשון של התקופה (תקופת הברונזה המאוחרת א, 1,550-1,400 לפסה"נ בקירוב) מצומצמים. בשלוחת עיר דויד, מלבד שרידים דלים של מספר מבנים בני התקופה,⁷⁴ ישנן עדויות קלושות ביותר.⁷⁵ בקבורות שמסביב לעיר אנו עדים לפעילות מסוימת בתקופה זו, אם כי הממצאים אינם מרובים.⁷⁶

ייתכן שמיעוט הממצא מעיד על משבר שחל במעבר בין תקופת הברונזה התיכונה לברונזה

et datation des scarabées Menkheperre,

Göttingen 1982, pp. 204-207

יש להדגיש שהממצאים ממערת הקבורה בכנסיית 'דומינוס פלוויט' מעידים על שימוש רצוף מתקופת הברונזה התיכונה ב (ראה לעיל) ועד לברונזה המאוחרת ב. מבין הממצאים בקבר ישנם לא מעט שניתן לתארך לברונזה המאוחרת א. לדוגמה, הופעת פכיות גליליות שבהן 'כפתור' בחיבור בין הידית והשפה (סאלר, ירושלים, עמ' 94-92), פכיות 'אפורות' (שם, עמ' 106), וכן קערות 'מונוכרום' קיפריות (שם, עמ' 131), שכולן מתאימות בהחלט לתקופת הברונזה המאוחרת א (אם כי גם ניתן לטעון שהופיעו גם קצת לפני ו/או אחרי כן) תופעה זו מחזקת את דעתו של סאלר שהקבר אכן היה בשימוש בראשית תקופת הברונזה המאוחרת. לפכית הגלילית ראה למשל: עמירן, קראמיקה, עמ' 181, לוח 2:48; לפכית האפורה ראה: שם, עמ' 178, 181, לוח 6:48. עם זאת, אין לראות בהרפושית הנושאת את שמו של תחותמס ג' (Menkheperre) שנמצאה בקבר (סאלר, שם, עמ' 190-191, איור 7:64) עדות לפעילות בראשית הברונזה המאוחרת. ראשית, כפי שנאמר בעניין החרפושית מעיר דויד (לעיל), הערה 75, חרפושיות הנושאות שם זה אף נוצרו זמן רב לאחר מותו של תחותמס ג'. לעניין אפשרות תיארוך חרפושית זו לדינסטיות הי"ח-י"ט ראה: יגר (לעיל, הערה 75), עמ' 154-155. ועוד: החרפושית, אף אם היא אכן קדומה, יכולה להישמר שנים רבות טרם הטמנתה בקבר. באותה מידה, יש להעיר בדבר קבר 3 בבית עניה. לופרדה, קבר מס' 3 (לעיל, הערה 28). לופרדה (שם, עמ' 168-169) טען שיש פער בשימוש בתקופת הברונזה המאוחרת א. אך הופעת כלי יבוא

קלאי, 'נפתוח, מי נפתוח', א"מ, ה, עמ' 904-905; מזור, ההתנחלות, עמ' 151. א' זינגר (מנוודות למלוכה, עמ' 352-354) הציע שאף אם נדחה את הזיהוי הספציפי במעיינות מי נפתוח, יש למקם את 'מעיינות מרנפתח' באזור ירושלים, ולדעתו יש לראות בכך עדות לכך שבימי מרנפתח שלטה מצרים על מסדרון יבשתי שחיבר בין אזור גזר לבין בקעת הירדן. על כך יש להעיר: 1) על סמך התיאור הטופוגרפי של המקום במקור, אין כל סיבה למקם את המעיינות דווקא בהרי ירושלים. 2) בכל המסדרון הארוך מגזר ועד יריחו, אין כל עדות ארכיאולוגית-היסטורית התומכת בהצעה זו. לרעת זינגר, שימש המסדרון את מצרים כדרך גישה נוספת לצפון ארץ ישראל (לגבי האפשרות של מקדש מצרי בירושלים, שזינגר רואה בכך תמיכה בדעתו [שם, עמ' 354, הערה 35], אין כל סיבה לתארוך דווקא לימי מרנפתח. וראה להלן דיון במקדש זה).

⁷⁴ קניון, חפירות 1964, עמ' 13, דיווחה על מבנה במצב השתמרות גרוע המתוארך לתקופה זו. טרלר וקייחיל, עיר דויד, עמ' 55, מוסרים על שרידים נוספים, ככל הנראה של אותו מבנה, שנחשפו בחפירותיו של שילה.

⁷⁵ ראה: וורן, חפירות, לוח XIX:8 (פכית אפורה); ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, לוח VIII:7 (פכית גלילית מתקופת הברונזה התיכונה II או תקופת הברונזה המאוחרת א); מקאליסטר ודנקן, חפירות, לוח XX:1 (פכית כנ"ל). חרפושית הנושאת את שמו של תחותמס ג' (Menkheperre) נמצאה בעיר דויד ופורסמה בידי וייל (לעיל, הערה 57), עמ' 736-737. אך חרפושיות מסוג זה נפוצות מאוחר יותר, בעיקר בימי השושלת הי"ח, אך גם בשושלת הכ"א. ראה: B. Jaeger, *Essai de classification*

המאוחרת, תופעה המוכרת מאזורים אחרים ברחבי ארץ ישראל. ניתנו הסברים שונים למשבר זה, אם מסיבות מדיניות (כמו לחץ/כיבוש מצרי),⁷⁷ ואם מסיבות חברתיות-סביבתיות.⁷⁸

הדיון בשרידים הארכיאולוגיים מפרק הזמן הבא, תקופת הברונזה המאוחרת ב (המאה הי"ד לפסה"ג), חשוב במיוחד. זאת תקופתן של התעודות מירושלים מארכיון אל-עמארנה שבמצרים, הכוללת את מכתבי עבד־חֶבֶה מושל ירושלים ומכתבים שונים השייכים ל'תיק' ירושלים (לדיון מפורט ולתרגומן, ראה לעיל, נספח לפרק שני). הזיקה בין תוכן מכתבי ירושלים לבין הממצאים הארכיאולוגיים בעייתית, מאחר שהממצאים מעטים ביותר.

הממצא העיקרי בשלוחת עיר דויד, שבעבר היה מקובל לייחסו לפרק זמן זה, הוא מערכת מבני תמך שנתגלתה בחפירותיהם של קניון ושילה במדרון המזרחי של השלוחה⁷⁹ (שטח A של קניון ושטח G של שילה). המערכת מורכבת מכשבע טראסות אבן מדורגות, הממוקמות לאורך המדרון. הטראסות משולבות במערכת של קירות אבן המונחים שתי וערב, ויוצרים מעין 'ארגזי אבן' – ריבועים של קירות אבן מלאים באבנים (איור 7: 1-2).⁸⁰ בעבר הוצע ההסבר שמערכת זו שימשה כמסד התומך בבנייה שבראש המדרון. תמיכה זו הייתה דרושה עקב תלילות המדרון, שהקשתה על יצירת מסד שטוח ונרחב במעלה הגבעה. בעזרת מסד זה הורחב תחום העיר בצורה משמעותית. החוקרים שיערו שבראש המדרון מעל המערכת, שהוא האזור הגבוה ביותר של העיר בתקופה זו, ניצבו מצודת העיר והארמון. אם אכן נכונה השערה זו, מהמבנים עצמם לא נותר דבר.⁸¹

אולם, ככול הנראה, מערכת הטראסות הזאת מאוחרת לתקופת אל-עמארנה, וספק אם ניתן לקשור לירושלים של מכתבי אל-עמארנה.⁸² בשנים האחרונות טענו חוקרים שונים שלמעשה יש

in Palestine: A Reassessment', *BASOR*, 241 (1981), pp. 1-28. לדיון נוקב באופי התהליכים שהתרחשו בסוף תקופת הברונזה התיכונה וראשית הברונזה המאוחרת, ובמיוחד על אופיה ועוצמתה של המעורבות הצבאית המצרית בתהליך זה, ראה: J.K. Hoffmeier, 'Reconsidering Egypt's Part in the Termination of the Middle Bronze Age in Palestine', *Levant*, 21 (1989), pp. 181-193; W.G. Dever, 'Hyksos, Egyptian Destructions, and the End of the Palestinian Middle Bronze Age', *ibid.*, 22 (1990), pp. 75-81; J. Weinstein, 'Egypt and the Middle Bronze IIC/Late Bronze IA Transition in Palestine', *ibid.*, 23 (1991), pp. 105-115.

ראה למשל: בנימוביץ (לעיל, הערה 42). קניון, חפירה בירושלים, עמ' 94-97; שילה, קדם, 19, עמ' יג, כא.

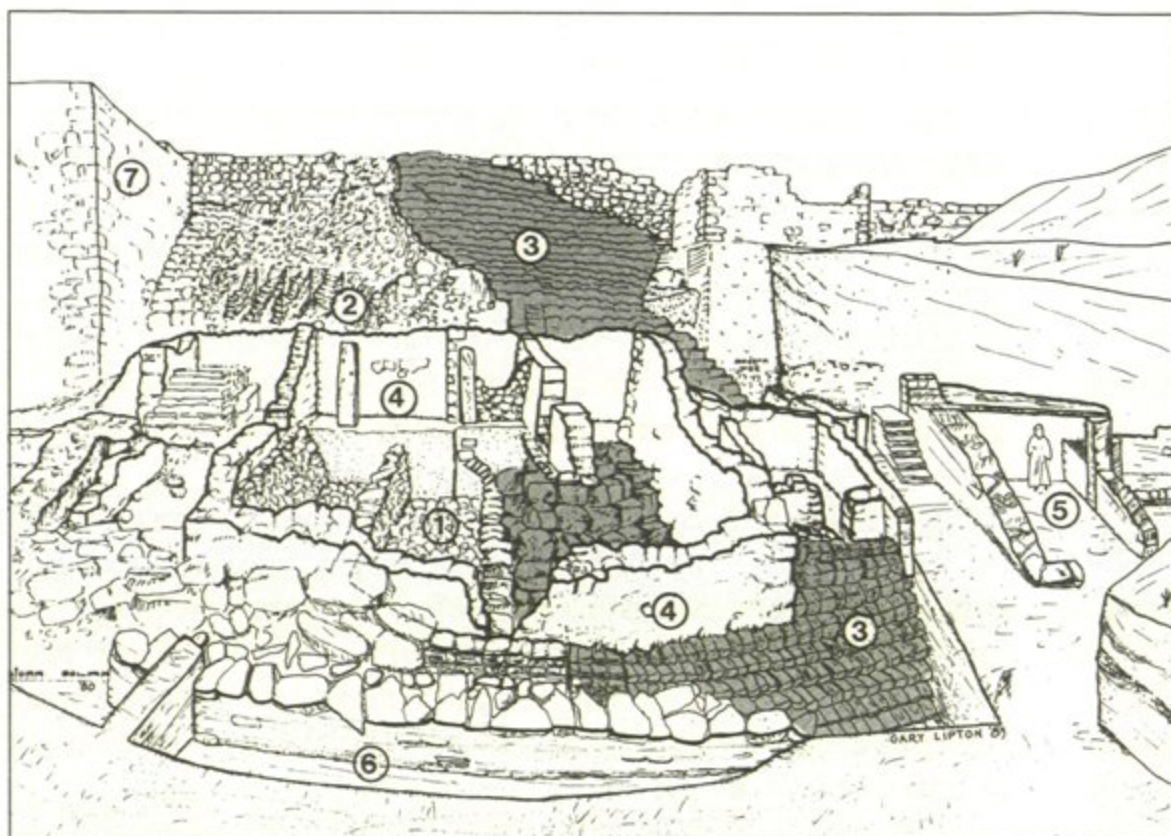
שילה, שם.

שם, שם.

קניון, חפירה בירושלים, עמ' 95; קניון, חפירות 1964, עמ' 13; שילה, קדם, 19, עמ' יג, כא. בגלל

קיפריים מטיפוס Base Ring I בלבד (כלי, Base Ring II), וכן של פכית אפורה (שם, עמ' 151-154), מחזקת את האפשרות שאכן היה שימוש בקבר גם בתקופה זו. לעניין תיארוך מכלולי קברים על סמך היחס בהופעת כלים מטיפוס Base Ring I ו-B.M. Base Ring II, ראה: B.M. Gittlen, 'The Cultural and Chronological Implications of the Cypro-Palestinian Trade during the Late Bronze Age', *BASOR*, 241 (1981), pp. 56-57, n. 12 (מן הראוי לסייג את האמור בכך שהטיפולוגיה והכרונולוגיה של משפחת 'בסיס הטבעת' [Base Ring] זוכות לאחרונה לעיון מחודש, וייתכן שיש צורך ברוויזיה של החלוקות הכרונולוגיות שהיו נקוטות בעבר. על כך ראה: S.J. Vaughan, 'Material and Technical Characterization of Base Ring Ware: A New Fabric Typology', J.A. Barlow et al. [eds.], *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, Philadelphia 1991, pp. 119-130). לתיארוך הפכיות האפורות ראה לעיל. 77 על פי J. M. Weinstein, 'The Egyptian Empire

איור 7. מבט פרספקטיבי של שטח G בחפירות שילה בעיר דויד: 1-2 – קירות התמך וארגזי האבן של תקופת הברונזה המאוחרת; 3 – מבנה האבן המדורג (מתקופת הברונזה המאוחרת או תקופת ברזל א). שאר השרידים הינם מתקופות מאוחרות יותר; 4 – בית אחיאל (תקופת בית ראשון); 5 – בית מגורים מתקופת בית ראשון; 6 – 'בית הבולות' מתקופת בית ראשון; 7 – מגדל בחומה החשמונאית

לאחר את תאריכה של המערכת לשלב מאוחר יותר בתקופת הברונזה המאוחרת, ואולי אף לראשית תקופת הברזל א.⁸³

ממש מעל למערכת הטראסות (או לפחות מעל לרובה) ממוקם 'מבנה האבן המדורג', הנראה

אחר, ראה: R.C. Steiner, 'New Light on Biblical Millo from Hatran Inscriptions', *BASOR*, 276 (1990), pp. 15-23. לדעה שונה על המושג 'מילוא' ראה: L.E. Stager, 'The Archaeology of the Eastern Slope of Jerusalem and the Terraces of the Kidron', *JNES*, 41 (1982), pp. 111-121.

ראה, למשל: פרנקן ושטיינר, אורושלים ויבוס; טרלר וקהיל, עיר דויד, עמ' 55.

מיעוט ממצא מתאריך הקשור במבנה (בעיקר: מעט חרסי ברונזה מאוחרת מהמילויים שבתוך המערכת), קניון ושילה התקשו לנקוב בתאריך מדויק למערכת, והעדיפו תיארוך רחב יותר, קרי: המאות ה"ג-י"ב לפסה"נ.

ראוי להזכיר את הצעתה של קניון (שם, עמ' 100-101) שמקורו של המושג 'מילוא' (מלכים א, ט כד; יא כז; דברי הימים ב, לב ה) בארגזי אבן אלו. לפרשנות דומה של המושג 'מילוא', אך מהקשר

כדיפון מלאכותי של המדרון (איור 7: 3); הוא יורד ממעלה המדרון ומכסה חלקים ניכרים של מערכת הטראסות. המבנה המדורג, שנתגלה עוד בחפירותיהם של דנקן ומקאליסטר ואחר כך של קניון, נידון רבות במחקר.⁸⁴ בעקבות חפירותיו טען שילה שמערכת הטראסות הוקמה בתקופת הברונזה המאוחרת ב (המאות ה"ד-י"ג לפסה"נ) ושימשה כמסד לבנייה בראש המדרון בתקופה זו. מאידך, את 'מבנה האבן המדורג' הוא תיארך למאה העשירית לפסה"נ, כלומר, לתקופת הממלכה המאוחדת. לדעתו, המבנה המדורג מילא תפקיד דומה כמסד לבנייה בראש המדרון, אך הוא ביטל וכיסה את המסד הקדום יותר (מערכת הטראסות). לפי תפיסה זו, מערכת הטראסות היא עדות לירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת, ואילו המבנה המדורג מאוחר לה במאות שנים.⁸⁵

לעומת זאת, טרלר וקהיל, שהכינו לפרסום את חפירותיו של שילה, לא קיבלו את הדעה שמדובר בשני אלמנטים משתי תקופות שונות. לדעתם, שני האלמנטים הם בורזמניים, ומשמשים כחלקים נפרדים אך בורזמניים של אותה מערכת תמך לבנייה בראש השלוחה. על סמך החרסים שנמצאו בין הטראסות לבין קיר 'המבנה המדורג', הם מתארכים מפעל זה למאות ה"ג-י"ב לפסה"נ (סוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל א).⁸⁶

בניגוד לדעה זו, מרגרט שטיינר,⁸⁷ שעייבה את הממצאים מחפירותיה של קניון באזור זה, טוענת שאכן יש להפריד בין שני האלמנטים האמורים, כפי שטען שילה. לשיטתה, יש לתארך את מערכת הטראסות למאות ה"ג-י"ב לפסה"נ, וכביסוס לכך היא מציגה מכלול של כלי חרס המתוארך לפרק זמן זה שנתגלה מתחת למערכת. אבל, לטעמה, לא ניתן לראות במבנה האבן המדורג ובמערכת הטראסות מקשה אחת, היות שלא בכל חלקי המדרון נמצאו שני האלמנטים ביחד. לכן היא מעדיפה תאריך מאוחר יותר (המאה העשירית לפסה"נ) למבנה המדורג.

לאור חילוקי הדעות בין החוקרים העוסקים בפרסום שתי החפירות העיקריות באזור זה, וקודם לפרסום המלא של הנתונים, קשה להכריע בין הדעות השונות. עם זאת, ניתן לומר שמערכת התמך שנועדה לתמוך במבנים בראש השלוחה מאוחרת לתקופת מכתבי אל-עמארנה (המאה ה"ד לפסה"נ). ככול הנראה, יש לתארכה לסוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל, בפרק הזמן שלאחר תקופת עמארנה ולפני כיבוש ירושלים בידי דוד. אם נטען שתקופה זו היא תקופת שלטון היבוסים בירושלים, יש לראות במערכת שריד לעיר היבוסית.

אלמנט נוסף שנידון רבות במחקר, בין היתר ביחס לשאלה אם יש לקשרו לירושלים שלפני תקופת דוד, הוא מפעל המים המכונה 'פיר וורן' (לדיון נרחב על אודות מפעלי המים של ירושלים

Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem
1993, pp. 585-588

ראה למשל: שילה, קדם, 19, עמ' י.

ראה למשל: טרלר וקהיל, עיר דוד, וכן דה-גרנט (לעיל, הערה 1).

פרנקן ושטיינר, אורושלים ויבוס, וביתר פירוט:
M.L. Steiner, 'Re-dating the Terraces of Jerusalem', *IEJ*, 44 (1994), pp. 13-20

⁸⁴ לסיכום ראה, למשל: טרלר וקהיל, עיר דוד, עמ' 55.

שטיינר מדישה שהמבנה המדורג גדול בהרבה

מהמצוין ברוב הדיונים הרלוונטיים וחורג מעבר

לאזור של 'שטח G'. ראה: M. Steiner, 'The

Jebusite Ramp of Jerusalem: the Evidence

from the Macalister, Kenyon and Shiloh

Excavations', A. Biran & J. Aviram (eds.),

Biblical Archaeology Today, 1990: Pro-

ceedings of the Second International

ראה פרק עשירי). מערכת זו היא סדרה של חללים תת־קרקעיים, טבעיים וחצובים, המחברים בין פנים העיר ומעיין הגיחון.⁸⁸ בסמוך לגילוי המערכת במאה שעברה הועלתה הצעה⁸⁹ לקשור בינו לבין 'הצנור' המוזכר בתיאור כיבושה של ירושלים בידי אנשי דויד (שמואל ב, ה-ו; השווה דברי הימים א, יא ד-ז). לדעת אותם חוקרים, השימוש בפיר וורן קדם לכיבוש ירושלים בידי דויד. לתפיסתם, יואב ואנשי דויד טיפסו בתוך הפיר ('הצנור') לתוך תוכה של העיר, הפתיעו את המגינים, וכבשו את העיר בנקל. פירוש זה לא התקבל על דעת הכול,⁹⁰ אם מהפן הלשוני⁹¹ ואם מהפן הארכיאולוגי,⁹² ובמשך שנים רבות הייתה נטייה במחקר שלא לקשור בין 'הצנור' ל'פיר וורן'.

ברם, לאחרונה יש נטייה לחזור להצעה המקורית, וזאת מכמה נימוקים. מסתבר שישנן מקבילות מהלשונות השמיות הקדומות (אוגריתית) למילה 'צנר' במשמעות הקשורה להולכת מים; בכך לכאורה מתחזק הקשר בין 'צנור' במקרא לבין 'פיר וורן'.⁹³ למרות טיעוניו של שילה לתיארוך המפעל לתקופת הברזל, אין למעשה כל מניעה לתיארוך קדום יותר. הואיל ומיקום המערכת מתאים גם לתווי החומה בתקופת הברונזה התיכונה ב (ואולי אף המאוחרת), יש סבירות לא קטנה שאכן הייתה מערכת זו בשימוש עוד לפני תקופת דויד.⁹⁴ תוצאות החפירות האחרונות של רייך ושוקרון (ועל כך ראה לעיל), המעידות על ביצור אזור המעיין בתקופת הברונזה התיכונה באזור זה, אף מחזקות את הסברה שיש להקדים את ראשית השימוש ב'פיר וורן' (או מרכיב קדום אחר של מערכת המים של ירושלים) לפרק זמן שלפני המאה ה' לפסה"נ (תקופת דויד).

הממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת בשטחי חפירה אחרים בעיר דויד מועטים ביותר. בחפירותיו של שילה בשטח E1 דווח על מציאת כמות מוגבלת של חרסים מתקופה זו.⁹⁵ ניתן לציין ממצא מועט נוסף מחפירות שונות בשלוחה.⁹⁶

בהקשר ל'פיר וורן', ראה, למשל: י' ידן, 'העוורים והפסחים וכיבוש ירושלים על ידי דוד', קובץ הכינוס העולמי למדעי היהדות, א, ירושלים תשי"ב, עמ' 222. לסיכום המחקר על אודות הצנור, ראה: ש' אחיטוב, 'צנור', א"מ, ו, עמ' 782.

ראה, למשל: י' שילה, 'מפעלי מים תת־קרקעיים בתקופת הברזל', האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 240-242.

ראה: T. Kleven, 'The Use of *šnr* in Ugaritic and 2 Sam. V:8: Hebrew Usage and Comparative Philology', VT, 44 (1994), pp. 195-204.

ראה, למשל, סיכומו של גיל (לעיל, הערה 88) וכן מסקנותיהם של רייך ושוקרון (לעיל, הערה 50). ושם יש לקשור את ה'צנור' לאלמנטים קדומים אחרים בסביבות מעיין הגיחון, למשל, ל'תעלה II'.

שילה, קדם, 19, עמ' י.

מיעוט הממצא והקושי להבחין בין הקראמיקה

לסיכום תולדות המחקר של 'פיר וורן' ראה: טרלר וקהיל, עיר דוד, עמ' 61; D. Gill, 'The Geology of the City of David and its Ancient Subterranean Waterworks', אריאל ודה-גרנט, עיר דוד, ד, עמ' 1-28; רייך (לעיל, הערה 50). וכן עמ' 200-211 בספר זה.

פירוש זה הוצע לראשונה בידי W.F. Birch, 'Zion, the City of David', PEFQS, 1878, pp. 61-65; מאוחר יותר חזר ונסאן וטען טיעונים דומים. ונסאן, ירושלים התת־קרקעית, עמ' 33-35.

לדעות השונות נגד תפיסה זו ראה, למשל: טרלר וקהיל, עיר דוד, עמ' 61; גיל (לעיל, הערה 88), עמ' 24-25.

הבעייתיות של פירוש המילה 'צנור' נובעת מכך שהיא מופיעה אך פעמיים במקרא (שמואל ב, ה ח; תהלים מב ח), ובשני המקרים בהקשר שאיננו מחוור. לאור זאת הוצעו פירושים שונים למילה. לאחת ההצעות לפירוש המילה 'צנור', שלא

בפריפריה של העיר, העדויות מתקופת הברונזה המאוחרת ב מרובות יותר. ממזרח אנו עדים להמשך השימוש בקבר בכנסיית 'דומינוס פלוויט' שעל הר הזיתים,⁹⁷ ובשני הקברים בבית עניה.⁹⁸ דרומית לעיר, בגבעת 'ארמון הנציב', נתגלה בור חצוב עם מדרגות, שבתוכו נמצאו חפצים (בעיקר כלי חרס) שתוארכו למאה ה"ד לפסה"נ.⁹⁹ אף על פי שלא דווח על מציאת שרידי נקברים בבור,¹⁰⁰ סביר שאכן מדובר בקבורה.¹⁰¹ רמז לקבורות נוספות באזור זה ניתן לראות במכלול כלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת ב שנקנה על ידי מוזיאון ההלקאה שבעיר העתיקה. ככול הנראה הוצאו כלים אלה מקבר שנחפר שלא כחוק בכפר ערב אל-סוחרה, כשלוש מאות מטר ממזרח ל'ארמון הנציב'.¹⁰² בצדה המערבי של העיר נתגלה קבר נוסף מתקופה זו בנחלת אחים, בין מחנה יהודה לגן סאקר. הקבר נחשף עקב פעולות בנייה בשנות השלושים,¹⁰³ אך פורסם בצורה ממצה רק לאחר כשלושים שנה.¹⁰⁴ בקבר היה מבחר עשיר של כלי חרס, שכללו בין השאר כמות לא מבוטלת של כלים מיובאים.¹⁰⁵ על סמך ניתוח טיפולוגי של כלי החרס שבקבר קבעה עמירן את תאריכו למאה ה"ד לפסה"נ, תאריך המקביל לתקופת ארכיון אל-עמארנה.¹⁰⁶ יש להדגיש את המרחק הגדול (כ-2.5 ק"מ) בין הקבר לבין שלוחת עיר דויד. לכן יש לתהות אם מדובר בקבר של תושבי ירושלים, או שמא בקבר של תושבי האזור שמסביב לירושלים, אם כפריים ואם נוודים.¹⁰⁷

על עדות סוחר עתיקות, ויש להתייחס אליה במשנה זהירות. אני מודה לר"ב זאס, שהפנה את תשומת לבי לממצאים אלה.

B. Maisler, 'Cypriote Pottery at a Tomb-Cave in the Vicinity of Jerusalem', *AJSLL*, 49 (1932-33), pp. 248-253

ר' עמירן, 'קבוצת כלים מקבר בירושלים מהתקופה הכנענית המאוחרת II', *ארץ-ישראל*, ו (תשכ"א), עמ' 25-37.

ראוי לציין שלמעלה מחמישים אחוז מהכלים שבקבר הם כלי יבוא! עובדה זאת, ובייחוד הקראמיקה המיקנית במכלול, מאפשרת תיארוך מדויק של הקבר למאה ה"ד לפסה"נ. ראה שם, שם.

גונן אף הציעה לקשור בין ריבוי כלי החרס המיובאים בקבר זה לבין העדות במכתבי אל-עמארנה לקשרים הדוקים בין ממלכת ירושלים ואזור מישור החוף הצפוני (ובמיוחד עם ממלכות עכו ואכשף). לדעתה, ייתכן שבשל קשרים אלה סחרו במוצרי היבוא (שהיו נפוצים במישור החוף) גם באזור ירושלים. ראה: R. Gonen, *Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan*, Winona Lake 1992, p. 64

ראה: גונן (לעיל, הערה 101, עמ' 87, וכן לעיל, הערה 106), הגורסת שהקבר איננו של תושב

הלא-מעוטרת של שלביה השונים של תקופת הברונזה המאוחרת תורמים לאי-הבהירות על אודות הממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת ב. מעט הממצאים שניתן אולי לציין הם החרסים שדווחו לעיל (ראה לעיל, הערה 82), וכן חרסים נוספים מהתקופה שחשפו מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 175; וכן אולברייט, חפירות, עמ' 166. סאלר, דומינוס פלוויט, עמ' 196-197.

סאלר, שם, עמ' 168-169; ונסאן, בית עניה, עמ' 439, איור 9c: (אם כי הזהיר אינו ודאי).

ראה: D.C. Baramki, 'An Ancient Cistern in the Grounds of Government House, Jerusalem', *QDAP*, 4 (1935), pp. 165-167

שם, שם. החופר סבר שמדובר בבור מים.

ראוי להדגיש את הדמיון הרב בין בור זה לבין הבור שנתגלה בסמוך לקבר בכנסיית 'דומינוס פלוויט' (ראה לעיל, וכבר עמד על כך סאלר, דומינוס פלוויט, עמ' 8-9). עם זאת, יש הטוענים שמכל מקום לא מדובר בקבר. ראה למשל: ר' גונן, 'הקבורה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כבסיס לחקר האוכלוסיה והישובים', עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ט, עמ' 213. בסיכומו של דבר, לא ברור כל צורכו תפקודו ותאריכו של הבור.

ייחוס הממצא לקבר ומיקומו של הקבר מבוססים

97

98

99

100

101

107

102

ג' ברקאי הציע לזהות מקדש מצרי בן התקופה מצפון לשער שכם, בתחום בית הספר הצרפתי למקרא וארכיאולוגיה.¹⁰⁸ ההצעה מתבססת על גילוי מספר חפצים בעלי אופי מצרי בעת הקמת המנזר הדומיניקני במאה שעברה (איור 8).¹⁰⁹ לדעת ברקאי, יש סבירות גבוהה שהיה במקום מקדש מצרי, אולי מימי השושלת ה-19, על אם הדרך בין ירושלים ושכם. הצעה זו, חרף עניינה הרב, אינה יוצאת מגדר השערה. נסיבות הגילויים ותיעוד הממצאים אינם מאפשרים להסיק מסקנות חד-משמעיות בקשר לזיהוי המקדש.¹¹⁰

לאור הממצאים השונים מתקופת הברונזה המאוחרת בירושלים שנסקרו לעיל, אנסה להציע שחזור של דמותה ותחומה בתקופה זו. אף על פי שהממצאים אינם מרובים, הואיל וממצאים מהתקופה נתגלו בצפון זה של שלוחת עיר דוד (שטחים A ו-P של קניון; שטח G של שילה)¹¹¹ ובמרכז, ישנה סבירות שבתקופה זו השתרע היישוב על מרבית השלוחה, אולי אף בהיקפה של העיר בתקופת הברונזה התיכונה ב. ייתכן, אם כי אין עדות ארכיאולוגית מפורשת לכך, שהיה המשך לשימוש בחומה מתקופה זו גם בתקופת הברונזה המאוחרת.¹¹³ נראה לנו שמיעוט הממצא מתקופה

לביקורות על הצעה זו, ראה: S. Wimmer, 'Egyptian Temples in Canaan and Sinai', S. Israelit-Groll (ed.), *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*, Jerusalem 1990, pp. 1006-1065 (יש להדגיש שביקורות של וימר נכתבה על סמך דיון ראשוני של ברקאי שפורסם בתקצירי הרצאות, הקונגרס הארכיאולוגי השביעי בישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 19), וחסרה בה התייחסות למכלול העדויות שפורסמו יותר מאוחר במאמר הפרטני; ה' גבע, 'ביקורת על אטלס לתולדות ירושלים', קדמוניות, 94-93 (תשנ"א), עמ' 62-63; הנ"ל, 'תשובה על תשובתו של גבריאל ברקאי', שם, 96-95 (תשנ"ב), עמ' 128. לתגובותיו של ברקאי על הביקורות, ראה: ברקאי (לעיל, הערה 108), עמ' 106 הערה 37; הנ"ל, 'על: ה' גבע, אטלס לתולדות ירושלים, קדמוניות, כד (תשנ"א), עמ' 62-64, קדמוניות, 96-95 (תשנ"ב), עמ' 127-128.

¹¹¹ ראה: קניון, חפירות 1965, עמ' 76; שילה, קדם, 19, עמ' יג, כא.

¹¹² בשטח EI, שם, עמ' י, כא.

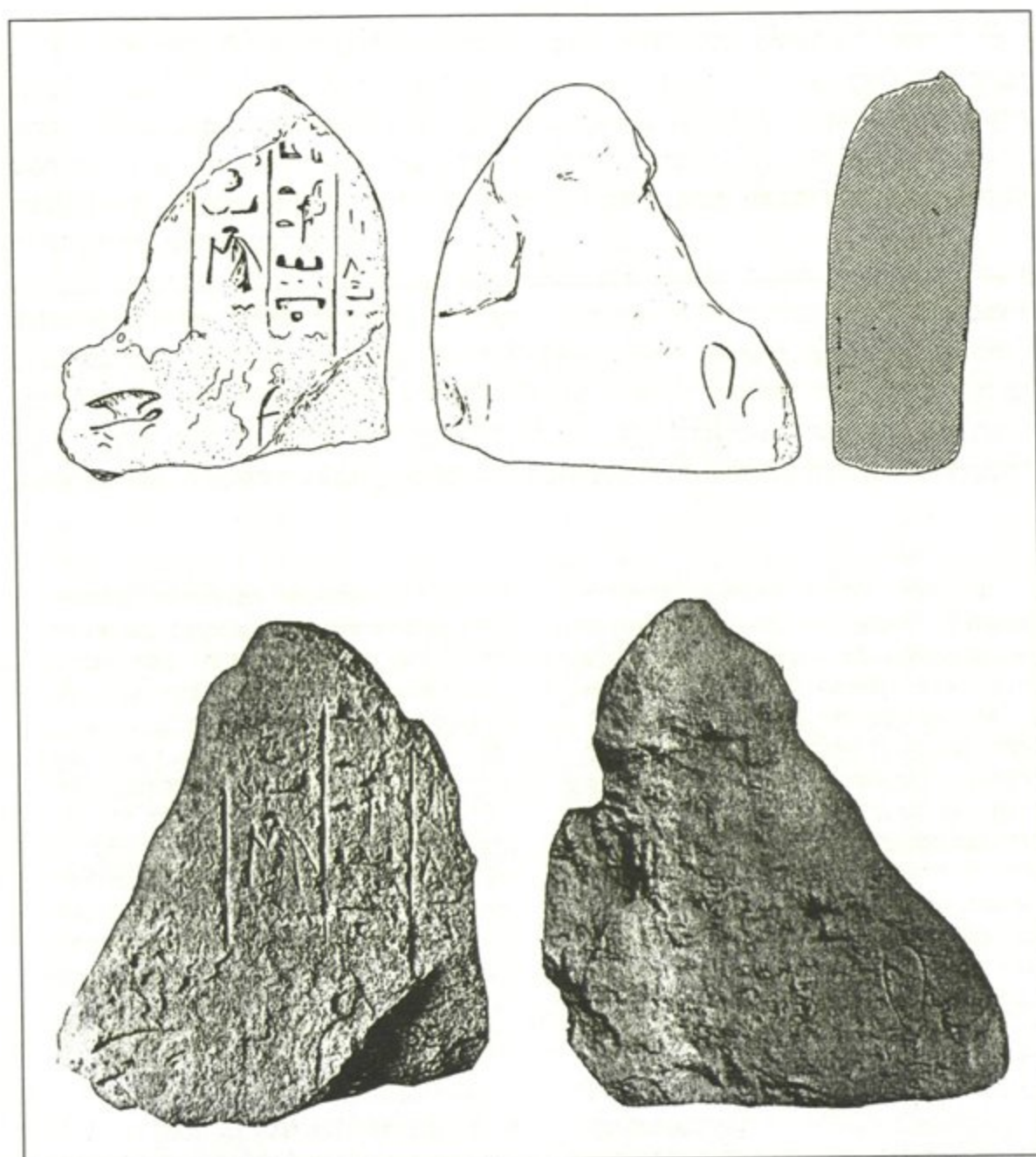
¹¹³ לעניין תוואי החומה בתקופת הברונזה התיכונה ב, ראה לעיל. שימוש חוזר בחומות עיר של תקופה זו בתקופת הברונזה המאוחרת היא תופעה נפוצה בארץ ישראל. על כך ראה, למשל: א' קמפינסקי, 'הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת', האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 114-115.

ירושלים. לעניין דומה ראה: עופר, הר יהודה. יש להעיר שגם בתקופות אחרות ידועים מקרים שבהם נקברו תושבי ירושלים במרחק לא קטן מתחומי העיר. כך אירע, למשל, בתקופת בית שני: ראה, למשל: נ' אביגד, 'עיר הקברות של ירושלים בימי הבית השני', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ' 320-357, ובמיוחד המפה של תפרוסת הקבורות, ציור 1, עמ' 322; לסיכום עדכני יותר (שטרס פורסם) ראה: ע' קלונר, 'קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני', עבודת דוקטור, ירושלים תש"ס. לפיכך, אין לפסול את האפשרות שגם במקרה שלפנינו אכן מדובר בקבר של תושבי ירושלים.

¹⁰⁸ ראה ג' ברקאי, 'מקדש מצרי מתקופת הברונזה המאוחרת בירושלים?' ארץ-ישראל, כא (תשנ"א), עמ' 94-106.

¹⁰⁹ למשל: כתובת מצרית שפורסמה לראשונה בידי V. Scheil, 'Archaeologie, Varia', RB, I (1892), pp. 113-117; שני חפצי אבן, אולי מצריים (או ביזאנטיים), ראה למשל: H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem, Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, Paris 1926, pp. 775, 797, figs. 323, 341; וכן מספר חפצים נוספים שרוכזו בידי ברקאי (שם, שם).

¹¹⁰ אין לשלול את האפשרות שמקורם של החפצים בשוק העתיקות, וכך הגיעו לירושלים. יצוין שברקאי עצמו מסתייג במעט מהצעתו, ועדות לכך סימן השאלה בכותרת המאמר (לעיל, הערה 108).

איור 8. שבר מצבה מצרית מתקופת הברונזה המאוחרת שנתגלה באזור שמצפון לשער שכם

זו נובע לא מעט מהרס עקב פעילות מאוחרת במקום, ולא דווקא מצמצום או הפסקת הפעילות בעיר בתקופה הנידונה. עם זאת, יש לסייג ולומר שאין לראות בירושלים של תקופת הברונזה המאוחרת יישוב גדול ומשגשג, אלא יישוב קטן ושולי. אמנם שכנה במקום בירתה של 'ממלכה' הנזכרת במכתבי אל-עמארנה; אך לא הייתה זו ממלכה בקנה מידה רחב, אלא מקום מושבו של

מנהיג מקומי (עבד־בֶּה).¹¹⁴ אל לנו להשוות בין ירושלים בתקופה זו לבין הערים הגדולות בנות אותה תקופה, המוכרות מאזורים אחרים בכנען, כבמישור החוף ובעמקים. אין כל הכרח לחפש כאן עיר גדולה ומרשימה! העובדה שבכל אופן ישנם ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת בכלל ומתקופת אל-עמארנה בפרט באזור העיר מחזקת טענה זו.¹¹⁵

לאור היעדרם של ממצאים משמעותיים מרוב תקופת הברונזה המאוחרת, בולטת במיוחד הימצאותם של שרידים מרשימים משלהי תקופת הברונזה המאוחרת או מראשית תקופת הברזל א – הלוא הם מערכת קירות התמך בשטח G. חוקרים רבים רואים בבנייה זו עדות לפעילות היישובית של היבוסים בירושלים.¹¹⁶ למרות ההיגיון הרב שבטיעון זה, יש להדגיש שהזכרת היבוסים בירושלים היא כולה פרשה סתומה. מוצאם, תאריך הגעתם ואופיים אינם מחוורים, שלא לדבר על זיהוי שרידים ארכיאולוגיים הקשורים לעם זה. לאור זאת, ראוי להקדיש לנושא מעט תשומת לב.

בתיאור המקראי כונו תושבי ירושלים שלפני דויד בשם 'יבוסים' (יהושע טו סג; שמואל ב, ה ו) ושמה הקדום היה 'יבוס' (שופטים יט י; דברי הימים א, יא ד); אף נזכר שם המלך 'ארונה היבوسی'

פרנקן ושטיינר מציעים שיש למקם את העיר במקום אחר, או שיש לראות באזכורים של ירושלים במכתבי עמרנה עדות למחוזות של המלך המצרי באזור. כפי שמדגים נאמן בפירוט, הצעה זו אינה תואמת את המקורות ההיסטוריים ואף לא את הממצא הארכיאולוגי. ראה: N.Na'aman, 'The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.', *BASOR*, 304 (1996), pp. 17-27. לדעתי אין לקבל את טיעוניו של אוסישקין על היעדר עדות משמעותית להתיישבות בעיר דויד בפרק הזמן שבין הברונזה התיכונה ב לבין תקופת הברזל ב. העדויות השונות שליקטנו אינן רבות, אמנם, אך לדעתנו הן סותרות טיעון זה. ראה ד' אוסישקין, 'ירושלים בתקופת דוד ושלמה – העדות הארכיאולוגית', א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השלישי, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 58-57.

ראה למשל: מקאליסטר ודנקן, חפירות, עמ' 51-55; קניון, חפירה בירושלים, עמ' 95; שילה, קדם, עמ' 19; כא; א' דה-גרנט (לעיל, הערה 1), עמ' 44. להצעת שחזור מצומצמת מאוד של היקף העיר בסוף תקופת הברונזה המאוחרת, ראה עכשיו: וייטמן (לעיל, הערה 45), עמ' 22, איור 5. יש להדגיש ששחזורו של וייטמן מבוסס על מעט מאוד ממצא ארכיאולוגי של ממש, ויותר על היעדרם של ממצאים.

¹¹⁴ עם זאת, אין לקבל הצעות שונות הקושרות ישירות בין הממצא בירושלים לבין פרטים היסטוריים ספציפיים בתעודות אל-עמארנה. ראה, למשל, הצעתו של אולברייט (W.F. Albright), *The Amarna Letters from Palestine*, *The Cambridge Ancient History*, II, pt. 2, (Cambridge 1975, p. 107, n. 1) לקשור בין הטראסות שבמדרון המזרחי בעיר דויד לבין המסופר באיגרות אל-עמארנה על פריצת החיילים המצרים לתוך ביתו של עבד־בֶּה דרך הגג (באיגרת מס' 287, שורות 32-44. ראה J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig 1907, pp. 864-867. לתרגום עברי ראה עמ' 30-28 בספר זה. היות וכאמור יש לתארך את הטראסות ואת המבנה המדורג לשלב מאוחר יותר, הצעה זו נדחת.

¹¹⁵ קשה להסכים לדעות שהושמעו שבתקופת הברונזה המאוחרת לא הייתה בירושלים עיר ממלכה. על כך ראה, למשל: פרנקן ושטיינר, אורושלים ויבוס; וכן, ביתר פירוט: M.L. Steiner, 'Re-dating the Terraces of Jerusalem', *IEJ*, 44 (1994), pp. 13-20; idem, 'Jerusalem in the Late Bronze and Early Iron Ages: Archaeological versus Literary Sources?', A. Faust (ed.), *New Studies on Jerusalem: Proceedings of the Second Conference*, 1996, Ramat-Gan 1996, pp. 3*-8*. הטענה היא שלאור מיעוט הממצא מתקופת אל-עמארנה בירושלים, לא הייתה עיר ממלכה בעיר בכלל.

(שמואל ב, כד יח-כא). חוקרים שונים ניסו לברר את מוצאם של היבוסים, ורובם ככולם מסכימים שמדובר בעם לא שמי, ככול הנראה ממוצא הודו-אירופי (חורי או חיתי). הבסיס העיקרי לפירוש זה הוא שמו של ארונה, שרבים רואים בו שם או תואר חורי ('אדון') או חיתי ('אציל'); סיוע נוסף לכך הוא הייחוס החיתי של ירושלים לפי ספר יחזקאל (טז ג, מה).¹¹⁷

באשר לתאריך הגעתם של היבוסים לירושלים, יש סברה שהם הם תושביה הקדומים של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת.¹¹⁸ לעומת זאת, יש הגורסים שרכיב אתני זה הגיע לירושלים בפרק זמן מאוחר יותר, לקראת סוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל א. לפי גישה זו, היבוסים הגיעו לאזור ירושלים בפרק זמן זה עקב השינויים והמהפכים ברחבי המזרח הקדמון בתקופה זו, ובייחוד התמוטטות האימפריה החיתית. לפי תפיסה זו, עממים הודו-אירופיים שונים חדרו לרחבי ארץ ישראל/סוריה בגין אירועים אלו, וביניהם יש למנות את היבוסים.¹¹⁹

לשתי הגישות יתרונות וחסרונות. למשל, היעדר כל עדות בממצא הארכיאולוגי למוצא זה של תושבי ירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת, ומצד שני מידה לא מועטה של המשכיות בתרבות החומרית של העיר במשך האלף השני לפסה"נ,¹²⁰ מקשים (אם כי אינם מבטלים) על הסברה

Hurrians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine', *Levant*, 26 (1994), pp. 175-187. לחלופין, יש הטוענים שהיבוסים היו תת-קבוצה של הכנענים. ראה, למשל: ש' אברמסקי, 'היחס לאמורי וליבוסים בספר שמואל התחתית ההיסטורית והמשמעות האידאית', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 49-51.

¹¹⁷ ראה, למשל: ב' מזר, 'פרשת ההתנחלות הישראלית בהר ישראל', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 146-147; וכן: G.E. Mendenhall, *The Tenth Generation*, Baltimore 1973, pp. 142-173; M. Gorg, 'Hiwiter im 13. Jahrhundert v. Chr.', *UF*, 8 (1976), pp. 53-55; נ' נאמן, 'פרשת כיבוש הארץ' בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית, מנוודות למלוכה, עמ' 304.

¹¹⁸ עדות אפשרית נוספת להמשכיות במסורות התרבותיות בירושלים, מתקופת עמרנה ועד לימי מלכות יהודה (וממילא גם בתקופות הביניים), היא הצעתו של ריצ'רד הס, המזהה המשכיות סגנונית במסורות הספרותיות של סופרי ירושלים בתקופת עמרנה לבין הסגנון הספרותי בספר תהלים. ראה: R.S. Hess, 'Hebrew Psalms and The Amarna Correspondence from Jerusalem: Some Comparisons and Implications', *ZAW*, 101/2 (1989), pp. 249-265.

¹¹⁷ לדעתו של ב' מזר על היבוסים, המייצגת את התפיסה המקובלת ביותר על שאלת המוצא, ראה: מזר, ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 24-25. לסיכום ערכני יותר של קשת הדעות בעניין זה ראה, למשל: S.A. Reed, 'Jebus', *The Anchor Bible Dictionary*, III, pp. 652-653; לסיכום על ארונה ראה, למשל: R.D. Nelson, 'Araunah', *ibid.*, I, p. 353. יש להזכיר שקיימת דעה (שלא התקבלה על דעת רבים) הרוחה את זיהויה של ירושלים כיבוס. ראה פרנקן ושטיינר, אורושלים ויבוס; J.M. Miller, 'Jebus and Jerusalem: A Case of Mistaken Identity', *ZDPV*, 90 (1974), pp. 115-127. ראה גם עמ' 71, להלן.

¹¹⁸ בין השאר, ראה: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 81-97; מדבריה משתמע שתושבי ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת נקראו יבוסים. יש להניח שגישה זאת מעוגנת בתפיסה שהיבוסים (וכן עממים אחרים, כגון החיוויים, החורים וכו') היו גורמים לא-שמיים שחדרו לארץ ישראל לקראת סוף תקופת הברונזה התיכונה ב. על הגעתם של גורמים אלו לארץ ישראל בתקופה זו ראה, למשל: W.F. Albright, 'Palestine in the Earliest Historical Period', *JPOS*, 15 (1935), p. 230; J. Bright, *A History of Israel*, London 1981, pp. 116-117; N. Na'aman, 'The

שמדובר בגורם אתני חדש שחדר לאזור.¹²¹ אי-אזכורו של יבוס/יבוסים במקורות מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת (כתבי המאורות ותעודות אל-עמארנה) מעלה ספקות לגבי הופעתם לפני סוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל. העובדה שדווקא בסוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל א ישנה פעילות בנייה מרשימה בעיר דויד (ראה למעלה) מחזקת אולי את הטענה שמדובר בגורם חדש. עם זאת, לאור מיעוט הנתונים, נראה שלא נוכל לקבוע בוודאות את מוצאם וזמן הגעתם של היבוסים לירושלים.¹²²

תקופת הברזל א (1,200-1,000 לפסה"נ בקירוב)

בתקופת הברזל א חלו תמורות כבדות משקל במבנה הפוליטי, הכלכלי והחברתי של ארץ ישראל. בפרק זמן זה ('תקופת ההתנחלות') גובשה הישות התרבותית/חברתית הישראלית, לקראת הופעת הממלכה הישראלית בתקופת הברזל ב.¹²³ למרות השינויים הדרמטיים שחלו בפרק זמן זה, מדובר בתהליך ארוך, שמהותו וקצבו לא היו אחידים בחלקיה השונים של ארץ ישראל.¹²⁴ אזור ההר המרכזי, ובייחוד חלקו הצפוני (אפרים ומנשה מצפון לאזור ירושלים), היה מוקד להתיישבות אינטנסיבית, ולדעת רבים, באזורי התיישבות אלה התגבשה הישות התרבותית הישראלית.¹²⁵ לעומת זאת, בחלקי הדרומיים של ההר המרכזי הייתה ההתיישבות בתקופה זו פחות אינטנסיבית. אמנם מצויים בסביבה המיידית של ירושלים מספר אתרים בני התקופה;¹²⁶ אך בהר יהודה, בין בית לחם לדרום הר חברון, הפעילות מועטה ביותר.¹²⁷ גם במקורות המקראיים, אזור הר

¹²¹ 'Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives', *Journal of Archaeological Research*, 5 (1997), pp. 295-344. למבחן דעות שונות על פרק זמן זה ראה, למשל, המחקרים השונים בקובץ מנוודות למלוכה. לקובץ ערכני, המסכם את התמורות שחלו בכל רחבי המזרח הקדמון בפרק זמן זה, ראה עכשיו: S. Gitin, A. Mazar & E. Stern (eds.), *Mediterranean Peoples in Transition: 13th to Early 10th Centuries BCE*, Jerusalem 1998. המעבר האטי בין שתי התקופות וחוסר האחידות בחלקים שונים של ארץ ישראל נידון רבות במחקר. להערות כלליות ראה, למשל, הערותיהם של נאמן ופינקלשטיין במבוא, מנוודות למלוכה, עמ' 14.

¹²² ראה למשל: י' פינקלשטיין, 'ההתנחלות בארץ אפרים מבט שני', מנוודות למלוכה, עמ' 101-130. ראה: מזר, התנחלות.

¹²³ ראה, למשל: עופר, הר יהודה.

¹²⁴ בעבר נעשו ניסיונות לאפיין אלמנטים בתרבות החומרית של תקופת הברונזה המאוחרת והברזל א המרמזים על הימצאות גורמים אתניים חיתיים/חוריים בארץ, ואין כל סימן למאפיינים אלו בירושלים. ראה, למשל: A. Kempinski, 'Hittites in the Bible: What does Archaeology Say?', *BAR*, 5 (1979), pp. 21-45. עם זאת, יש להסתייג מחלק ממאפיינים אלו. ראה למשל: א' זינגר, 'מנהגי קבורה כמאפיין אתני: קבורה "חיתית" בארץ ישראל?', הקונגרס הארכיאולוגי השמונה עשר בישראל: תקצירי הרצאות, תל אביב תשנ"ב, עמ' 7.

¹²⁵ זיהוין של קבוצות אתניות על פי הממצא הארכיאולוגי הוא נושא בעייתי ביותר, הזוכה מאז ומתמיד לדיון רב במחקר. ראה, למשל: S. Shennan (ed.), *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, London 1989; S. Bunimovitz, 'Problems in the Ethnic Identification of the Philistine Culture', *Tel Aviv*, 17 (1990), pp. 210-222; G. Emberling,

יהודה בכלל, ואזור ירושלים בפרט, נחשב אזור שיושב בפרק זמן מאוחר יותר.¹²⁸ המסורת על הימצאות היבוסים בירושלים עד לתקופת דויד (ראה למעלה) משמשת רמז נוסף שיש להפריד בין התהליכים התרבותיים ותמונת ההתיישבות בהר המרכזי הצפוני לבין המצב באזור ירושלים.

על רקע זה יש לבחון את השרידים בני התקופה בירושלים. כפי שנאמר לעיל, ייתכן שיש לתארך את מערכת הטראסות לפרק זמן זה, ואולי אף לקשרה ל'יבוסים', ולכך אף אולי להוסיף את המשך השימוש במערכת הביצור האיתנה שהתגלתה באזור הגיחון ובשלב הקדום של מערכת 'פיר וורן' (ראה גם פרק עשירי, עמ' 200-211). יש לציין שבעיר דויד נמצאו כלי חרס אופייניים לתקופת הברזל א, הכוללים בין השאר קנקן מטיפוס 'פיטס שפת-הצווארון'. אמנם, קנקנים אלו מופיעים עוד בסוף תקופת הברונזה המאוחרת, אך עיקר הופעתם באתרים מתקופת הברזל א בהר המרכזי.¹²⁹ הבנייה המרשימה בירושלים בתקופת הברזל א (אולי של היבוסים) עומדת בניגוד מוחלט למסורות האדריכליות הדלות הבאות לידי ביטוי באתרי 'ההתנחלות' שבהר המרכזי.¹³⁰ כלומר, יש לראות הבדל מהותי בין תושבי ירושלים בתקופה זו לבין הישות 'הישראלית'. ישות זו התקיימה, למרות, ובמקביל, ל'התנחלות' הישראלית בחלקים אחרים של ההר המרכזי, כולל באתרים במרחק לא רב מהעיר (וראה על כך בהמשך).

מלבד מערכת הטראסות והמבנה המדורג, שאולי ניתן, כאמור, לתארכם לפרק זמן זה, מצויים שרידים מעטים מתקופת הברזל א. שילה דיווח על שרידים מועטים מהתקופה בשני אזורים בשלוחת עיר דויד.¹³¹ לפרק זמן זה ניתן אולי לתארך כן פולחני (למעשה, רק חלקים ממנו) שנתגלה בחפירותיו של שילה (איור 9).¹³² הכן מעוטר בעיטור פלסטי של דמות עירומה בעלת זקן ותסרוקת, האוחזת בידיה דבר-מה. הצעות שונות הועלו לפירוש האיקונוגרפי של הדמות, אך היות ששרדו ממנה רק חלקים בודדים, קשה לפרשה בבירור.¹³³ בזמנו הציע שילה לתארך את הכן למאה

¹²⁸ שם, שם.

¹²⁹ לקנקן מירושלים, ראה: שטיינר (לעיל, הערה 87), עמ' 18, איור 6. לדיון כללי על קנקני שפת

הצווארון ראה, למשל: D. Esse, 'The Collared Store Jar: Scholarly Ideology and Ceramic Typology', *The Scandinavian Journal of the Old Testament*, 2 (1991), pp. 99-115; A. Mazar, 'Giloh: An Israelite Settlement Site near Jerusalem', *IEJ*, 31 (1981), pp. 1-36 לקנקנים מטיפוס זה בהקשרים של תקופת הברונזה המאוחרת, ראה, למשל: M. Artzy, 'Incense, Camels and Collared Rim Jars: Desert Trade Routes and Maritime Outlets in the Second Millennium', *Oxford Journal of Archaeology*, 13 (1994), pp. 121-147

¹³⁰ לסיכום על האדריכלות של אתרי 'ההתנחלות' ראה, למשל: י' פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל אביב 1986, עמ' 246-215.

¹³¹ שילה, קדם, 19, עמ' כא.

¹³² שם, וכן עמ' יד, 59, ואיור 23.

¹³³ ראה, למשל: שם, עמ' יד; פ' בק, 'לזיהויה של הדמות בכך הפולחני מעיר דויד', ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 147-148. בק הציעה לקשור את הדמות עם הדמות האגדית חומבבה. הצעה נוספת ששמעתי בעל פה, הן מיגאל שילה ז"ל והן מעמיחי מזר, היא שמדובר בתיאור של דמות הנושאת על עורפה בעל חי, בדומה למוטיב 'הרועה הטוב' באיקונוגרפיה הנוצרית. יש לציין שמוטיב זה מוכר באמנות של המזרח הקדמון מפרק זמן דומה. לדוגמה, ניתן לציין את התבליטים מכרכמיש (על גבול סוריה/תורכיה), המתארים נושאי מנחות הנושאים על עורפם חיות מקרינות (עזים/יעלים). ראה: C.L. Wooley, *Charchemish II: The Town Defences*, London 1921, pls. B.22:b - B.24:a*

איור 9. חלקי כן פולחני מתקופת הברזל א שנתגלה בחפירות שילה בעיר דויד

העשירית לפסה"נ,¹³⁴ אך לאור המקבילות שהוצעו, וכן ההקשר הלא-ברור שבו הוא נמצא, ייתכן מאוד שאכן יש לתארכו לתקופת הברזל א.¹³⁵

בסיכומו של דבר, העדויות הארכיאולוגיות המעטות מתקופת הברזל א בירושלים מספקות עדויות קלושות לקיומו של יישוב בעל אופי 'עירוני', השונה במהותו מיישובי ההתנחלות שברוב חלקי ההר המרכזי. לפי המסורות המקראיות, יישוב זה המשיך להתקיים עד לראשית תקופת הברזל ב (המאה העשירית), ועיר זו היא שנכבשה בידי דויד.

על מנת להשלים את תמונת ההתיישבות בירושלים בתקופה זו, ראוי לשלבה בתוך תמונת היישוב הרחבה יותר. כאמור לעיל, עיקר ההתיישבות באזור ההר המרכזי הוא מאזור ירושלים וצפונה; ואילו ככול שמדרימים, ובייחוד הר יהודה (מדרום לאזור בית לחם), ההתיישבות הולכת ופוחתת. ואכן, ההתיישבות בסביבות ירושלים תואמת תמונה זו. מצפון לה ישנם אתרים רבים יותר, ואילו מדרומה מעטים בלבד.¹³⁶

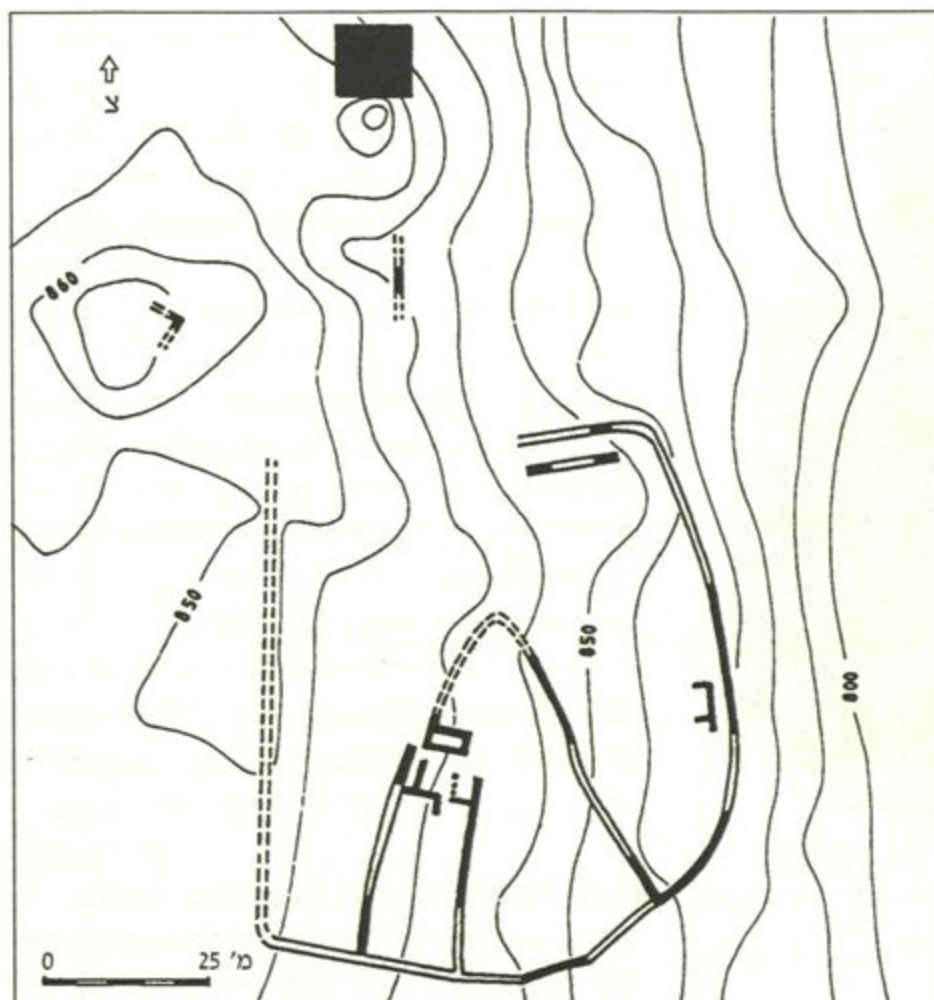
כמאפיין להתיישבות זאת ראוי להזכיר שניים מהאתרים שנתגלו בסמוך לירושלים. מדרום לירושלים המקראית, בשכונת גילה המודרנית, חפר

ע' מזר יישוב של תקופת הברזל א.¹³⁷ בחפירות נחשף יישוב מוקף בגדרה בהיקף של כ-8 דונם, שבנייניו בנויים בסגנון פשוט, האופייני לאתרי 'התנחלות' אחרים. יסודותיו של מגדל רבוע שנמצא בחלקו הצפוני של האתר מזכירים במקצת את סגנון הבנייה של מערכת הטרסות בעיר דויד (איור 10). על סמך הממצא הקראמי תיארך מזר את היישוב לראשית תקופת הברזל א.¹³⁸

Na'aman (eds.), *From Nomadism to Monarchy: Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, Jerusalem 1994, pp. 70-91
לדיווחי החפירות ראה: מזר (לעיל, הערה 129), עמ' 101-77. וכן A. Mazar, 'Iron Age I and Towers at Giloh and the Israelite Settlement', *IEJ*, 40 (1990), pp. 90-92. מזר, התנחלות. מזר (לעיל, הערה 129), ובמיוחד עמ' 84.¹³⁸

¹³⁴ שילה, שם, שם.
¹³⁵ תאריך זה כבר הוצע בידי דה-גרוט. ראה: דה גרוט (לעיל, הערה 1), עמ' 44.

¹³⁶ לסיכומים על האזורים השונים ראה המחקרים השונים בקובץ מנוודות למלוכה. לדיון פרטני בהתיישבות בתקופה זו באזור ירושלים ראה: מזר, התנחלות, וגרסה מעודכנת של המאמר במהדורה האנגלית של הקובץ: A. Mazar, 'Jerusalem and its Vicinity in Iron Age I', I. Finkelstein & N.

איור 10. תוכנית
היישוב מתקופת
הברזל א בשכונת
גילה

בשכונת מלחה התגלה אתר נוסף בן אותו זמן. הן הארכיטקטורה והן הממצאים הקראמיים דומים מאוד לאלה של האתר בגילה, אם כי החופרים (אדלשטיין ומלבסקי) מעדיפים לתארכו לסוף תקופת הברונזה המאוחרת, ולא לראשית תקופת הברזל א.¹³⁹ שני יישובים אלו מייצגים את הפעילות היישובית החוץ-עירונית של סוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל. לא נוכל לקבוע אם תושבי יישובים אלה השתייכו לקבוצה אתנית פוליטית שונה מאשר תושבי ירושלים של התקופה, או שמא מדובר ביישובי-בנות של העיר. אין ודאות שיירושלים ושני יישובים אלו התקיימו בר-זמנית.¹⁴⁰

¹³⁹ ראה: אדלשטיין ומלבסקי, התיישבות כפרית, ובמיוחד עמ' 19-20; אדלשטיין, מלבסקי ואורנט, מנחת.
¹⁴⁰ ראה, למשל: מזר, התנחלות, עמ' 152-154; G.W. Ahlstrom, 'Giloh: a Judahite or Canaanite Settlement?', *IEJ*, 34 (1984), pp. 170-172

קיומם של שני סוגי התיישבות בסביבות ירושלים, באזור מצומצם יחסית, מעיד על התרחשותם של תהליכים תרבותיים רב-גוניים בתקופת הברזל א. כלומר, העדויות המוצגות כאן מחזקות את הטענה כי תהליך התגבשות האתנוס הישראלי מורכב מזרמים ומרכיבים רבים, שחברו יחד בסופו של דבר. תהליכים אלה, הן באזור יהודה בפרט והן בהר המרכזי בכלל, הובילו להתגבשותה החברתית, הכלכלית והפוליטית של הישות הישראלית, שמתוכה צמחה הממלכה הישראלית, קודם של שאול, ואחר כך של דויד. לא נטעה אם נראה את אזור ירושלים כדוגמה בזעיר אנפין לתהליכים אלה.

אחרית דבר

לסיכום הממצאים שסקרנו בפרק זה, ניתן לראות שיש עדות ארכיאולוגית כמעט רצופה בירושלים ובסביבתה המיידית, מהתקופה הכלקוליתית ועד לסוף תקופת הברזל א. אמנם, הממצאים אינם אחידים, וישנם פערים גדולים בידיעותינו, ואף תקופות שבהן רב הנסתר מהנגלה. אך נראה ששילובן של העדויות הארכיאולוגיות עם העדויות ההיסטוריות מאפשר שחזור תמונה בסיסית של תולדות העיר ירושלים בשחר ימיה. עדויות אלו מסייעות להבין את תולדותיה של העיר עצמה, ואף עוזרות לברר את מעמדה ומעורבותה של ירושלים בתהליכים כלליים יותר שהתרחשו בארץ ישראל לאורך תקופות אלו.

פרק רביעי
עיר מלך ועיר מקדש:
תולדות ירושלים מימי דויד עד ימי
יאשיהו

מרדכי כוגן

מבוא

העיר ירושלים, כמעט מימיה הראשונים כבירה לשבטי ישראל שהתאחדו יחדיו תחת שלטונו של דויד, נעשתה סמל לריבונות ישראלית בארץ ישראל; ונסיבות היסטוריות מיוחדות בימי יורשיו של דויד, צירוף של אירועים פוליטיים ומאבקים אידיאולוגיים, עשויה אבן שואבת למאויי האומה לעצמאות מדינית ותרבותית. בירושלים ישבו כסאות לבית דויד ובעיר האלוהים שכן מקדשו של ה' אלוהי ישראל; וטבעי היה שמשוררים ירעיפו עליה דברי שבח והלל (השווה תהלים קכב; קכה א-ב). בפי מחברי הספרות ההיסטורית מן האסכולה הדויטרונומיסטית, אשר היו פעילים במאת השנים האחרונות של הבית הראשון, כונתה ירושלים 'העיר אשר בחר ה' לשום את שמו שם מכל שבטי ישראל' (השווה מלכים א, ח מד, מח; יא יג, לב, לו; יד כא; מלכים ב, כא ז; כג כז), ובבואם לסקור את קורות ישראל בימי הבית לא פסחו על שום אירוע שנגע אליה. כל פעולה שתרמה לחיזוקה ולביסוס מעמדה נרשמה: בעיקר דיווחים על בנייה בעיר, ולא כל שכן מעשים שעשויים היו לפגוע בה, כגון מלחמות ומצורים שהוטלו עליה. אך התייחסות זו היא נקודתית; אין במקורות ההיסטוריים שבמקרא טיפול רצוף ומסודר בתולדות העיר ובהתפתחותה, אם כי ניתן לגשר במקצת על הפערים הגדולים בידיעותינו בעזרת המחקר הארכיאולוגי.

ייסוד ירושלים הישראלית

את הפיכתה של העיר היבוסית לבירת הממלכה הישראלית המאוחדת יש לזקוף לזכותו של דויד. 'מצב היסטורי מיוחד במינו', שנתלווה ב'תכנון אישי, רצונו ופועלו של אדם אחד', היו הגורמים המכריעים שפעלו באותה עת.¹ שתי גרסאות הגיעו אלינו על כיבוש העיר בידי דויד: שמואל ב, ו-ט ודברי הימים א, יא ד-ז. שני הכתובים סתומים למדי, וזה שבספר דברי הימים תלוי כנראה בקודמו, בספר שמואל, והוא מפרש אותו ממרחק של מאות שנים, אם כי גם בספר שמואל ישנם דברי פירוש למעשים שהיו רחוקים ממחברו.²

¹ A. Alt, 'Jerusalem's Aufsteig', *ZDMG*, 79 (1925), pp. 1-19=Alt, *KS*, III, 3, pp. 243-257

² לאחרונה הציע נ' נאמן שהמסופר על כיבוש ירושלים מבוסס על תיאור קצר שבא מ'כרוניקה

וילך המלך ואנשיו ירושלם אל היבסי יושב הארץ ויאמר לדוד לא תבוא הנה כי אם הסירך העורים והפסחים לאמר לא יבוא דוד הנה. וילכד דוד את מצדת ציון היא עיר דוד. ויאמר דוד ביום ההוא כל מכה יבסי ויגע בצנור ואת הפסחים ואת העורים שנאו (קרי: שנואי) נפש דוד על כן יאמרו עור ופסח לא יבוא אל הבית (שמואל ב, ה ו-ח).

וילך דוד וכל ישראל ירושלם היא יבוס ושם היבסי יבסי הארץ. ויאמרו יבסי יבוס לדוד לא תבוא הנה וילכד דוד את מצדת ציון היא עיר דוד. ויאמר דוד כל מכה יבסי בראשונה יהיה לראש ולשר ויעל בראשונה יואב בן צרויה ויהי לראש (דברי הימים א, יא ד-ו).

דברי היבוסים³ אל דוד, הבא לתקוף את ירושלים, מתפרשים כמילות לעג ורהב, ביטוי לבטחונם של מגיני העיר שיש ביכולתם להדוף את התוקפים, אפילו יעמדו עיוורים ופיסחים על חומותיה להגנתה (השווה יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ז, 61).⁴ על הקרב עצמו אין פרטים; והידיעה על גבורתו של יואב (המופיעה רק בגרסה שבדברי הימים א, יא וד) מסבירה את מעמדו הבכיר בין שרי דוד יותר משהיא מלמדת על דרך כניסתו לתוך העיר. וכך, אין כל הסכמה לגבי מובנו של הביטוי הסתום 'ויגע בצנור' שבדברי דוד הקטועים ללוחמיו בעת ההתקפה. התיבה 'צינור' נתפרשה ככלי נשק,⁵ כמגדל או

של מלכי ישראל הקדומים' שהיתה מוכרת לעורך הדיוטורוניסטי. ראה N. Na'aman, 'Sources and Composition in the History of David', V. Fritz and P.R. Davies (eds.), *The Origin of the Ancient Israelite States* (JSOT Suppl., 228), Sheffield 1996, p. 182

³ יש כמעט תמימות דעים במחקר בדבר מוצאם 'הצפוני', חית/חורי, של היבוסים; ראה: ב' מזר, ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 25-26. אך, שלא כדעת מזר, הרואה ביבוסים מהגרים שהגיעו לירושלים בעת ההתנחלות הישראלית, דומה שאפשר לזהות יסוד נוכרי זה באוכלוסיית ארץ כנען כבר באמצע האלף השני לפסה"נ, במיוחד בחבל ההר המרכזי; ראה: ג' נאמן, 'היסטוריה מדינית של ארץ-ישראל בימי השושלת הי"ח', ההיסטוריה של ארץ-ישראל, א, עמ' 180-182.

⁴ ידין הציע לראות בעיוורים ובפיסחים שותפים בטקס מאגי, הבא לקלל את האויב המתקרב אל העיר במכת עיוורון ופיסחות; ראה: י' סוקניק (ידין), 'העורים והפסחים וכיבוש ירושלים על ידי דוד', הכינוס העולמי למדעי היהדות, א, תש"ז, ירושלים תשי"ב, עמ' 222-225. יהיה אשר יהיה

תפקידם המקורי של העיוורים והפיסחים בפרשת הכיבוש, הכתוב שלפנינו קושר את איסור כניסתם של בעלי מום אלו למקדש בהוראת דוד, שראה בהם שנואי נפשו (השווה את גרסת תרגום השבעים לפסוק ח: 'לא יבוא אל בית ה'). ואמנם תורת הכוהנים מגבילה את שירותם בקודש של בעלי מום מבני אהרן — 'איש עור או פסח או חרם או שרוע...' (ויקרא כא טז-כד); במגילת המקדש מקומראן, הורחב האיסור על כל ישראל ונאסרה כניסתם של בעלי מום לתחום העיר ירושלים כולה (עמ' מה שורות 12-13). ראה: M. Weinfeld 'Traces of Hittite Cult in Shiloh, Bethel and in Jerusalem', *Religions-geschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament*, Freiburg 1993, p. 458

לדעת סוקניק, קלשון בן שלוש שיניים: E.L. Sukenik, 'The Account of David's Capture of Jerusalem', *JPOS*, 8 (1928), pp. 12-16 והשווה כבר בתרגום השבעים: παρὰ τριῶν χερσιν חרב קצרה.

ביצור,⁶ ואף כמנהרת מים.⁷ לפירוש אחרון זה ביקש ונסאן למצוא תמיכה בזיהוי הצינור עם מפעל המים שליד מעיין הגיחון, שנתגלה עוד בשנת 1867 על ידי צ'רלס וורן. דרך מערכת תעלות ומנהרות שדרכה העלו תושבי ירושלים את מי מעיין הגיחון לתוך העיר; הצינור זוהה עם הפיר האנכי ('פיר וורן') שבקצה המנהרה בהר, היורד כ-15 מ' עד מפלס המים בתחתיתו. לפי הצעתו של ונסאן, יואב וגיובריו חדרו בפעולה נועזת דרך פיר זה לתוך העיר וכבשוה.⁸ אך סברה זו איננה עומדת בפני הבדיקות החדשות שנעשו במקום. הטיפוס בפיר הוא כמעט בלתי אפשרי; ומבחינה ארכיאולוגית ייתכן שיש לאחר את כריית מפעל המים כולו עד לימי הממלכה הישראלית.⁹ אך אם עניינו של הצנור הוא אכן במים, כפי שנרמז מן ההקשר שבו מופיעה המילה בתהלים מב ח: 'תהום אל תהום קורא לקול צנוריד, כל משבריד וגליך עלי עברו', אולי דברי דויד כווננו לניתוק אספקת המים לתושבי העיר על ידי פגיעה בגיחון בדרך כל שהיא.¹⁰ (על כך ראה גם פרקים שישי ועשירי, להלן).

חלקים ניכרים של עיר דויד נחקרו ביסודיות בחפירות ארכיאולוגיות זה מאה שלוש שנה ויותר, אך המחקר הארכיאולוגי מתקשה לגלות את שרידיה של העיר היבוסית שכבש דויד. העיר שכנה על שלוחה נמוכה ומבודדת מערבית לנחל קדרון, רחוקה יחסית מדרכי התחבורה הארציות, והיו לה מקורות מים מוגבלים. עם זאת, היא התגברה על 'תנאים טופוגרפיים וגיאוגרפיים שליליים',¹¹ וכבר במאה הי"ד לפסה"נ – תקופת אל-עמארנה – למשל, הוקמו בה מצודה ותשתיות עירוניות. לגבי תקופת הברזל א, ימי היישוב היבוס, מלבד חרסים בודדים, אין הסכמה בין הארכיאולוגים אם יש לזהות כבנייה יבוסית את מבנה האבן המדורג במדרון המזרחי, וייתכן ששטח העיר שאלה הגיע דויד הצטמצם לראש המדרון המזרחי, אזור שלא נחפר.¹² מכל מקום, דעתם של חוקרים אחדים שיש לשלול כליל את המסורות הספרותיות אודות קיומה של ממלכה מאוחדת בימי דויד ושלמה שבירתה ירושלים והמתבססת על מיעוט העדויות הארכיאולוגיות נראית מוגזמת. רציפות היישוב ושיטת

⁶ S. Holm-Nielsen, 'Did Joab Climb "Warren's Shaft"?', A. Lemaire & B. Otzen (eds.), *History and Traditions of Early Israel (Studies Presented to Eduard Nielsen)*, (= VT, Supp. 50, [1993]), pp. 38-49.
⁷ י. קרמון, ירושלים, עמ' 108; ראה גם, פרק ראשון, לעיל.

⁸ M. Steiner, 'The Jebusite Ramp of Jerusalem: the Evidence from the Macalister, Kenyon and Shiloh Excavations', *Biblical Archaeology Today, 1990*, Jerusalem 1993, pp. 585-588; J.M. Cahill & D. Tarler, *ibid.*, pp. 625-626; *idem*, *ABD*, 2, p. 55; M. Steiner, 'Re-dating the Terraces of Jerusalem', *IEJ*, 44 (1994), pp. 13-20.
⁹ ירושלים וסביבתה בתקופת ההתנחלות, נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), *מנוודות למלכות, ירושלים תש"ן*, עמ' 133-134.

⁶ כך אצל אחדים ממפרשי ימי הביניים; וראה, למשל, רד"ק.

⁷ לסקירה רחבה של הדעות בעניין 'צינור' ראה: G. Bressan, 'L'espugnazione di Sion in 2 Sam 5, 6-8/I Cron 11, 4-6 e il Problema del "Sinnor"', *Biblica*, 25 (1944), pp. 346-381; G. Brunet, 'David et le sinnor', *VT*, C. Supp. 30 (1979), pp. 73-86.
¹¹ Schäfer-Lichtenberger, 'David und Jerusalem', — Ein Kapitel biblischer Historiographie' ארץ-ישראל, כד (תשנ"ד: ספר מלמט), עמ' 197-211. וכן לעיל, עמ' 55 ולהלן עמ' 210-211.

¹² L.H. Vincent, *Jerusalem sous Terre*, London 1911, pp. 33-53. למעשה, היה זה בירד' שהעלה לראשונה את האפשרות שהצינור קשור למפעל המים שגילה וורן בחפירותיו; ראה: W.F. Birch, *PEFQS*, 11 (1878), pp. 184-185.

⁹ שילה, קדם, 19, עמ' יח. וכן להלן, עמ' 207-210.

הבנייה המיוחדת לאתר הררי זה מסבירים את העדר הממצא בשטח¹³ (ראה גם את הדיון בפרק שלישי, לעיל).

לא ניתן לקבוע מן הכתובים מתי נכבשה ירושלים, אם בתחילת ישיבתו של דויד בחברון, לפני שהוכר כמלך על כל שבטי ישראל, ואם לאחר הקרבות עם הפלשתים בעמק רפאים ובבעל פרצים (שמואל ב, ה יז-כה); צוין רק שדויד התיישב בירושלים לאחר שבע שנים וחצי בחברון (ה.ה.)¹⁴. לדעת המקדימים את כיבושה, 'אי-אפשר היה לו לדויד... ללכד את חזית-ההגנה כנגד הפלשתים, בלא שתהיה בידו מצודת ציון, הבסיס העיקרי בלב מדינתו'.¹⁵ אך סביר יותר שכל עוד החזיקו הפלשתים כוחות צבא בהר המרכזי עד בית לחם (שמואל ב, כג יד), לא היה דויד מעז להתגרות ב'אדוניו' משכבר על ידי תקיפת העיר היבוסית; אל נכון היתה פעולה כזו מתפרשת כהרחבת תחום שלטונו והכרזת עצמאות. ודומה שהפלשתים מצדם לא ראו בדויד סכנה, כל עוד הסתפק בשלטון על עיר מלוכה קטנה בהר חברון ובשפלה הקרובה.¹⁶ רק בהמלכתו על יהודה וישראל (שמואל ב, ה א-ג), נתפס דויד על ידי הפלשתים כמורד, והתגרות זו היתה סיבת עלייתם עליו למלחמה (פסוק יז). בתום הקרבות, לאחר הריפת הפלשתים מכל חבלי ההר, יכול היה דויד לפנות לסילוק המובלעת היבוסית שהפרידה בין שני חלקי ממלכתו ולפעול לאיחודה סביב בירה חדשה.

ירושלים התאימה להפליא לתפקיד זה: היא היתה יישוב ניטרלי בין צפון לדרום, שעד אותה עת אף שבט לא הצליח להיאחז בה. אמנם, שתי ידיעות קצרות מוסרות על קרבות אחדים שנוהלו נגדה בתקופת השופטים, אך ערכן ההיסטורי מעורפל. ידיעה אחת מספרת על לחימת בני יהודה בירושלים, לכידת העיר ושריפתה על ידם (שופטים א ח); השנייה על אי-יכולתם של בני בנימין להוריש את 'היבוסים יושבי ירושלים', שהמשיכו לשבת בה 'עד היום הזה' (שופטים א כא). ברי שעורך ידיעות אלו מבכר את יהודה על בנימין ושהוא מתעלם מן המסורת הסותרת ביהושע טו סג, שעל פיה יהודה הוא זה שלא הצליח להתגבר על היבוסים. מכל מקום, לתחרות בין יהודה ובנימין בדבר חזקה על העיר היו ביטויים נוספים.¹⁷ שבט בנימין טען לזכויות יתר בירושלים, אפילו עד כדי בעלות עליה,

הראשונים של דויד לאחר הכרתו כמלך על כל ישראל; רק אז הרגישו הפלשתים בסכנה החדשה, אך הם איחרו את המועד; ראה: אהרונים, ארץ-ישראל, עמ' 226.

¹⁷ מור (ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 24) מקיים את הכתוב ורואה בהריסת ירושלים בימי השופטים את שלב המעבר בין השליטה האמורית בעיר וכניסתם של היבוסים אליה. הצעתו של גריי, המפרש את הקרבות על ירושלים בשופטים א, המכוונת אל אדמות העיר בעמק רפאים ולא לעיר המבוצרת עצמה, נראית הרמוניסטית. ראה: J. Gray, *Joshua, Judges and Ruth*, rev. ed. (New Century Bible), London 1977, p. 112. מקרה, ידיעות אלו אינן סותרות את המסורת שירושלים נכבשה לראשונה על ידי דויד.

¹³ ראה דיון אצל: N. Na'aman, 'The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.', *BASOR*, 304 (1996), pp. 1-27.

¹⁴ המידע על ארבעים שנות מלוכת דויד, מתוכן שבע שנים ומחצית השנה בחברון, נראה כבנוי ממספרים מהימנים שעוגלו למניין טיפולוגי.

¹⁵ כך מור, ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 28; הנ"ל, 'עיר דוד והר הבית', אחח"א, ב, עמ' 613; הנ"ל, 'David's Reign in Hebron and the Conquest of Jerusalem', D.J. Silver (ed.), *In the Time of Harvest: Essays in Honor of Abba Hillel Silver*, New York & London 1963, pp. 235-244.

¹⁶ לדעת אהרונים, הכיבוש היה אחד המעשים

עניין הבא לידי ביטוי בהכללת ירושלים ברשימת ערי בנימין (יהושע יח כח).¹⁸ אך ברגע שהעיר נפלה בידי דויד והוא הפכה לבירתו, פסקו המחלוקות. דויד שמר לעצמו זכויות מיוחדות בירושלים, כפי שמעיד השם החדש שהוכרז עליה עם כיבושה, 'עיר דוד' (שמואל ב, ה ט). בזה המשיך דויד בנוהג מקובל במזרח הקדום: מייסד עיר חדשה או כובש עיר קרא אותה על שמו; כך, לדוגמה, כרש-שלמנאסר (היא תל-ברסיפ, שנכבשה על ידי שלמנאסר השלישי) וכרסרגון (היא חרחר).¹⁹ השם 'עיר דוד' ציין בתחילה את האזור המבוצר של העיר (היא 'מצדת ציון'), ונראה שרובע זה נעשה אחוזה מלכותית לדויד ולמלכי בית דויד יורשיו. ואין להשליך מכך, כדעת אלט, על העיר כולה כאילו היא היתה קניינו הפרטי של דויד (ויוורשיו), ששלט עליה בנפרד ובנוסף על שלטונו על ישראל ויהודה.²⁰

לפי העדויות המקוטעות שבמקרא, נהג דויד באדיבות כלפי האוכלוסייה היבוסית לאחר שכבש את עירם. וכך, בבואו לבנות מזבח כדי להודות לאלוהיו על הצלת העיר מן המגפה, לא הפקיע דויד את האתר הרצוי לו, אלא רכש אותו בכסף מלא מארונה היבوسی, שהיה, ככל הנראה, מלך ירושלים האחרון בזמן כיבושה (שמואל ב כד יח-כה).²¹ בצורתו הנוכחית, סיפור רכישת הגורן הוא סיפור אטיולוגי, מעין *teleology*, המסביר את הפיכתו של גורן ארונה למקום פולחן ישראלי ומאשר את הבעלות החוקית עליו בידי ישראל.²² הוא גם מעיד על המשך ישיבתם של יבוסים בעיר, שאחדים מהם, דוגמת שָׁאָה הסופר ואוריה החתי, אף נקלטו כפקידים בממשל הישראלי החדש המתגבש והולך.²³

המסורות המספרות על פעולות דויד בירושלים קובצו ונערכו לפי נושא ועניין בשמואל ב, ה; ובסידור שונה בדברי הימים א, יא ד-טז. לפי הבנתו של בעל ספר דברי הימים, דויד פנה להעלות את ארון הברית לבירתו החדשה מיד לאחר כניסתו לעיר, ובזה הפגין את דאגתו לענייני פולחן, הקודמים לעניינים אחרים, כגון בניית ביתו (דברי הימים א, יג-יד ב; השווה שמואל ב, ה יא-יב; ו). משום כך, אין הסידור האידיאולוגי-היסטוריוגרפי בספר דברי הימים, ואף לא סמיכות האירועים כפי

¹⁸ ייתכן שהשם 'ארונה' איננו שם פרטי, אלא תואר הנגזר מן הלשון החורית, ופירושו 'אדון'; ראה: ב' מזר, סופר המלך דויד, עמ' 219-220; וגם G. Ahlström, 'Der Prophet Nathan und der Tempelbau', VT, 11 (1961), pp. 115-117. ראה: י' זקוביץ, 'מגמתם של סיפורי קניית הנחלות במקרא', בית מקרא, 76 (תשל"ט), עמ' 17-21. מזר הצביע על שָׁאָה/שָׁאָה/שִׁישָׁה (שמואל ב, כ כד; מלכים א, ד ג) כאדם ממוצא חורי 'שהתנסה במשרה חשובה זו באחת מערי המלוכה הכבושות, כגון בירושלים היבוסית', סופר המלך דויד, עמ' 218-219. וכנראה גם אוריה החתי, שהיה לו בית בירושלים, נמנה עם תושביה הראשונים.

²¹ קלאי הציע שרישום זה היה חלק ממאמציהם של דויד ושלמה לקרב את שבט בנימין אל בית דויד; ראה: ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 237-238. לעומתו רואה אחיטוב את הכללת ירושלים בנחלת בנימין כעניין מימי הממלכה המאוחרת, כשבנימין היה חלק אינטגרלי מממלכת יהודה ונאמנותו לא היתה מוטלת בספק; ראה: ש' אחיטוב, ספר יהושע (מקרא לישראל), ירושלים ותל-אביב תשנ"ו, עמ' 300.

¹⁹ לדוגמאות מרובות של תופעה זו ראה: T. Ishida, *The Royal Dynasties in Ancient Israel* (BZAW, 142), Berlin 1977, pp. 122-127.

²⁰ ראה: A. Alt, 'Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina', KS, II, pp. 45-47. 'מקדש מלך ובית ממלכה', יהודה וירושלים, עמ' 26.

שהם מופיעים בספר שמואל, יכולים ללמד על זמנו של הצעד החשוב הזה, שבו הפכה ירושלים למרכז דתי לכל הממלכה.²⁴ ארון האלהים אשר נקרא שם ה' צבאות ישב הכרבים עליו' שהה בבית אבינרב בגבעה (שמואל א, ז א; שמואל ב, ו ג; ושמה היא גבעה, בירתו של שאול) לאחר שחרורו מן השבי הפלשתי, ואין עליו ידיעות מיוחדות מימי מלכות שאול.²⁵ חפץ קדוש זה, שהיה קשור במסורות העבר הרחוק של העם, נשמר אצל שבטי בית יוסף, והיה נע ונד כל הימים בעריהם (ולא ביהודה!). בהעלאת הארון לירושלים, ברוב עם וטקס, אל מקומו 'בתוך האהל אשר נטה לו דוד' (ו יז), ביקש דוד לשוות לבירתו מעמד של עיר קודש, שאליה עולים לרגל, בדומה למעמד שהיה לשילה כאשר הארון שכן בתוכה (השווה: שמואל א, א כא).²⁶ אין לתאר את מעבר הארון למשכן חדש ללא דרישה באלוהים ואישורו; ודומה שבדברי המשורר מהדהד דבר ה' שנתן תוקף לצעד זה של דוד: 'כי בחר ה' בציון אוה למושב לו; זאת מנוחתי עדי עד פה אשב כי אותיה' (תהלים קלב יג-יד).²⁷ באותו זמן היתה בהעברה גם מחווה כלפי שבטי הצפון, מחווה שבוודאי תרמה לליכוד הממלכה סביב המלך והבירה החדשה. התערבותו של דוד, בגלוי ובאופן אישי, בנושא פולחן יצרה תקדים למלכים שעוד ימלכו בירושלים בעתיד; כך יכלו גם הם לקבוע סדרי מנהל במקדש (השווה: מלכים ב, יב ז-יז), להשתתף בטקסיו ואף להקריב קרבנות (השווה: מלכים א, ח סג-סד; מלכים ב, טז יב-יג).²⁸

הבנייה בירושלים בימי דוד כללה עבודות תחזוקה רגילות שהיו דרושות מדי פעם בפעם, כגון במילוא, הוא אזור העיר שבצדה המזרחי, המשקיף על נחל קדרון והבנוי על מערכת של מדרגות (שמואל ב, ה ט²);²⁹ ואולי ניזוקו המלוא וחומתו בהתקפה על העיר בעת כיבושה.³⁰ מעבר לכך,

פירושה בדיקת רצון האלוהים, שלא נדרשה בפעם הראשונה.

השווה: M. Noth, 'Jerusalem and the Israelite Tradition', idem, *The Laws in the Pentateuch and other Studies*, Philadelphia 1967, pp. 132-144, esp. p. 134

כהצעתה של קניון: K. Kenyon, *Royal Cities of the Old Testament*, New York 1971, pp. 33-35, וראה גם: שילה, קדם, 19, עמ' כא. בדבר שימוש במונח 'מלוא' בארמית מאוחרת, ראה: R.C. Steiner, 'New Light on the Biblical Millo from Hatran Inscriptions', *BASOR*, 276 (1989), pp. 15-24

התוספת בדברי הימים א, יא ח² על חלקו של יואב בכנייה ('ויואב יחיה') = שיקם; השווה: נחמיה ג לד] את שאר העיר' מסופקת, ואולי היא אחת מן ההערות הכרוניסטיות על שיתוף שרי מלכים בעבודותיהם; ראה: יפת, דברי הימים, עמ' 242; ולגישה אחרת: ב"צ דינבורג (= דינור), 'הסיפור על כיבוש ירושלים בימי דוד ומשמעותו ההיסטורית', ציון, יא (תש"ז), עמ' 153-167.

24 על הבעיות בסידור המאורעות בספר דברי הימים לעומת ספר שמואל, ראה: מ' כוגן, 'שימוש כרונולוגי מכון בספר דברי הימים', ציון, מה (תש"ם), עמ' 165-172; ד' גלעד, 'על שתי פעולותיו הראשונות של דוד המלך', בית מקרא, 39 (תשנ"ד), עמ' 156-163.

25 לאחרונה הביאה ק' יאמדה ניתוח מאלף של פרשת הארון, ובו דיון בדבר יחסו החיובי של שאול אל הארון, שהועלם בעריכה היהודאית של ספר שמואל. ראה: ק' יאמדה, 'תולדות ארון האלוהים מסוף התקופה הקדם-מלכותית עד ראשית המלוכה בישראל', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד.

26 מ' הרן ניתח את דמותו של משכן שילה ומצא בו קווים אנכרוניסטיים; ראה: מ' הרן, 'שילה וירושלים' (יסודה של המסורת הכהנית שבתורה), תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 317-325.

27 ראה: רוברטס, ציון, בייחוד עמ' 105. בהקשר זה ראוי לתשומת לב תיאור ההעברה בשני שלבים, כשהנחת הארון בבית עֲבֹדָאִם חוצצת ביניהם. דחיית המסע אחרי מעשה עֲזָא (שמואל ב, ו ט-י)

תוכניותיו של דויד כללו הקמת בית מלך ומקדש, שני מבנים חיוניים לכל בירה הראויה לשמה. את ארמונו הקים בתמיכת חירם מלך צור, אשר כבעל בריתו (השווה: מלכים א, ה טו) שלח לו חומרים ובנאים לביצוע המפעל (שמואל ב, ה יא);³¹ אמנם לא נאמר הדבר במפורש, אבל בוודאי היה זה תמורת תשלום, כמו בימי שלמה (ראה בהמשך). יש מקום לשער שבית המלך הוקם בעופל, הוא האזור המורם בראש העיר התחתונה של עיר דויד ומדרום לתחום הר הבית, אשר בגלל יתרונותיו הפיסיים יכול היה לשמש מיקום טוב למצודת העיר.³² אך את הרעיון להחליף את המשכן המיטלטל בבית של קבע (שמואל ב, ז ב) לא הצליח דויד לממש. העניין מוסבר בדבר ה' אל נתן הנביא: 'כי לא ישבתי בבית למיום העלתי את בני ישראל ממצרים ועד היום הזה ואהיה מתהלך באהל ובמשכן. בכל אשר התהלכתי בכל בני ישראל הדבר דברתי את אחד שבטי ישראל אשר צויתי לרעות את עמי את ישראל לאמר למה לא בניתם לי בית ארזים' (שמואל ב, ז ו-ז). דומה שמאחורי דברים אלה מהדהדת שמרנות דתית, אולי של הכוהנים האחראים לארון הברית ולפולחנו, שסברו כי בניית מקדש תהווה נתק גדול מדי ממסורת ישראל.³³ אמנם, מסורת אחרת, שמקורה בצפון הארץ, גרסה שכבר בימי עלי עמד בשילה 'היכל ה' אשר שם ארון אלהים' (שמואל א, ג ג) הנקרא גם 'בית ה' (השווה: שמואל א, ט; ג טו); אך אין זכר לעניין זה אצל נתן. סופרים מקראיים מאוחרים הרגישו בצורך להצדיק את דחיית הבנייה, שמה שתפרש כפגם בדמותו של דויד. כך, למשל, ממכתבו של שלמה אל חירם נלמד שדויד 'לא יכל לבנות בית לשם ה' אלהיו מפני המלחמה אשר סבבה' (מלכים א, ה יז-יח); עוד לא הגיעה שעת 'המנוחה והנחלה', כפי שנתפסה אצל סופרי האסכולה הדוידית ונומיסטית. הנושא עולה שוב בדברי הימים א, כב ז-ח, שם מוסבר שלא טרדות השעה והמלחמות הרבות הן שערכו את בניית המקדש, אלא פסילתו האישית של דויד: 'דם לרב שפכת ומלחמות גדלות עשית, לא תבנה בית לשמי'; איש שלום, דהיינו שלמה, יבנהו. רק בעניין המזבח שהקים בגורן ארונה (שמואל ב, כד יח-כה) צלחה דרכו של דויד כמחדש בתחום הפולחן, אולי מכיוון שלימים זוהה הגורן עם הר המוריה, שעליו נבנה בית המקדש בימי שלמה (דברי הימים ב, ג א).³⁴

279-281; idem, 'Jerusalem et les prophètes', *RB*, 73 (1966), pp. 485-488; וכן ראה את F.K. Kumaki, 'The Deuteronomistic Theology of the Temple — as Crystallized in 2 Sam 7; 1 Kgs. 8', *Annual of the Japanese Biblical Institute*, 7 (1981), pp. 16-52.

אמנם בעל דברי הימים זוקף לזכותו של דויד את ההכנות המעשיות לבניית המקדש, מ'תבנית' הבית (התוכניות האדריכליות) עד צבירת הכסף והזהב לכלי השרת (דברי הימים א, כח), אך אין באידיאליזציה זו יסוד היסטורי. על המגמה להאדיר את דויד בספר דברי הימים, ראה: 'פת, אמונות ודעות, עמ' 393-401.

³¹ לפי הכרונולוגיה של מלכי צור, השמורה בעבודותיו של יוסף בן מתתיהו, חירם עלה לשלטון כשבע שנים לפני המלך שלמה; יוצא שהארמון נבנה רק בעשור האחרון למלכות דויד. לדיון ראה: H.J. Katzenstein, *The History of Tyre*, Jerusalem 1973, pp. 77-97.

³² בנוסף על העופל בירושלים, ידוע על עופל בעיר שומרון (מלכים ב, ה כד), ובדיבון במואב (כתובת מישע, שורות 21-22). שילה פירש 'עופל' כמונח ארכיטקטוני המציין את מקומה הבולט של מצודת העיר או האקרופוליס שלה; ראה: שילה, קדם, 19, עמ' כא.

³³ ראה: R. De Vaux, 'Jerusalem and the Prophets', *The Goldenson Lectures*, Cincinnati 1969, pp.

תקופת המלך שלמה

ימי שלמה³⁵ נחרטו בתודעת העם כימי שיא בבנייה הציבורית בכל רחבי הממלכה, ובפרט בירושלים (מלכים א, ט יד-ט); כלפי המפעלים בעיר הבירה נהג שלמה ברוחב יד מיוחד: 'ויתן המלך את הכסף בירושלם כאבנים ואת הארזים נתן כשקמים אשר בשפלה לרב' (מלכים א, י כז).³⁶ המלך שיפץ את המילוא (מלכים א, ט טו) והשלים את הקפת חומת העיר, כך שאזור העופל, וההר מצפון לעיר דויד שעליו נבנו המקדש ובתי המלך נכללו בתוכה (פעולה זו מתוארת במלכים א, יא כז כסגירת 'פרץ עיר דויד'; השווה גם: ג א; ט טו).³⁷

ברובע החדש הזה הוקמו בית המקדש וארמון המלך. הארמון עמד בתוך חצר גדולה שהפרידה בינו ובין המקדש, והיה בו מערך שלם של אגפים אשר שימשו לצרכים ציבוריים ופרטיים (מלכים א, ז ו-יב).³⁸ הכניסה היתה דרך אולם העמודים, שהיה מעין אכסדרה לפני החדר המרכזי בבניין, הוא אולם הכיסא, שם עמד כס המלך רב הרושם.

יעש המלך כסא שן גדול ויצפהו זהב מופז. שש מעלות לכסה וראש עגול לכסה מאחוריו וידת מזה ומזה אל מקום השבת, ושנים אריות עמדים אצל הידות. ושנים עשר אריים עמדים שם על שש המעלות מזה ומזה. לא נעשה כן לכל ממלכות (מלכים א, י יח-כ).

אולם הכיסא שימש לקבלת אורחים ולעולים אל המלך למשפט (השווה: מלכים א, ז ז, שם מופיע הכינוי 'אולם המשפט'). בהמשך היה אגף המגורים 'ביתו אשר ישב שם' והבית אשר עשה לבת פרעה (פסוק ח). בניין אחר בתוך חצר זו, נפרד מן הארמון, היה 'בית יער לבנון' (המכונה כך משום שניצבו במרכזו 'ארבעה טורי עמודי ארזים וכרתות ארזים על העמודים' [פסוק ב]), אך תפקידו איננו ברור.³⁹ יחסו של הארמון החדש הזה אל הבית שנבנה בימי דויד לא נמסר, אך לא נתפלא אם זה האחרון שימש גרעין לבנייה המיוחסת לשלמה. רוב מלכי המזרח הקדום התפארו בכך שיזמו מפעלי בנייה חדשים, עובדה המסמנת, לדעתם, שהם עולים בעושר ובכבוד על אבותיהם; והוא הדין בשלמה. בכל הבנייה המלכותית הזאת נעזר שלמה בחירם מלך צור, אשר סיפק לו לא רק 'ארזים מן

'King's Solomon's Palace and Building 1723 in Megiddo', *IEJ*, 16 (1966), pp. 174-186; idem, 'King Solomon's Palaces', *BAr*, 36 (1973), pp. 78-105; השווה גם: ר' רייך, 'ארמונות ובתי שרד בתקופת הברזל', האדריכלות בארץ-ישראל, עמ' 173-174. אולם ראה לעיל, פתח דבר.

אולי שימש כבית אוצר; לפי מלכים א, י יז, הופקדו שם שלוש מאות מגני זהב שהיו בשימוש הרצים, שומרי פתח בית המלך (ראה שם, יד כז); ואולי שימש כבית הנשק הממלכתי (השווה: ישעיה כב ח).

³⁵ לאחרונה יצא לאור קובץ מחקרים המוקדש למלך שלמה והבעיות שעלו במחקר סביב תקופתו ומלכותו. L.K. Handy (ed.), *The Age of Solomon: Scholarship at the Turn of the Millennium*, Leiden, New York & Köln 1997.

³⁶ אם כי יש לציין את ההתמרמרות של עובדי הכפיה, 'סבל בית יוסף', שגויסו לפעולות אלו (השווה מלכים א, יא כז-כח).

³⁷ החפירות האחרונות בעופל הראו שרק במאה ה-1 לפסה"נ חובר הר הבית עם עיר דויד על ידי קו ביצורים; ראה: מזר, קדם, 29, עמ' 58.

³⁸ התיאור נשען על מסקנותיו של D. Ussishkin,

הלבנון' (מלכים א, ה טז-כה) אלא גם אמנים, כגון חירם, מומחה ב'כל מלאכה בנחשת' לעיצוב כלי המקדש (מלכים א, ז יג-נ), הכול תמורת תשלום בתוצרת חקלאית, חטים ושמן כתית.⁴⁰ וברי שבהעדר מסורת אדריכלית ישראלית, ועל מנת להידמות למלכויות אחרות מבחינת האופנה, נשענו תוכניות הבתים, דגמיהם ושיטות הקמתם, על המסורת האדריכלית הצפון-סורית שהיתה נהוגה אצל הפניקים.⁴¹ אפילו גן חיות לשעשועי המלך הוקם בעיר; 'קפים ותכיים (=טווסים)' הובאו על ידי צי הסוחר המשותף של צור וישראל (מלכים א, י כב), וגם בזה נראה ששלמה חיקה את המקובל בחצרות המלכים הגדולים במזרח הקדום.⁴²

המפעל הגדול והמפואר ביותר של שלמה בירושלים היה בית המקדש.⁴³ נראה שהמחלוקת שנתעוררה סביב הקמתו בימי אביו עברה מן העולם, והמלך יכול היה להתגייס לבנייתו. הבנייה ארכה שבע שנים (בין שנת ד' ושנת י"א למלכות שלמה; מלכים א, ו א, לח) והשתתפו בעבודות ההקמה עשרות אלפי אנשים מבני ישראל (ה כז-לב) ומבני 'העם הנותר' מן הכנענים שחיו בממלכה (ט, כ-כא). התיאור המפורט של המקדש בספר מלכים, תוכניתו, קישוטיו, וכלי הרבים והעשירים מצביע על מרכזיותו של המקדש בתפישת עולמו של מחבר הספר; ולמרות שאין אפשרות לעמוד על גילם של הרכיבים המכונסים בסקירה במלכים א, ו-ח, התברר לאחרונה שדרך עיצובו של התיאור, במרקם הספרותי שלו, מזכירה דיווחי בנייה בכתובות מלכים מסופוטמיות.⁴⁴ מבניין בית המקדש לא שרד דבר, והמקורות מודים שבמשך הדורות שימשו כליו וקישוטיו היקרים תשלומי כופר לאויבים שונים שאיימו על העיר (השווה: מלכים ב, יב יט; טז יז; יח טז), ולבסוף נשרדה שאריתם על ידי הכובש הבבלי (כד יג; כה יג-יז).

בית המקדש וארמון המלך נבנו על פסגת העופל, החולשת על עיר דויד כולה; אולם האתר המסוים לא צוין במקורות מימי הבית הראשון. רק בכתוב בדברי הימים ב, ג א נמסר שהמקום הוא 'הר המוריה אשר נראה לדויד אביו אשר הכין במקום דויד בג'ן ארנן היבסי'. זיהוי זה של אתר המקדש עם המקום שבו נעקד יצחק (השווה גם: בראשית, כב יד²), והמקום שבו נעצרה המגפה בימי דויד (השווה: שמואל ב, כד טז), קושר את האתר למסורות ישראליות ומצביע על קדושתו

פרדים, צבאים, איילים, דובים, נמרים... חיות ההר והשדה, את כולם בתוך כלח עירי. הצגתי (אותם) בפני כל אנשי ארצו; השווה: A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, II, Wiesbaden 1976, p. 149:598

ראה פרקים שביעי עד תשיעי, להלן.
ראה: V. Hurowitz, *I Have Built You an Exalted House*, Sheffield 1992; בניגוד להורוויץ, השוקל קיומן של תעודות מקוריות ביסוד תיאור המקדש, ון-סטרס שולל אפשרות זו וטוען שהכול הוא פרי זכרוננו של מחבר ספר מלכים לאחר חורבן הבית; ראה: J. Van Seters, *In Search of History*, New Haven & London 1983, pp. 309-310

⁴⁰ ככל הנראה לא עמד שלמה בהתחייבויותיו ונאלץ להעביר לחירם 'עשרים עיר בארץ הגליל' המערבי; השווה: מלכים א, ט יא.

⁴¹ הארמון הוא מטיפוס *bīt hilāni*, שהיה מקובל בבנייה המלכותית הסורית ומספר דוגמאות נחפרו בזנג'דלי, תל חלאף ותל תעינאת; ראה מאמריו של אוסישקין (לעיל, הערה 35). גם באימפריה האשורית, החל בימי תגלת פלאסר הג', הועתק סגנון 'בית חִלָּנִי' לבנייה המלכותית; ראה: J. Renger & B. Hrouda, 'bīt hilāni', *RLA*, IV, pp. 405-409

⁴² וכך התפאר אשורנצרפל ב' מלך אשור: 'כנסתי עדרי ראמים, פילים, אריות, יענים, קופים וקופות,

מקדמת דנא. חוקרים רבים רואים בזיהוי זה מדרש מאוחר, ללא כל בסיס, פרי עטו של בעל ספר דברי הימים, המשיב בכך למפקקים בלגיטימיות של בית המקדש השני.⁴⁵ שאלת המהימנות ההיסטורית של הזיהוי היא משנית; העיקר הוא כי הענקת תשתית אידיאולוגית ישראלית לירושלים נבעה מכורח הנסיבות ההיסטוריות, שהיו קיימות כבר בימי הממלכה המאוחדת, ולא כל שכן אחרי הפילוג. מרכזי פולחן ותיקים (כגון בית-אל ודן) הוחזו על מנת שיתחרו בעיר המקדש ביהודה; היו להם מסורות ישראליות בעלות ייחוס לא מבוטל, אשר תבעו התייחסות מתאימה מצד נאמני ירושלים. זיהוי של הר הבית עם הר המוריה היתה דרך אחת לחפש אחר עבר ישראלי עבור ירושלים; מעתה יכלו עולי הרגל לירושלים להזדהות עם אברהם ודוד, בתקווה שגם הם יזכו להתגלות של חסד אלוהים במקום קדוש זה.⁴⁶

אולם, אין עדויות על כך שכבר בימי הממלכה המאוחדת הונהגה העלייה לרגל כמנהג של קבע. דברי מחבר ספר מלכים, שפעולות ירבעם בן נבט בנושא הפולחן בממלכת ישראל המתמרדת כווננו נגד המשך העלייה לרגל לירושלים, מחשש שהזדקקות זו תביא לאיחוד מחודש של שני חלקי העם (השווה: מלכים א, יב כז), נראים אנכרוניסטיים. לא דווח בשום מקום שבימי שלמה בוטלה העבודה בבמות, אותם אתרי פולחן שהיו פזורים בכל רחבי ארץ ישראל ושהמשיכו לפקדם עד ימי חזקיהו, בסוף המאה הח' לפסה"נ. ובכל זאת, יש מקום לסברה כי במהלך הפיכת ירושלים לעיר הראשית בממלכה החלו להתגבש מסורות בדבר מקומה הנבחר. מוטיב מקובל בתרבויות המזרח הקדום הוא בחירת עיר הבירה על ידי האל הראשי, אות תמיכה במלך ובשלטונו.⁴⁷ וכך בישראל: 'ויבחר את שבט יהודה את הר ציון אשר אהב... ויבחר בדוד עבדו ויקחהו ממכלאת צאן... הביאו לרעות ביעקב עמו ובישראל נחלתו...' (תהלים עח סח-עא). אם כן, נראה שההילה שהעניקו לירושלים סופרים יהודאיים מאוחרים ימיה כימי הממלכה עצמה.⁴⁸

הבנייה המלכותית בירושלים

שני המקורות ההיסטוריים העיקריים לתולדות הבית הראשון אינם מרבים לדווח על ההתפתחות האורבנית של ירושלים או על שנעשה בה בתחום הבנייה הציבורית. מספר מלכים נלמד על שני בדקי בית לבניין המקדש במשך שלוש מאות וחמישים שנות קיומו, שניהם פרי יוזמה מלכותית. הראשון בוצע על ידי יואש בשנתו העשרים ושלוש (814 לפסה"נ; מלכים ב, יב ז-יז), והשני על ידי יאשיהו בשנתו השמונה-עשרה (622 לפסה"נ; מלכים ב, כב ג-ז); ואולי זכו בדקי בית אלה להיזכר בכתובים משום היותם שיפוצים רבי היקף במיוחד. לעומת זה, בספר דברי הימים, ושלא כמצופה מחיבור בתר-גלות, נמסרו אי אלה ידיעות על בנייה בעיר. הפעולות רשומות לזכותם של מלכים

נה (תשמ"ו), עמ' 301-309.
⁴⁷ G. Buccellati, 'The Enthronement of the King and the Capital City', *Studies Presented to A. Leo Oppenheim*, Chicago 1964, pp. 54-61.

⁴⁸ ראה: רוברטס, ציון.

⁴⁵ כך סבור M. Noth, *Überlieferungsgeschichte des Pentateuchs*, Stuttgart 1948, p. 126, n. 328; idem, *Überlieferungsgeschichtliche Studien*, Tübingen 1967, p. 171, n. 1.
⁴⁶ לדיון נרחב ראה: מ' כוגן, 'העיר אשר בחרתי: ירושלים בראי הספרות הרבטרונומיסטית', תרביץ,

שבעל הספר העריכם כראויים לציון, כ'עושי הטוב בעיני ה', אך אין זו סיבה לפקפק בהן מבחינת המהימנות ההיסטורית.⁴⁹ נמצא שגם אצל מלכי המזרח הקדום בכל הדורות נחשבה הבנייה הציבורית צדקה הראויה לברכת האלים, וסופרי החצר הרבו לרשום ולפרסם את מעשי אדוניהם לזכר עולם, אם כי יש לזכור שכתובות מלכים הן סוגה ספרותית שונה מהכתוב המקראי. שיפור מערכת ההגנה של העיר היה נושא בעל חשיבות בכל הזמנים; כך, למשל, בימי יהושפט נבנו 'בירניות וערי מסכנות' ברחבי ממלכת יהודה, והוצבו 'אנשי מלחמה גבורי חיל בירושלם' (דברי הימים ב, יז יב-יג). הגדיל לעשות בתחום זה המלך עוזיה:

ויבן עזיהו מגדלים בירושלם על שער הפנה ועל שער הגיא ועל המקצוע ויחזקם... ויעש בירושלם חֲשִׁבֹנוֹת מחשבת חושב להיות על המגדלים ועל הפנות לירוא בחצים ובאבנים גדולות... (דברי הימים ב, כו ט, טו).

בפעולה זו היה משום חידוש ארכיטקטוני, ונראית דעתו של י' ידין שפירש את אותם 'חשבנות' מחשבת חושב' כ'מבני מגן מיוחדים שהוקמו על גבי המגדלים, כדי שהקלעים והקשתים יוכלו לעמוד מאחוריהם' ולהפעיל ללא מורא את נשקם.⁵⁰ גם יותם בן עוזיהו נודע כבונה העיר: 'הוא בנה את שער בית ה' העליון ובחומת העפל בנה לרב' (דברי הימים ב, כז ד). הדיווחים על הבנייה בירושלים בימי חזקיהו מפורטים במיוחד, הודות לעמידתה האיתנה של העיר מול הסכנה שהעיבה עליה, בדמות צבא סנחריב מלך אשור. לקראת התגובה הצבאית הוודאית של סנחריב להתמרדותו של חזקיהו נגר אשור (ראה דיון בסעיף הבא), שופצו חלקים מחומות העיר: 'וַיִּתְחַזַּק (חזקיהו) ויבן את כל החומה הפרוצה ויעל על המגדלות ולחוצה החומה אחרת ויחזק את המלוא עיר דויד' (דברי הימים ב, לב ה). שרידי חומה רחבה מסוף המאה הח' לפסה"נ שנתגלו בגבעה המערבית של ירושלים (ברובע היהודי של ימינו), מעבר לעמק המרכזי ('הטירופיון' של ימי בית שני), מלמדים על הכללת גבעה זו לראשונה במערך ביצורי העיר. לפי דברי נ' אביגד, חופר האתר: 'בקטע הדרומי של החומה הפונה למערב נתגלה מצב סטראטיגרפי בעל משמעות רבה. החומה הרסה שם בניינים קדומים יותר, ששרידיהם מבצבצים עתה בצד הצפוני של החומה... היו אלה ללא ספק צעדים של שעת חירום, שננקטו לפני סכנה מתקרבת ובשעת הכנות למלחמה'.⁵¹ הד לפעולות אלו עולה מדברי ישעיהו:

ויגל את מסך יהודה ותבט ביום ההוא אל נשק בית היער; ואת בקיעי עיר דוד ראיתם כי רבו, ותקבצו את מי הברכה התחתונה; ואת בתי ירושלם ספרתם, ותתצו הבתים לבצר החומה... (ישעיה כב ח-י).

314-315. י' אפעל הגיע למסקנה אחרת והוא רואה במונח המצאה של בעל ספר דברי הימים כמכוון 'באופן אנאכרוניסטי' למתקני ארטילריה, ראה: כעיר נצורה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 93. אביגד, העיר העליונה, עמ' 31-60.

⁴⁹ ראה: יפת, אמונות ודעות, עמ' 368.

⁵⁰ ראה: י' סוקניק (ידין), 'חשבנות מחשבת חושב', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 19; הנ"ל, תורת המלחמה בארצות המקרא, רמת-גן תשכ"ג, עמ' 313-314; הנ"ל, 'חשבנות מחשבת חושב', א"מ, ג, טורים

בעקבות תגלית מרשימה זו, יחד עם הממצא הקראמי של אותה תקופה מכמה אתרים נוספים בגבעה המערבית, נתנסחה מחדש השאלה בדבר עצם יישובו של אזור זה. עתה ברור שהגבעה המערבית נושבה כבר במאה הח' לפסה"נ, וייתכן שהיא הרובע המכונה 'המִשְׁנָה' שבכתובים מסוף ימי בית ראשון (מלכים ב, כב יד; צפניה א י); אך עדיין לא ברור אם חומה רחבה זו הגיעה עד לשיפולי גיא בן הנם (קו החומה המערבי של העיר העתיקה של ימינו),⁵² או הקיפה רק את האזור הקרוב לה,⁵³ כמעין מתחם מבוצר.⁵⁴ מכל מקום, נראה שבסוף המאה הח' התרחבה ירושלים פי כמה והשתרעה על מאות דונמים, כתוצאה מגידול ניכר של אוכלוסייתה.⁵⁵ תהפוכה דומה עברה על מרבית ממלכת יהודה; מן הסקר הארכיאולוגי בהרי יהודה עולה כי מספר היישובים במקום הוכפל. נראה שמקור ראשון למתיישבים חדשים אלה היה צפון הארץ; בעקבות הכיבוש האשורי של ממלכת ישראל, נמלטו פליטים רבים לעבר יהודה, ולא מן הנמנע שגם אחרי נצחונו של סנחריב במלחמתו נגד חזקיהו, בשנת 701 לפסה"נ, ביקשו פליטים משפלת יהודה מקלט אצל קרוביהם בבירה ובסביבתה.⁵⁶

מפעל יוצא דופן, הקשור כנראה לימי המרד נגד אשור, הוא כריית נקבת חזקיהו, שעליה דווח: 'ואשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה (מלכים ב, כ כ), ובהרחבה:

ויועץ עם שריו וגבריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרהו. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ, לאמר: למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים... והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון וַיִּשְׂרֹם למטה מערבה לעיר דויד... (דברי הימים ב, לב ג-ד, ל).

הפעולות המתוארות נועדו להבטיח אספקת מים לתושבי עיר דויד בשעת מצור, ובאותו זמן למנוע מי שתייה מהצבא האשורי, שהתעתד לעלות על העיר; כל הצעדים קשורים במתקנים סביב מעיין הגיחון. נסתמה התעלה החיצונה שבשיפולי גבעת עיר דויד, אשר הובילה את מימי הגיחון מן המעיין לברכה שבדרום העיר (ככל הנראה, המים היו בשימוש 'חקלאי' בגן המלך ובשדות שבחלק זה של

אליה מבחינה מנהלית. ראה: אדלשטיין ומלבסקי, התיישבות כפרית, עמ' 2-23.

⁵⁶ ברושי מעריך שהעיר גדלה פי שלושה-ארבעה על שטח של כ-500 דונם, ושאוכלוסייתה מנתה קרוב ל-24,000 איש. ראה: M. Broshi, 'The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Manasseh', *IEJ*, 24 (1974), pp. 21-29. בחישוב אחר, העמיד ברושי את המספר על 15,000 נפש; ראה: הנ"ל, 'תושביה של ירושלים בימי בית ראשון', ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון (עידן, 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 63-67.

⁵² H. Geva, 'The Western Boundary of Jerusalem at the End of the Monarchy', *IEJ*, 29 (1979), pp. 84-91.

⁵³ D. Bahat, 'Was Jerusalem Really that Large?', *Biblical Archaeology Today, 1990*, Jerusalem 1993, pp. 581-584; גבע, שם, עמ' 620-624.

⁵⁴ כדעתו של טשינגהם, הנמנה בין 'המצמצמים', ראה: A.D. Tushingham, 'Yerushalayim', *Archaeology in the Levant (Essays for Kathleen Kenyon)*, Warminster 1978, pp. 183-193.

⁵⁵ כפרברי ירושלים קמו כפרים חקלאיים, למשל בעמק רפאים ושלוחותיו, שבוודאי היו קשורים

נחל קדרון).⁵⁷ כמו כן הוכנה מנהרה תת־קרקעית, היא נקבת חזקיהו הידועה, להזרמת מי הגיחון ישירות לתוך העיר; גם מוצא זה נסתם מבחוץ. קשה לראות את כרייתה של מנהרה תת־קרקעית באורך של 553 מ' כמפעל שהתבצע בלחץ של פלישה באופק, וייתכן שמדובר בהרחבת מנהרה קיימת או בהשלמתה לקראת המצור.⁵⁸ כתובת מלכותית החקוקה על משטח מוחלק בתוככי מנהרת השילוח, רחוק מעין אדם, מנציחה את המפעל.⁵⁹ ויש בהנצחה זו של מפעל המים של המלך יהודה לא מעט אירוניה: בכך חיקה את מעשהו של סנחריב אדונו, אשר הנציח את מפעל נהר הח'וצר, שהביא מים אל נינוה בירתו להשקות את גניה המלכותיים, בכתובות שאחדות מהן מוסתרות אף הן.⁶⁰

הידיעה על בנייה בירושלים בימי מנשה בן חזקיהו מובאת ללא הסבר וללא תאריך, חוץ מהערכת העורך שזו פעולה חיובית של מלך שחזר בתשובה: 'ואחרי כן בנה חומה חיצונה לעיר דויד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים וסבב לעפל ויגביהה מאד...' (דברי הימים ב, לג יד). כל ימיו היה מנשה כפוף לרצונם של מלכי אשור, ושמם מופיע ברשימות של מלכים וסאלים שהתגייסו למלחמות אשור במצרים; משום כך דומה שחיזוק ביצורי ירושלים היה מתואם עם המדיניות האימפריאלית.⁶¹

המלחמות על ירושלים

לפי המקורות המקראיים היו חמישה מקרים, מימי פילוג הממלכה עד הכיבוש הבבלי הראשון, שבהם עמדה ירושלים בצלו של איום צבאי. ברוב המקרים, המידע הנמסר על התקפות אלה ועל

⁵⁷ על איתורו של גן המלך בקצה עיר דויד, השווה: מלכים ב, כה ד.

⁵⁸ לאחרונה הציע ד' אוסישקין שכריית נקבת השילוח לא נועדה להסיט את מימי הגיחון לתוך העיר כאמצעי לקראת מצור, אלא להעברת המים לגן המלך. מביקות ארכיאולוגיות שערך, הסתבר שהמנהרה המקורית היתה ארוכה יותר והתמוטטות הסלע וחציבות מאוחרות במקום הרסו את חלקה האחרון; וכן נראה שברכת השילוח הנוכחית איננה הברכה המקורית שאליה הוזרמו המים. לדעתו, המנהרה והברכה נועדו להשקות את הגן המלכותי שניטע על ידי חזקיהו בימי התרחבותה ופארה של ירושלים. ראה: ד' אוסישקין, 'מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו', קתדרה, 70 (תשנ"ד), עמ' 28-3. אך הצעה זו נוגדת את פשוטם של הכתובים, והסבירות נמוכה שיושקע מאמץ כה רב במנהרה רק לצורכי השקיה, בזמן שקיימת אפשרות נוחה ופשוטה יותר, השימוש בתעלה החיצונית. (ראה גם להלן, עמ' 222, הערה 62).

⁵⁹ לנוסח כתובת השילוח, ראה: ש' אחיטוב, אסופת

כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 13-16. לדעת ח' רביב, הכתובת היא 'פרי יוזמתו של אחד העובדים או הממונים על העבודה' (כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה, עמ' 35). אך נראה יותר שלא הושלמה פעולת ההנצחה; הוכנו עוד משטחים במנהרה לחקיקה, ומסיבה לא ידועה לא באו לכלל שימוש. ואולי זה מסביר את אי־הופעתו של שם המלך בכתובת. וראה גם להלן, עמ' 271-273.

⁶⁰ על תעלת הח'וצר, ראה: D.D. Luckenbill, *The Annals of Sennacherib*, Chicago 1924, pp. 114-115, lines 22-49; S. Lloyd & T. Jacobsen, *Sennacherib's Aqueduct at Jerwan*, Chicago 1935, p. 19.

⁶¹ ד' בהט מציע לזהות את קטע החומה שנתגלה בחפירות של ק' קניון במורד המזרחי מעל הקדרון כעקבות השיקום שנעשה בימי מנשה; ראה: D. Bahat, 'The Wall of Manasseh in Jerusalem', *IEJ*, 31 (1981), pp. 235-236.

נסיבותיהן קצר ותמציתי למדי, משום דרכו הבררנית של ההיסטוריון הקדמון האחראי לעריכת ספר מלכים. הוא יצר דגם דיווח אחיד: מלכי יהודה הרחיקו את הסכנה מעל ירושלים תמורת תשלומים כבדים לתוקפים, שמומנו על ידי משיכה מאוצרות המקדש וגם מאוצר המלך. לא עברו חמש שנים ממותו של המלך שלמה עד שירושלים, בירת ממלכת יהודה המוקטנת, הותקפה בפעם הראשונה. שישק מלך מצרים פלש לארץ ישראל במסע שוד, שהשאיר, ככל הנראה, את סימניו במספר ערים שרופות וחרבות.⁶² אין אחדות דעים באשר לתאריך המסע, ואף מניעיו אינם ברורים; ייתכן ששישק ביקש לחדש את ההשפעה הכלכלית והמדינית של מצרים באזור לאחר פילוג הממלכה הישראלית.⁶³ ברישום המקראי הקצר נמסר:

ויהי בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שושק (קרי: שישק) מלך מצרים על ירושלים. ויקח את אצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך ואת הכל לקח. ויקח את כל מגני הזהב אשר עשה שלמה (מלכים א, יד כה-כו).

בחזרת הידיעה בספר דברי הימים מוסף מידע על סדר הכוחות שעלו על יהודה ועל הפגיעה שהסבו לעריה:

ויהי בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלים... באלף ומאתים רכב ובששים אלף פרשים ואין מספר לעם אשר באו עמו ממצרים לובים סבאים וכושים. וילכד את ערי המצרות אשר ליהודה ויבא עד ירושלים (דברי הימים ב, יב ב-ד).

רשימת הערים החרותה על קירות המקדש בכרנך מלמדת על תוואי המסע של שישק בארץ ישראל,⁶⁴ אך אין ירושלים מוזכרת בה (ולא נראה שהשם הופיע באחד החלקים החסרים של הכתובת).⁶⁵ שישק עלה להר אפרים מעמק איילון דרך בית חורון עד גבעון, ומן המקום הזה היה יכול לאיים על הבירה. ייתכן שהשלל המוזכר במקרא היה בגדר תשלום שוחד ששלח רחבעם לשישק כדי להפנות את חוד ההתקפה לעבר ישראל הצפונית, ועל ידי כך הצליח להינצל. ובכלל, מן הכתובת המצרית נוצר הרושם שממלכת יהודה נפגעה קלות ביחס למכה הקשה שספגה ממלכת ישראל. הוא הדין בסכנה שאיימה על העיר בימי אסא, בראשית המאה ה' לפסה"נ. כדי להניא את בעשא מלך ישראל מהטלת הסגר כלכלי על יהודה 'ויעל בעשא מלך ישראל על יהודה ויבן את

מלכותו לשנת 925 לפסה"נ. לדעה נוגדת השווה: D.B. Redford, *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton 1993, p. 312
ראה: ב' מזר, 'מסע שישק לארץ ישראל', כנען וישראל, עמ' 244-234; קיצ'ן, תקופת הביניים השלישית, עמ' 447-432.
לעניין זה השווה הערכתו של קיצ'ן, שם, עמ' 298, הערה 298.

⁶² כך לפי הממצא הארכיאולוגי, המצביע על הרס כבד בגזר (שכבה VIII), במגידו (שכבה IVB-VA) ובתענך. ראה: אחח"א, בערכיהם; וגם: A. Mazar, *The Archaeology of the Land of the Bible*, New York 1990, pp. 397-398
⁶³ לשאלת התאריכים לשנות מלכותו של שישק והמסע, ראה: קיצ'ן, תקופת הביניים השלישית, עמ' 76-72, המאחר את פעולותיו הצבאיות לסוף

הרמה לבלתי תת יצא ובא לאסא מלך יהודה' (מלכים א, טו יז) שלח אסא שלמונים מאוצרות המקדש ובית המלך לבן-ההרד בדמשק והלה תקף את ישראל, בהפרה בוטה להסכם בין שתי הממלכות (מלכים א, טו יח-כב).⁶⁶ גם כעבור כמאה שנה, בסוף המאה ה' לפסה"נ, כשפלש חזאל מלך ארם-דמשק לארץ ישראל, עד העיר גת שבגבול ממלכת יהודה, 'וישם פניו לעלות על ירושלם', שיחד אותו יהואש מאוצרות המקדש ובית המלך, ועל ידי כך הוסר האיום הארמי (מלכים ב, יב יח-יט; דברי הימים ב, כד כג).⁶⁷

ידיעה קצרה, המופיעה רק בדברי הימים ב, כא טז-יז, בדבר פלישת 'הפלשתים והערבים אשר על יד כושים' לארץ יהודה, בימי יהורם בן יהושפט, ושור 'כל הרכוש הנמצא לבית המלך וגם בניו ונשיו' מעוררת תמיהה. היא דומה לידיעה על ההיתקלות בדרום הארץ עם זרח הכושי בימי אסא (דברי הימים ב, יד ז-יד), אם כי תוצאות הקרב ההוא היו הפוכות. לשני המקרים העניק בעל ספר דברי הימים חשיבות לאומית, וייתכן שהפליג בתיאוריו על התקפות בגבול ממלכת יהודה שאופיין היה מקומי בלבד: הוא רשם נצחון מוחץ למלך אסא, הנאמן לה, וכשלון מביש ליהורם, שסטה מדרך אבותיו 'ותזנה את יהודה ואת יושבי ירושלם כהזנות בית אחאב' (דברי הימים ב, כא יג).⁶⁸

בחלוף הלחץ הארמי על ישראל, בראשית המאה הח', כתוצאה ממסעותיו של אדד-נרם השלישי מלך אשור לסוריה והלבנון, הסתכסכו יהודה וישראל ויחסיהם הרדדו עד כדי עימות צבאי. אולי ניסה אמציה מלך יהודה לספח שטחים בצפון השפלה שבגבול ממלכת ישראל, מהלך שהתפרש בישראל כהתגרות. הוא נתקל בתגובה ישראלית תקיפה; צבא יהודה הוכה מכה קשה ליד בית שמש, אמציה נלכד וכוחות ישראל עלו על ירושלים. חומות העיר נפרצו 'בשער אפרים עד שער הפנה ארבע מאות אמה (כ-180 מטר)', ויהואש מלך ישראל חזר לשומרון ובידו שלל כבד שנשדד מן המקדש וארמון המלך וגם שבויים רבים (השווה מלכים ב, יד ח-יד). חרירה זו לתוך העיר היתה הראשונה מאז נכבשה ירושלים על ידי דויד, ואין אפשרות להעריך כמה זמן ארכה תקופת חירום זאת, כשמלך יהודה נמצא בשבי ישראל. רק בימי עוזיהו בן אמציה החלו בעבודת שיקום החומות שניזוקו ובחיזוקן (דברי הימים ב, כו ט).

ירושלים באה במצור פעם נוספת בימי שלטונו של אחז בן יותם בן עוזיהו. הימים היו ימי נסיקתה המהירה של האימפריה האשורית בהנהגת תגלת פלאסר השלישי, אשר השתלט על רוב ממלכות סוריה וארץ ישראל ועל דרכי המסחר שבהן עד גבול חצי האי סיני. נמסר: 'אז יעלה רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל ירושלם למלחמה ויצרו על אחז ולא יכלו להלחם' (מלכים ב, טז ה; השווה ישעיה ז א-ט). נראה שהסיבה המיידית להתקפת הצבאות המאוחדים על יהודה היה סירובו

המתוארך לשנת העשרים ושלוש ליהואש (מלכים ב, יב ז). אך סמיכות כרונולוגית זו רחוקה.

ראה הערכת המקור הכרונולוגי אצל H.G.M. Williamson, *1 and 2 Chronicles*, (New Century Bible Commentary), Grand Rapids, MI & London 1982, pp. 307-308; יפת, דברי הימים, עמ' 815.

⁶⁶ מקובל לזהות את הרמה בכפר א-ראם, כ-9 ק"מ מצפון לירושלים. הביצורים שנבנו במקום על ידי בעשא פורקו ושימשו בבנייה בקו החדש שהקים אסא בגבע ומצפה שבתחום בנימין.

⁶⁷ אם כי אין תאריך מפורש במלכים ב, יג יח למסע ארמי זה, ב' מזר שיער שהוא נערך בשנת 814 לפסה"נ (כנען וישראל, עמ' 261), כנראה על פי סמיכות רישום המסע לזה של בדק הבית

של אחז להצטרף לברית אזורית שהתארגנה נגד ההתפשטות האשורית, ברית אשר כללה, מלבד ארם-דמשק וישראל, גם את ערי החוף הפניקיים ופלשת.⁶⁹ עד אותה עת נקטו מלכי יהודה מדיניות ניטרלית ביחס לאשור, אך אחז העריך שהצלתו תבוא מהכרה במרות אשור, והוא נכנע לתגלת פלאסר והיה לו לעבד. השתעבדות זו עלתה לו בתשלומים כבדים של כסף וזהב מאוצרות המקדש והמלך (מלכים ב, טז ח); ויהודה הפכה לווסאל אשורי. במסע האשורי לארץ ישראל, בין 732-734 לפסה"נ, נכבשה דמשק וסופחה לאימפריה, וחלקים נרחבים של ממלכת ישראל בגליל ובגלעד נקבעו ממנה וסופחו גם הם (מלכים ב, טו כט; טז ט); אך ירושלים אכן ניצלה.

האיום הרביעי על שלמותה של ירושלים בא בימי חזקיהו בן אחז; איום זה, בנוסף להיותו המפורסם ביותר, היה המסוכן מכולם. מדובר בהתקפה של צבא אשור, בהנהגת המלך סנחריב, שהגיע לארץ ישראל בשנת 701 לפסה"נ כדי לדכא את ההתקוממות האזורית שפרצה כאשר עלה לשלטון לאחר מות סרגון ב'; חזקיהו עמד בראש המורדים, שחשבו להשתחרר מעולה של האימפריה. הדיווחים המקראיים והאשוריים על מהלכי הקרבות משלימים זה את זה, אם כי אין ביניהם הסכמה בכול,⁷⁰ במיוחד בשאלת גורל ירושלים. הרשום במלכים ב, יח יג-טז, בקטע שהוא דמוי כרוניקה, מודה שלאחר תפיסת כל מבצרי יהודה על ידי צבא סנחריב, חזקיהו שילם פיצויים כבדים ושוב, מ'כל הכסף הנמצא בית ה' ובאוצרות בית המלך'. לפי הכתובת האשורית הושגה תוצאה זו לאחר ש'על ארבעים ושש עריו הבצורות, ערי חומה ועל ההערים הקטנות לאין ספור סביבותיהן, שמתי (= סנחריב) מצור ולכדתי אותן בסוללות כבושות (מעפר), בכרים מוגשים (לחומה), בהסתערות חיל רגלים, במנהרות, בפרצים (בחומות), ובסולמות'. מצור הוטל גם על ירושלים: 'ואותו כלאתי בתוך ירושלים עירו כציפור בכלוב. הקפתי אותו בביצורים, ואת היציאה משער עירו עשיתי לו תועבה'. המום מעוצמת הכוח האשורי, נכנע חזקיהו; ובמקום שהמקרא מקצר בנושא השלל שהוציא מיהודה, באה הכתובת האשורית ומפרטת, ברשימה ארוכה שאין דוגמתה בכל כתובות סנחריב, את כל העושר ובני הערובה הרבים שהובאו לנינוה על ידי שליחי חזקיהו בתום הקרבות. חזקיהו חזר למעמדו הקודם כוואסאל אשורי, אך עתה מלך בירושלים על ממלכה ששטחה הצטמצם להר יהודה בלבד. לעומת דיווחים אלו, המסורות הנבואיות (מלכים ב, יח יז-יט, לז),⁷¹ שהן צמודות להם, אך אינן עוקבות אחריהם מבחינה כרונולוגית, מתמקדות בשאלת תרומתו של הנביא ישעיהו להצלת ירושלים

⁶⁹ ח' תדמור, 'מלחמת סנחריב ביהודה: בחינות היסטוריוגרפיות והיסטוריות', ציון, נ (תשמ"ו), עמ' 66-80.

⁷⁰ הצעתו של שטאדה לחלק את הסיפור לשתי מסורות מקבילות, מלכים ב, יח יז-יט, לו לעומת יט ב-לה, השנייה כפיתוח מאוחר של הראשונה, נתקבלה על ידי מרבית החוקרים. ראה: B. Stade, 'Anmerkungen zu 2 Kö. 15-21', ZAW, 6 (1896), pp. 156-189; B.S. Childs, *Isaiah and the Assyrian Crisis*, London 1967, pp. 73-103; כוגן-תדמור, מל"ב, עמ' 240-251.

⁷¹ כמו כן תרמו מתחים מקומיים לעוינות כלפי יהודה; ראה: ב' עורד, 'הרקע ההסטורי למלחמת רצין ופקח נגד אחז', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 224-205; B. Oded, 'Ahaz's Appeal to Tiglath-pileser III in the Context of the Assyrian Policy of Expansion', M. Heltzer, A. Segal and D. Kaufman (eds.), *Studies in the Archaeology and History of Ancient Israel* (M. Dothan Volume), Haifa 1993, pp. 63*-71*; G. Galil, 'Conflicts between Assyrian Vassals', SAAB, 6 (1992), pp. 55-63.

בשעת המצור האשורי. הן מספרות על משלחת אשורית רמת דרג שעלתה לירושלים עם חיל כבד ושם, לפני חומת העיר,⁷² נשאה ונתנה עם נציגי חזקיהו על תנאי הכניעה. בנאום חוצב להבות ביקש רַב־שָׁקָה, השר האשורי רם המעלה, לשכנע את מגיני העיר היושבים על החומה בחוסר יכולתם לנצח; בה בעת הטיח דברי חירוף כלפי אלוהי ישראל, שדימהו לאלוהי הארצות שלא הצילו את ארצם: 'כי יציל ה' את ירושלם מירי' (מלכים ב, יח לה). תשובת ישעיהו מעודדת את חזקיהו מוכה החרדה: 'אל תירא מפני הדברים אשר שמעת... מלך אשור לא יבוא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ... וגנותי אל העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי' (יט ו; לב-לד). ואכן, לפי המסורת הנבואית, באותו לילה יצא מלאך ה' והכה במחנה אשור מאה שמונים וחמשה אלף איש; גם סנחריב בא על עונשו: הוא חזר לנינוה, שם מצא את מותו בידי בניו (פסוקים לו-לז).

מסורות נבואיות אלו סותרות בעליל את הדיווחים על כניעתו של חזקיהו, ויש לראותן כפרי יצירתם של ממשיכי דרכו של ישעיהו, אשר שימרו ואף טיפחו את תורתו במשך כמה דורות. יש בהן התמודדות רעיונית עם חידת ההסדר המדיני הלא-שגרתי של סנחריב, נכונותו להתפשר עם חזקיהו, להשאירו על כסאו ולא לפגוע בבירתו, דבר שלא היה מובן מאליו, מול מקומה המיוחד של ירושלים בנבואות הנביא. להבנתם של חוגים אלו, אי-כיבושה של ירושלים הוכיח את אמיתות דברי ישעיהו על היחס המועדף אליה מאת אלוהים ממנו נהנתה העיר. ישעיהו לימד: 'כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלם גנון והציל, פסוח והמליט' (ישעיה לא ה). ואפילו אם במצוות אלוהים יעלו 'המון כל הגוים הצבאים על הר ציון' להציקו, כך גם יעזבוהו כבחלום (כט א-ח). באחרית הימים, בעידן השלום, 'יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות', ויעלו אליו כל העמים, הפעם לתורה ולמשפט (ב א-ד). אמונת ישעיהו בחסינות ירושלים חיזקה את לב המלך בימי המרד באשור; ולאחר נסיגת כוחות סנחריב אמונה זו אף התחזקה והעמיקה בלבות נאמניו ונאמני ירושלים.

הפירוש הנבואי של אירועי שנת 701 הוא נדבך חשוב בהמשך פיתוח האידאולוגיה שנרקמה סביב ירושלים. על אף מעמדה המדיני השפל של ממלכת יהודה, שנשארה כפופה לאימפריה האשורית למשך רוב שנות המאה הז' לפסה"נ. נשכחו הכשלון הצבאי בימי חזקיהו ותוצאותיו. תושבי ירושלים הסכימו לראות בעירם מקלט בטוח מפני הסערות המתחוללות מחוצה לה. ביטוי לכך נמצא בתגובתם של בני הדור האחרון שעמד מול האיום הבבלי. אזהרות ירמיהו על החורבן המתרגש ובא נדחו מפני סיסמת השעה: 'היכל ה' היכל ה' היכל ה' המה' (ירמיהו ז ד). בראייה לאחור, היה זה מקסם שוא, אבל היא מלמדת על הדרך הארוכה שעשה הרעיון של 'עיר המלך ועיר המקדש' מימי דויד ועד הלום.

D. Ussishkin, 'The לחומה השלישית; ראה: "Camp of the Assyrians" in Jerusalem', *IEJ*, 29 (1979), pp. 137-142

⁷² עוד בסוף ימי בית שני, המשיך זכרון המצור האשורי לחיות בתודעת אנשי העיר בשם 'מחנה האשורים' שניתן לגבעה הצפון-מערבית שמעבר

פרק חמישי בין מצרים לבבל וחורבנה של ירושלים

אברהם מלמט

שני העשורים האחרונים בקיומה של ירושלים בימי הבית הראשון היו פרשה עגומה וקודרת, שהוליכה לחורבן העיר וממלכת יהודה ולביטול שלטון בית דוד. הטעם לדרדרה של ירושלים היה, בראש ובראשונה, השינויים במפה הגיאופוליטית של המזרח הקדום. ממלכת אשור, ששלטה בכיפה מאות בשנים, נדחקה ונעלמה לחלוטין מן הזירה המדינית מפני בבל, או ביתר דיוק, מפני הממלכה הניארכבלית או הכשדית.

על תקופה רבת מתח זו עומד לרשותנו שפע של מקורות, יותר מאשר לגבי כל תקופה קודמת בתולדות ישראל.¹ למקורות אלה מתוסף הממצא הארכיאולוגי העשיר מירושלים, ויחדיו הם ממחישים בפירוט רב את ההשתלשלות הפנימית-מדינית והצבאית שאפפה את ירושלים ואת רחבי יהודה. ריבוי התיעוד מאפשר לערוך מעין מחקר מיקרו-היסטורי ביחס לתקופה זו. שלא כרגיל בתקופת המקרא, ניתן להתחקות אחרי האירועים ברווחי זמן זעירים בדיוק של חודש ולעתים אפילו של יום.

משמת יאשיהו בקרב מגידו, בקיץ שנת 609 לפסה"נ, הקיץ הקץ על ריבונותה המדינית של יהודה.² יתר על כן, עתה נקלעה יהודה למערכת כוחות דו-קוטבית – מצרים מזה וממלכת בבל מזה. נדנדת הכוחות בזירה הבין-לאומית העמידה בפני השליטים בירושלים דילמות גורליות ותבעה מהם כושר תמרון ביחסי חוץ. בפרק זמן זה עד לחורבן, עשרים שנה בלבד, בולטות שש נקודות מפנה שהיו כרוכות בהפרת אמונים מצד הנהגת הממלכה, פעם במצרים, פעם בבבל.³ תמורות אלה גררו אחריהן שרשרת של שיעבודים מזה ומעשי-מרי של שליטי ירושלים מזה.

את נקודת המפנה הראשונה כבר הזכרנו, והיא קרב מגידו של שנת 609, שהחזיר את יהודה לממדיה הטבעיים המזעריים; ירושלים ירדה משיעור קומתה, לו זכתה בימי יאשיהו. כיורש ליאשיהו נבחר במפתיע, בידי עם הארץ בירושלים, יהואחז ולא אחיו הבכור יהויקים. בלי ספק האחראי לכך

¹ על הנסיבות ההיסטוריות של קרב מגידו ראה בספרי הנ"ל, הפרק 'הרקע ההיסטורי להתנגשות בין יאשיהו לפרעה נכו במגידו', עמ' 223-241. ראה: A. Malamat, 'The Kingdom of Judah between Egypt and Babylon', *ST*, 44 (1990), pp. 65-77

² פרק זה מבוסס בחלקו על ספרי: ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, הפרק 'דמדומי ממלכת יהודה', עמ' 242-291, ושם ביבליוגרפיה ענפה.

³ ראה בייחוד אוספי החותמות וטביעות החותמות שנחשפו בירושלים ופורסמו בידי י' שילה, 'קבוצת בולות עבריות מעיר דוד', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 73-87, וכמאתיים בולות מאותו זמן ראה אביגד, בולות.

היה הפלג האנטי-מצרי בקרב ההנהגה, אולם התגובה המצרית באה כבר לאחר כשלושה חודשים. הואחזו הוגלה בירי המצרים ובמקומו המליך פרעה נכו את יהויקים. עתה משלה מצרים למעשה על יהודה, ומעבר לה על כל האזור עד לפרת. ימי הקיץ והסתיו של שנת 609 בירושלים היו סוערים ועמדו בסימן של חוסר ידיעות, כאשר שלושה מלכים נתחלפו בזה אחר זה בנסיבות בלתי רגילות.

נקודת המפנה הגורלית הבאה נסתמנה בזירה הבין-לאומית, במערכת כרכמיש בשנת 605, שבה הביס נבוכדנאצר, הכוכב העולה בבבל, את צבא מצרים שוק על ירך.⁴ בכך נחרץ למעשה גם גורלה של ארץ ישראל. אך ההנהגה בירושלים, ובראשה המלך יהויקים, לא עמדה על הנסיבות המדיניות החדשות ולא הסיקה, גם לא באותה שעה וגם לא מאוחר יותר, את המסקנות ההולמות מעליונותה של בבל; היא דבקה בתדמיתה של מצרים כמדינה בעלת עוצמה. לעומת זה הזהירה העילית ביהודה – שורת נביאי האמת, כירמיהו ויחזקאל – מפני תדמית השווא של מצרים. ירמיהו הטיפף עד לסוף המר להיכנע לבבל מרצון, ואף יחזקאל ראה במצרים נמר של נייר (יחזקאל יז ז; כט ו-ז: 'משענת קנה לבית ישראל'), המפתה את יהודה והופך אותה לבת זנונים. אכן, במליצת הנביאים הושוו יחסי החוץ, והיחסים הבין-לאומיים בדרך כלל, למעשי זנות.⁵ כך נטלו הנביאים חלק בקרב תושבי ירושלים בשאלת האוריינטציה המדינית, ולימים הלך ונתחדד הקיטוב בין הפלג הפרו-מצרי והפלג שנטה אחר בבל.

ואכן, שיעבוד יהודה וירושלים לבבל לא בושש לבוא, אם כי תאריכו המדויק עדיין שנוי במחלוקת. נראה כי יהודה החזיקה מעמד שנתיים נוספות אחרי קרב כרכמיש ונכנעה לבבל בחורף 603. אמנם כבר שנה לפני כן כבש נבוכדנאצר את העיר אשקלון,⁶ ושעת חירום זו היא בוודאי סיבת ה'צום' שהוכרוז לפתע בירושלים. אולם מצרים התמידה במעשי ההסתה ביהודה כדי להחזירה לחיקה. בכך טמונה נקודת המפנה השלישית, הכרוכה בהתמודדות צבאית ישירה בין מצרים ובבל.

לאחר כשנתיים וחצי של קבלת עול בבבל, מרד יהויקים, בלי ספק בעידודה של מצרים. עיתוי המרידה היה כרוך, ככל הנראה, בהתנגשות הבבלית-המצרית שחלה, על פי הכרוניקה הבבלית, בחורף 600/601 לפסה"נ. היה זה מאורע מדיני וצבאי בולט, שכן נבוכדנאצר העז לתקוף את גבול מצרים עצמו. הכרוניקה הבבלית אינה מעלימה את מחדלי צבא בבל ואת שיבתו למולדתו כלעומת שבא. כשלון צבאי זה הוא שהניע בוודאי את יהויקים לפרוק את עול בבל ולערוק אל המחנה המצרי. תגובת בבל על בגידת יהודה באה רק כעבור שנתיים, בחורף 598/7, כאשר נבוכדנאצר, בשנת מלכותו השביעית, ערך מסע צבאי נגד ירושלים, במפגן כוח מאין כמוהו. הכרוניקה הבבלית מימי

pp. 270 ff.; T. Krüger, *Geschichtskonzepte im Ezechielbuch* (BZAW, 120), Berlin & New York 1989, pp. 139 ff.; R.W. Klein, *Ezekiel – The Prophet and his Message*, Columbia 1988, pp. 81-96

ראה: ויימן (לעיל, הערה 4), עמ' 68.

⁴ ראה הכרוניקה הבבלית שפירסם ויימן: D.J. Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum*, London 1956, pp. 66 ff

⁵ ראה בהקשר זה את דברי נביאי האמת ירמיהו ב ג; הושע ב; יחזקאל טו. והשווה דרך משל: M. Greenberg, *Ezekiel 1-20*, New York, 1983,

נבוכדנאצר שנתפרסמה בשנת 1956 (וידועה בשם 'כרוניקת וייזמן') מקדישה את כל המובאה לשנת המלכות השביעית של מלך אכד לכיבוש ירושלים, או ביתר דיוק, לכניעת ירושלים בלא קרב:⁷

בשנת שבע, בחודש כסלו, קיבץ מלך אכד את חילו וילך לארץ חת ויחן על עיר יהודה (היא ירושלים). ובחודש אדר, ביום השני, לכד את העיר. את המלך (הוא יהויכין) תפס; מלך כלבבו (צדקיהו) הפקיד בתוכה. מס כבר לקח ממנה והעביר לבבל.

המקור החיצוני מאשר אישור מלא את דברי המקרא, ואף מוסיף את ציון היום המדויק של כניעת ירושלים: ב' באדר (16 במרס 597). לא נוכל להיכנס כאן לשאלה, כיצד עשוי תאריך זה להבהיר את המערכת הכרונולוגית הכללית של אותו זמן; נסתפק בהבהרת ההשתלשלות של מצור ירושלים מכאן והגליית תושבי יהודה בימי יהויכין, מכאן.

על השתלשלות מצור ירושלים נרמז במלכים ב, כד י-יא, כי העיר היתה נתונה במצור על ידי עבדי מלך בבל עוד בטרם הגיעו נבוכדנאצר ומיטב צבאו לירושלים, זמן קצר בלבד לפני ב' באדר (כפי שעולה ממערכת התאריכים בכרוניקה הבבלית). יהויכין נכנע בוודאי בשל האכזבה על היעדר עזרה צבאית ממצרים, כפי שהוגשה אל נכון במצור הבבלי השני. אביו יהויקים, שהקים לעצמו בין השאר ארמון (אפשר בגבעה המערבית של ירושלים),⁸ נפטר, כנראה, בימי המצור. קיימות גרסאות שונות על נסיבות קבורתו. ואילו ביחס להיקף הגלות ומועד ההגליה סותרים, לכאורה, המקורות במקרא. העילית של ירושלים הוגלתה, בראש ובראשונה 7,000 אנשי צבא (על הגרסה 10,000 ראה להלן). עליהם יש להוסיף את 'החרש והמסגר', היינו שירותי העזר של נשקים ובוני ביצורים, בסך 1,000 איש. גלות רבתי זאת, ובראשה המלך יהויכין ופמלייתו, חלה כבר לאחר כניעת ירושלים, אפשר בחודש ניסן 597. לעומת זאת, לפי רשימת הגולים בירמיה נב כח, הוגלו רק 3,023 'יהודים' וזאת כבר בשנת שבע, ולא שמונה, למלכות נבוכדנאצר, היינו חודשים אחדים לפני הגלות הרשמית. ייתכן שאין כאן מסורות סותרות, כדעת הפרשנים, אלא הדברים אמורים בשני שלבי הגליה, בזה אחר זה.⁹ הגלות הראשונה היתה מצומצמת ביחס, ומתקבל על הדעת שהכינוי 'יהודים' רומז לתושבי ערי השדה ביהודה. השלב השני כלל את סולתה ושמנה של ירושלים, 7,000 איש כדברי ספר מלכים, ואילו המספר 10,000 איש הנזכר בסמוך כולל, לדעתנו, את סך הכול של גולי שני השלבים.

הגליית יהויכין הנחיתה מכה חמורה על ירושלים. גלתה העילית שבתושבי העיר — בית המלוכה ומיטב הצבא, ההנהגה הדתית — כוהנים ונביאים, ובכללם יחזקאל, נביא וכוהן. הנשארים בארץ נמשלו כפי ירמיהו בחזון שני דודי התאנים ל'תאנים הרעות' ואילו גלות יהויכין נמשלה ל'תאנים הטובות'.

⁷ שם, עמ' 70.

⁸ בדרך כלל קיבלו את הצעת י' אהרונז' לראות בממצא הארכיאולוגי ברמת רחל את ארמונו של יהויקים. אולם לאור בדיקות מחודשות במקום, יש להקדים את תאריכה של השכבה שיוחסה ליהויקים. על פי הצעת י' ידן, שלא פורסמה, נמצא הארמון בעיר העליונה של ירושלים, אפשר

באזור 'החומה הרחבה'.

⁹ על הפתרון של שני שלבי הגליה עמדתי כבר במאמרי: 'סטרטיגרפיה של איזורי הפסיפס בנגב', ידיעות, כ (תשט"ו), עמ' 155-156. בשני המקרים השלב הראשון היה בעל היקף מצומצם, ואילו השלב השני בעל היקף נרחב.

ההגליה ההמונית של תושבי ירושלים, וביחוד של העילית, והמס הכבד שהטיל נבוכדנאצר על העיר ערערו את אושיות הממלכה בעשור האחרון לקיומה. נוצר חלל בהנהגה בירושלים ונזדמנה שעת כושר לעלייתם של הרפתקנים. הגליית עיקר הצבא והמומחים לתעשיית הנשק ומלאכת הביצור החלישה את הגנת העיר. פגיעה נוספת ביציבות השלטון נגרמה על ידי קיומם של שני מלכים לבית דויד בעת ובעונה אחת – יהויכין בגלות בבל¹⁰ ודודו צדקיהו, שנתמנה לשליט וסאלי לבבל, בירושלים. נראה שנבוכדנאצר השאיר את יהויכין כמלך יהודה אף בהיותו בגולה, על מנת לשמש בשעת הצורך קלף נגד צדקיהו. כפילות המלכים בשושלת בית דויד גרמה חילוקים בירושלים בין המחנה שצידד בצדקיהו ובין המחנה שהוסיף לדבוק ביהויכין ושאל להחזירו לכס המלכות. זו היתה גם נקודת מחלוקת בין נביאי האמת, שצידדו בצדקיהו, ונביאי השקר, שצידדו ביהויכין. אחד מן הנביאים האחרונים, חנניה בן עזור, תובע במפגיע את שיבת יהויכין 'בעוד שנתיים ימים' (ירמיה כח א-ו).¹¹ לעומת זה תומך ירמיהו בצדקיהו ושומר לו אמונים עד הסוף, למרות סטיותיו המדיניות. צדקיהו, אחרון המלכים לבית דויד, היה בעל אישיות רפה והססנית והיה שבוי בידי שריו (ירמיה לח ה). מכאן כנראה ההסבר להתנהגותו הפרדוקסלית של צדקיהו – העובדה שנתן את ידו למרד בבבל, במעצמה שבחסדה הוכתר למלך ושלט ביהודה. בכך סתם את הגולל על עצמו ועל ירושלים בירתו. מכאן גם הסתבכותו של צדקיהו בזירה המדינית הבין-לאומית בזמן הוועידה האנטי-בבלית שהתכנסה בירושלים בשנת 594/3; נטלו בה חלק אדום, מואב ועמון שבעבר הירדן, וצור וצידון בחוף הפניקי (ירמיה כז ג). אולם החזית האנטי-בבלית, שאפשר כי עמדה מאחוריה מצרים, נידונה מתחילה לכישלון. מכל מקום ירושלים בולטת כאן כמרכז העיקרי במערב, כיוזמת כינוס 'פסגת זוטא' נגד בבל.

עיתוי המרידה בבבל אינו מחוור כל צורכו, ונראה שאין לו קשר לעליית פרעה חדש, פסמתיך השני, במצרים. מסתבר יותר שיש לו קשר למרד כללי אשר פרץ בבבל זמן קצר לפני כן, ושאותו דיכא נבוכדנאצר באיבו. אנו למדים שעדיין בסמוך לוועידה הירושלמית מואשם פקיד בבלי רם-מעלה בבגידה במלכות בבל.¹² כך כוון בוודאי מועד המרידה של ירושלים ושכנותיה לשעה נוחה לקושרים ולשיבה המיוחלת של הגולה מבבל. זמן לא רב לאחר מכן, בשנת 592, ערך פרעה פסמתיך השני מסע ראווה לארץ 'חארו' (היא ארץ ישראל והחוף הפניקי), כפי שעולה מפפירוס מצרי; אך קשה לדעת אם היה זה מסע צבאי או, כמתקבל יותר על הדעת, סיור של שלום, אולי מסע עלייה לרגל למקדשים בארץ ישראל. פרעה עלה בלוויית כוהנים, שנטלו אתם צורות של פרחים. לדעתו, סביר להניח כי פרעה או כוהניו פקדו בין שאר המקדשים באסיה גם את מקדש ירושלים.¹³ מאורע זה

(לעיל, הערת כוכב), עמ' 270, 276 ולוח כרונולוגי אחרי עמ' 288.

12 ראה: E.F. Weidner, 'Hochverrat gegen Nebuchadnezzar', II, *AFO*, 17 (1954-1956), pp. 1-9.

13 על מאורע זה, שחל בשנת 590, ראה: מלמט (לעיל, הערה 1), עמ' 279-281.

10 ראה למעמדו המלכותי של יהויכין בבבל נמצא בתעודות להספקת מזון לגולים רמי מעלה מארמונו של נבוכדנאצר בעיר בבל, המכנות את יהויכין 'מלך יהודה' (אחת התעודות היא משנת 592/1); ראה: E.F. Weidner, *Mélanges syriens offerts à M.R. Dussaud*, II, Paris 1939, pp. 923-935.

11 על מהות המספר 'בעוד שנתיים ימים' ראה מלמט

עשוי להשתקף בנבואת יחזקאל פרקים ח-י, שם מסופר על התועבות שנערכו במקדש ובין השאר טקסי פולחן ארץ מצרים. הופעת פסמתיך בארץ שילהבה בלי ספק את היצרים האנטי-בבליים שבלב ההנהגה המדינית בירושלים, אולם מגמות אלה ניתרגמו להתקוממות גלויה נגד בבל רק לאחר עלייתו של פרעה חפרע (Apries) לכס המלוכה, בראשית שנת 589.

עם פלישת נבוכדנאצר לארץ בשנת 589/8 אנו מגיעים אל התפנית השישית והאחרונה בקורות ירושלים. יהודה היתה נתונה אז במצב חמור, בייחוד משלוש בחינות: א) בידודה המזהיר בזירה המדינית, פרט לתמיכה הרופפת והבלתי מספקת שהגישה מצרים; ב) חולשתה הצבאית, שכן עשר שנים לפני כן הוגלה מיטב צבאה המקצועי ועל כן לא יכלה להתייצב כראוי מול העוצמה הבבלית; ג) המערך הפנימי החצוי של תושבי ירושלים, שהתחלקו ל'ניצים', מצדדי המלחמה עם בבל, ו'יונים', חסידי מדיניות הפיוס עם בבל. לאור נסיבות אלה יש להעריך משנה הערכה את יכולת עמידתה של העיר במצור קשה וממושך. קביעת משך זמן המצור תלויה בשיטה הכרונולוגית אותה מאמצים.¹⁴ לפי מניין שנות המלוכה של צדקיהו מניסן 597, נמשך המצור כשנה וחצי (עד אב 587); ואילו לפי לוח תשרי, הנקוט בדינו, נמשך המצור שנתיים וחצי (עד אב 586).

על המלחמה האחרונה של יהודה עם הבבלים נשתמרו במקורות המקראיים ידיעות מפורטות ביחס לירושלים בלבד. במקורות האפיגרפיים העבריים מובאים פרטים גם על לכיש ועל ערד ומספר מקומות שוליים יותר. יתר על כן, על ההיאבקות עם הבבלים ועל ממדי החורבן שפקד את ירושלים מעידות החפירות הארכיאולוגיות, בייחוד בשנים האחרונות.¹⁵ התיאור המקראי בספר מלכים מתרכז רק בשלביה האחרונים של המערכה על ירושלים ובחורבן העיר, אך פרטים על השתלשלות המצור בכלל עולים בנבואות ירמיהו ויחזקאל. מלך יהודה ניסה לגייס גם סיוע צבאי ממצרים, בייחוד חיל רכב, כנרמז אצל יחזקאל. אולם, מעל לכול, הפעילה יהודה לחץ על פרעה כדי שישגר חיל עזר לארץ ישראל. ואמנם, בכך אילצה את הבבלים להסיר את המצור מעל ירושלים לשעה קלה, כדי שיוכלו לקדם את פני הצבא המצרי.

חיל המשלוח המצרי היה דל מכדי שיצליח במשימתו. כפי שניתן להסיק מן התאריכים הנקובים בספר יחזקאל, כוח המשימה המצרי הגיע לארץ והובס על אדמתה בין טבת לניסן 587; דהיינו העזרה המצרית באה רק מקץ שנה לאחר תחילת המצור על ירושלים. בשנה שלאחר פעולת הנפל המצרית, שבה עדיין החזיקו מגיני הבירה מעמד, הסגירו מקצת תושבי ירושלים את עצמם לידי האויב. על העורקים מן הבירה ניתן ללמוד מדברי צדקיהו לירמיהו: 'אני דאג את היהודים אשר נפלו אל הכשדים פן יתנו אותי בידם והתעללו בי' (ירמיה לח יט).¹⁶ לפי ירמיה נב כט גלו מירושלים בשנת השמונה-עשרה לנבוכדנאצר 832 נפש; מדובר בשנה שלפני נפילת העיר בשנת תשע-עשרה למלך

¹⁴ על השיקולים הכרונולוגיים ראה: מלמט, שם, עמ' 247-243.

¹⁵ ראה: מלמט (לעיל, הערת כוכב), עמ' 285-287. שם גם עמדות על השערת משנת 1950 (JNES, 9), עמ' 226/7, כי אזור בנימין (ובית לחם) לא נפגע על ידי מסע נבוכדנאצר, כי, ככל הנראה, נכנע

¹⁶ לבבלים כבר בשנת 597/8 או בשנת 588. אפשר שבנוסף ליהודים שערקו אל הבבלים, לחמו בשורות נבוכדנאצר גדודי יהודים שהוגלו מירושלים כעשר שנים לפני כן בידי מלך בבל (ראה לעיל).

בבל. משמע, גם הפעם, כמו בימי יהויכין, היו שני גלי הגליה: לגלות הסופית וההמונית (השווה מלכים ב, כב יא; ירמיה לט ט; נב טו) קדמה גלות זעירה, עוד בימי המצור על העיר. לאחר חורבן העיר נפסק למנהיגי ירושלים עונש חמור יותר מאשר בימי יהויכין: פרט לצדקיהו, הם הומתו ברבלה, מקום מפקדתו של נבוכדנאצר.

למערכה על ירושלים הסתייע נבוכדנאצר במיטב האמצעים. הוא נזקק לטובי שריו (ירמיה לט ג, יג), שאחידים מהם מילאו כעבור זמן משרות רמות בממלכת בבל. כן הסתייע במיטב הטכניקה של קרבות מצור – הקפת המקום בדייק, שפיכת סוללות לעבר חומות העיר ושימוש בכרים ואילים (הם מכונות מצור) לשם קיעקוע החומות. אבל הגורם המכריע בנפילת העיר היה המשחית הוותיק בקרבות מצור – הרעב הכבד שהציק לתושבים (מלכים ב, כה ג; ירמיה נב ו ועוד). משפלש הצבא הבבלי ליהודה גבר, כנראה, זרם של פליטים מערי השדה שביקשו מפלט בעיר הבירה. לבסוף, בט' בתמוז, בשנה האחת-עשרה לצדקיהו, היא שנת 586, הובקעה חומת העיר, כנראה בעברה הצפונית של ירושלים, שהיה נוח יותר מבחינה טופוגרפית לחדירה אל העיר. על הפריצה מכיוון זה מעידות שהותו של צדקיהו בשלב קריטי של המצור בשער בנימין (ירמיהו לח ז) והתכנסות שרי בבל לאחר הבקעת החומה בשער התווך (שם לט ג). שני שערים אלה היו בחומה הצפונית של ירושלים; שער התווך נחשף כנראה בחפירות אביגד בעיר העליונה, צפונית ל'חומה הרחבה'.¹⁷

יש לתמוה על משך הזמן הניכר שחלף בין הבקעת חומת העיר בט' בתמוז (18 ביולי 586) והחורבן המוחלט והסופי של העיר בז' או י' באב (14 או 17 באוגוסט 586) – משך זמן של חודש כמעט. מתעוררת השאלה: מדוע לא החריב האויב את העיר מיד, סמוך לחדירתו אליה, ללא שהות? אין לייחס את הדחייה לרוח הלחימה של המגינים, כפי שאירע בשעת חורבן הבית השני. מסתבר, לדעתי, שחורבן העיר נדחה על ידי הבבלים כדי לחכות לפסק דינו של נבוכדנאצר, המלך והמצביא העליון. באותה שעה שכנה מפקדת נבוכדנאצר, כאמור לעיל, בעיר רבלה שבארץ חמת, בסוריה התיכונה (דרומית לעיר קדש שעל האורונטס). המרחק בין רבלה לירושלים היה 350-400 ק"מ, מהלך של עשרה עד שנים-עשר ימים, אם ניקח בחשבון את ימי הקיץ הארוכים.

לאחר הבקעת החומה נמלטו צדקיהו ופמלייתו בחסות החשכה בעד מבואותיה הדרומיים של העיר (אזור 'גן המלך' ליד ברכת השילוח), כדי לחמוק לעבר הירדן. אולם צדקיהו נתפס בערבות יריחו והובא למפקדת נבוכדנאצר ברבלה לשם מיצוי הדין; משם הובל כאסיר ברבלה. באותה שעה, כנראה, בשלה גם החלטת מלך בבל להחריב את ירושלים ואת מקדשה. נבוכדנאצר, 'רב טבחים', כלומר שר הצבא הראשי לחילות בבל, ובוודאי גרודים נבחרים שליווהו, שוגרו לירושלים כדי לבצע את פקודת נבוכדנאצר. אם נתחקה אחרי הנוסח המדויק של הכתובים במקרא, הרי ז' או י' באב אינם מכוונים לשעת החורבן אלא להופעתו של נבוכדנאצר לפני חומות ירושלים (מלכים ב, כה ח). שרשרת האירועים הנזכרים¹⁸ תואמת יפה את מרווח הזמן שבין הבקעת החומה של ירושלים

¹⁷ שחזור שונה, אך המתבסס גם הוא על שני שלבים במערכה הסופית של העיר, ראה: B. Mazar, 'Jerusalem: From Isaiah to Jeremiah', idem, *The Biblical Period: State and People*, Jerusalem 1992, pp. 100-108

¹⁸ ראה אביגד, העיר העליונה, עמ' 50 ואילך, ושם תוכנית. עיין בהשלמות החשובות במהדורה האנגלית של הספר: N. Avigad, *Discovering Jerusalem*, Nashville 1980. וכן ראה להלן, עמ' 118.

והופעת נבוזראדן בעיר. כעבור ימים ספורים בלבד, כנראה, נהרסה העיר, על הארמון והמקדש, ובכך נחתם גורלה של ירושלים. עדות מוחשית להרס שפקד את ירושלים העלו החפירות הארכיאולוגיות שנערכו הן במדרון המזרחי של גבעת העופל והן בעיר העליונה. במדרון המזרחי מנעו ממדי ההרס את נחמיה כעבור 150 שנה מלשקם את שדה החרבות שבמקום. בעיר העליונה נחשף מגדל משלהי תקופת הבית הראשון (מזרחית לרחוב היהודים), ששמר כנראה על שער (הוא 'שער התווך' שהזכרנו לעיל) ועל החומה הצפונית שהגנה על העיר העליונה. ליד המגדל נתגלו סימני הרס וכן חיצים מטיפוס שהיה בשימוש הצבא הבבלי, הד לקרבות שהתחוללו במקום.¹⁹ משנכבשה ירושלים ובטלה שושלת בית דוד, הקיץ הקץ על ממלכת יהודה בכללותה. נגוזה התקווה לתחיית העם מתוך היישוב היהודי שבארץ ישראל. מעתה הופנו הציפיות והכיסופים לגאולת האומה לעבר גולת בבל.²⁰

¹⁹ הערת העורכים: על תקופת השלטון הבבלי ראה ע' ליפשיץ, 'ירושלים והמקדש בין חורבן הבית לימי שיבת ציון', א' ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ח.

²⁰ על החורבן במדרון המזרחי של ירושלים ראה: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 162, 170-171; על החפירות המחודשות שם ראה: Y. Shiloh, 'The City of David', *IEJ*, 29 (1979), p. 246; וכן ראה: שילה, קדם, 19, עמ' 25. על האזור הצפוני בעיר העליונה ראה: אביגד, העיר העליונה, עמ' 53 ואילך.

הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון

פרק שישי

רוני רייך

הקדמה

החפירות הארכיאולוגיות הראשונות שנערכו בארץ ישראל התמקדו בעיקר בירושלים. עובדה זו מובנת מאליה, שכן היה זה טבעי שסקרנות החוקרים הופנתה אל העיר הקשורה יותר מכול בתקופת המקרא, בשושלת בית דוד, במקדש הראשון והשני ואף באושיות האמונה הנוצרית, המזהה את פעולותיו וקברו של ישו בעיר (עד לשנת 1913 חפרו בעיר רק חוקרים נוצרים).¹

עם זאת, היה זה במידה רבה מזל הרע של ירושלים שחופרי ארץ ישראל ערכו בה את חפירותיהם הראשונות, ובמידה אינטנסיבית למדי, לפני שהתגבשו אמות המידה המדעיות של הארכיאולוגיה, ובעיקר שיטות החפירה הסטראטיגרפית ומתן משקל מדעי גם לשברי חרסים ולא רק לכלים שלמים.² בשל עובדה זו מצויים מבנים ומתקנים שנחפרו (ולמעשה נוקו מן העפר שהצטבר בהם, על הממצאים הגלומים בו) בתקופת בראשית זו של המחקר, ואין בידינו היום לחפור אותם מחדש. כאלה הם 'פיר וורן', 'נקבת חזקיהו' ואחרים; בידי החוקרים לא נותר אלא לתארך ולהבין מבנים ומתקנים אלה על פי ההשוואה למבנים דומים במקומות אחרים. שיטה זו אינה מתאימה להסקת מסקנות על אודות תופעות נדירות כגון 'נקבת חזקיהו'.

המחקר הארכיאולוגי של העיר על פי אמות מידה מדעיות סטנדרטיות החל רק בחפירותיה של קתלין מ' קניון ב'עיר דוד' משנת 1961. מבין כל התקופות שבהן התקיימה ירושלים, תחילה כיישוב כפרי, למן סוף האלף הרביעי לפסה"נ ועד ימינו,³ קשה במיוחד לימודן של התקופות הקדומות בתולדות העיר: התקופות השונות של היישוב הכנעני ותקופת הבית הראשון. זאת בשל מיעוט הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים, ובמידה רבה גם בשל אי-התאמות לא מעטות בין סוגי הנתונים האלה. כך, למשל, בעוד שבמקרא מתוארים בנייני ציבור אחרים מימי הממלכה המאוחדת של דוד ושלמה, ובהם 'בית המקדש', 'המילוא', 'בית יער הלכנון' ואחרים, לא ניתן להצביע על

לקחיה לא יושמו מבחינת דרכי העבודה והמחקר בחפירות הבאות. בירושלים המשיכו לחפור בשיטת 'הפירים והמנהרות' עד לשנת 1911. רק בשנות העשרים החלו לתעד גם חרסים וחפצים שבורים ולא רק חפצים שלמים.

¹ שילה מצא בחפירותיו חרסים מן התקופה הכלקוליתית, וכך גם לאחרונה רייך ושוקרון בחפירותיהם (1995-1997).

² ראוי לציין כי החופר היהודי הראשון בארץ ישראל היה מצרפת, רימונד וייל שחפר ב'עיר דוד' בשנים 1913-1914 ובשנים 1923-1924. הוא חשף שני חללים גדולים חצובים בסלע בדרומה של 'עיר דוד', וזיהה אותם כ'קברי בית דוד'; זיהוי איננו מקובל על החוקרים.

³ למרות שחפירתו החלוצית של פלינדרס פיטרי בשנת 1890 בתל חסי התפרסמה כעבור שנה,

שרידי בנייה כלשהם מתקופה זו שנתגלו בחפירות (אך ראה להלן, בעניין 'המבנה המדורג'). כמות הנתונים מן התקופות הקדומות מועטה גם משום שהעיר המשיכה להתקיים באופן רצוף במהלך תקופות מאוחרות יותר, ובין מהרסי המבנים הקדומים יש למנות את בנאי התקופות המאוחרות, שעשו שימוש אינטנסיבי באבני בנייה שפירקו מחורבות מבנים קדומים, ואת חוצבי האבנים, שמחצבותיהם פגעו קשה בשרידי בנייה קודמים. גם הטופוגרפיה התלולה של מדרונות הגבעות שעליהן פרושה העיר הביאה להרס והאיצה את ההרס של אותם אזורים שעשו שימוש במדרונות לשם בנייה.

לבסוף, יש לציין כי במסלול המחקר הארכיאולוגי של העיר נערמו – ועדיין נערמות – בעיות הנובעות מכך שהעיר היתה נתונה במאה השנים האחרונות תחת שלטונם של ארבעה גופים מדיניים, והיא מקודשת לשלוש דתות, שכל אחת רואה את המחקר הארכיאולוגי באור שונה. בספרו המסכם את הידע על ירושלים מימי הבית הראשון והשני (1952) הביע סימונס⁴ את הדעה כי לנוכח הבנייה הצפופה בעיר העתיקה, ומסיבות נוספות, אפסה כל תקווה לשינוי של ממש בכמות המידע העתידה לעמוד לרשות המחקר.

ואמנם, עד לשנת 1967 דישהדש המחקר הארכיאולוגי של ירושלים במקום. בהיעדר ממצאים ארכיאולוגיים ללימוד, עסקו חוקרים בעיקר בניתוח הכתובים במקרא. אך גם כאן נמצאו להם נתונים מועטים ומוגבלים, כפי שהדגיש מיכאל אבי-יונה במאמר הסיכום שלו על הטופוגרפיה של ירושלים בימי בית ראשון שנתפרסם ב'ספר ירושלים' הראשון:⁵

...אין במקורות המקרא שום תיאור מקיף של ירושלים בימי הבית הראשון שאפשר להשוותו אל התיאור המפורסם של ירושלים בסוף ימי הבית השני, זה שיוסף בן מתתיהו הקדימו לתולדות המצור של טיטוס (מלחמת היהודים, ספר חמישי). ומצד שני אנו חסרים כמעט לגמרי ממצאים ארכיאולוגיים, שדרכם לחבר את המקורות הספרותיים לקרקע המציאות.

לא נותר לאבי-יונה אלא להסתמך על תיאורי ירושלים בספר נחמיה, ועל פסוקים ספורים הפזורים בספרי שמואל ב, מלכים דברי הימים ונביאים אחרונים.

מלאכתו של נחמן אביגד, במאמר הסיכום שלו ב'ספר ירושלים', סמוך למאמרו הנזכר של אבי-יונה, היתה קשה עוד יותר, שכן כמות ואיכות הנתונים הארכיאולוגיים שעמדו לרשותו בשנות החמישים היתה זעומה.⁶

השטחים הלבנים במפת הידע החלו להתמלא בנתונים ארכיאולוגיים הניתנים לביקורת עם עריכת חפירותיה של קניון בשנות השישים.⁷ קניון חפרה שטחי חפירה רבים אך על פי רוב קטנים

שעה קיימים בידינו דו"חות ראשוניים קצרים, שנתפרסמו בכתב העת *PEQ* (כרכים 94-100, בין השנים 1962-1968), ומספר ספרים בעלי אופי פופולארי ומסכם, והם: קניון, ירושלים; קניון, חפירה בירושלים.

4 סימונס, ירושלים, עמ' 157, 252.

5 אבי-יונה, הטופוגרפיה, עמ' 156.

6 אביגד, הארכיאולוגיה, עמ' 145-155.

7 דו"חות סופיים מן החפירות של קניון נתפרסמו רק בחלקם (ראה גם להלן, הערות 62, 83, 96). לפי

מדי בגודלם. חלק מפרשנותה לנתונים שהעלתה בחפירותיה נתקבל על החוקרים; חלק אחר, שהוטה בצורה ניכרת בשל הנחות היסטוריות וארכיאולוגיות מוטעות, נדחה. מפנה משמעותי חל בחקר הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בימי בית ראשון עם החפירות שהחלו להיערך בעיר סמוך לאחר מלחמת ששת הימים (1967) ואיחוד העיר.

הדברים המובאים להלן הם בבחינת רשימת סיכום של התמונה הארכיאולוגית והטופוגרפית של ירושלים בתקופת הבית הראשון (למעשה: תקופת הברזל ב, במאות ה'–ו' לפסה"נ). בעוד שחקר כתובי המקרא הנוגעים לתולדות העיר מוצה למדי, הרי שבכל דור, ובעיקר לאחר גילוי שרידים ארכיאולוגיים, מן הראוי לחזור אליו וכן לסכם את הנושא בכללותו. סיכום זה מצטרף, אפוא, אל סיכומים קודמים ומעדכן אותם. הסיכומים הקודמים של סימנס (1952),⁸ ונסאן (1954–1956),⁹ אביגד (1956)¹⁰ וקניון (1967, 1974),¹¹ שוב אינם מועילים, משום שהם קודמים לגילויים הרבים שנתגלו בירושלים לאחר שנת 1967. חשיבותם רבה ללימוד תולדות מחקר ירושלים, נושא הראוי להיחשב כתחום מחקר לעצמו בתחום ההיסטוריה של המדע.

מבין הסיכומים החדשים שנכתבו נזכיר את מזר (1975),¹² וייפרט (1988),¹³ בהט (1989),¹⁴ ברקאי (1990),¹⁵ גבע ואחרים (1992),¹⁶ וייטמן (1993),¹⁷ ביברשטיין ובלדהורן (1994),¹⁸ וטרלר וקהיל.¹⁹ גם בימים אלה (פברואר 1998) נערכות חפירות ארכיאולוגיות בעיר דוד, סמוך למעיין הגיחון, בידי ר' רייך וא' שוקרון.²⁰ כבר עתה יש בדינו תגליות שיש להן משמעות לגבי הטופוגרפיה של ירושלים בתקופות הקדומות, והעשויות לשנות מסקנות אחדות של רשימה זו (ראה מפה I ומפה II בסוף הספר).

- 8 סימנס, ירושלים.
- 9 H. Vincent, *Jérusalem: Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, I; *Jérusalem antique*, Paris, 1912; H. Vincent & F.-M. Abel, *Jérusalem: Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II: *Jérusalem nouvelle*, II/1-3: Paris 1914-1926; ונסאן וסטיב, ירושלים.
- 10 אביגד, הארכיאולוגיה.
- 11 קניון, ירושלים; הנ"ל, חפירה בירושלים.
- 12 B. Mazar, *The Mountain of the Lord*, New York 1975.
- 13 H. Weipert, 'Jerusalem', idem, *Palästina in vorhellenistischer Zeit: Handbuch der Archäologie, Vorderasien*, II/1, München 1988, pp. 449-476.
- 14 ד' בהט, אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים, ירושלים 1989.
- 15 ג' ברקאי, 'הארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הברזל ב-ג', מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, יחידה 9, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1990, עמ' 203–223.
- 16 ה' גבע, ב' מזר, י' שילה, ג' אביגד, 'ירושלים', אחח"א, עמ' 611–632.
- 17 J. Wightman, *The Walls of Jerusalem: From the Canaanites to the Mamluks*, Sydney 1993.
- 18 ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים.
- 19 טרלר וקהיל, עיר דוד.
- 20 רייך ושוקרון, 'ירושלים עיר דוד; הנ"ל, הגיחון.

זיהוי אתרה הקדום של ירושלים

הגילויים הראשונים שהפנו את תשומת הלב לגבעה הדרומית-מזרחית היו תגליותיו של צ'רלס וורן (1867), ובהן מפעל המים המכונה על שמו מערכת 'פיר וורן' וקטע מחומה שנמשכה מן הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית דרומה. תגליות אלה הן שמשכו את תשומת הלב של החוקרים לשטח שמדרום לעיר העתיקה של ירושלים. הדברים פורסמו בכרך 'ירושלים' של הסקר הבריטי (1884).²¹ בשנות השמונים של המאה הקודמת נוספו עוד השרידים שעלו בחפירות של גותה בעיר דויד (1881),²² בעיקר התגליות הקשורות במפעלי המים העתיקים, ובהן תגליותיו של קונרד שיק: כתובת השילוח (1880),²³ ושל תעלה II (1882),²⁴ שהובילו אותו גם לנקות את נקבת חזקיהו (1886).²⁵ מאז תגליותיו של וורן ניטש ויכוח בדבר מיקום העיר הכנענית/יבוסית ועיר דויד. האם היה זה בגבעה הדרומית-מזרחית, כמשתמע ממעיין הגיחון, הוא מקור המים האיתן היחיד לעיר וממפעלי המים המתקשרים אליו; או שמא בגבעה הדרומית-מערבית, היא הר ציון, מקום שם זיהו מאז ימי הבית השני – ובעיקר מאז ימי הביניים – את קבר דויד, בהתאמה כביכול לנאמר במקרא על מקום קבורתו (מלכים א, ב י)?²⁶ חפירות בליס ודיקי בהר ציון (1897-1894), אף שהעלו נתונים רבים, לא תרמו באופן מובהק להכרעת הוויכוח.²⁷

דווקא ה'חפירות' השערויות של מ' פרקר (1909-1911) בעיר דויד, באזור הסמוך לפיר וורן, הן שהביאו קץ לוויכוח זה. היה זה פועלו של האב ונסאן, שטרח לתעד את שעלה בחפירות אלה, שהפנה את תשומת הלב, בין היתר, למערות קברים מתקופת הברונזה הקדומה.²⁸ גילוי זה היה, למרבה ההפתעה, הממצא שחרץ סופית את הוויכוח בדבר אתר ראשיתה של העיר ומקומה של עיר דויד, לטובת הגבעה הדרומית-מזרחית שלרגליה נובע מעיין הגיחון.

הגבעה הדרומית-מזרחית; שאלת מתאר 'עיר דויד' והיקפו

הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר, המוגבלת במזרחה בערוץ העמוק של נחל קדרון על מדרונותיה התלולים, הוא השטח שבו נערכו החפירות האינטנסיביות והמקיפות ביותר לבידור שאלת ביצורי

Idem, 'The Aqueduct of Siloah', *PEFQS*, 18 (1886), pp. 88-91

ראוי לציין כי 'שריד' מן התקופה שבה עדיין ציינו נוסעים את קיומה של 'עיר דויד' במערב העיר הוא הכינוי שניתן אז לברכה הגדולה המצויה לפני מחומת העיר העתיקה, סמוך לשער יפו, והיא מכונה עד היום בשם 'ברכת חזקיהו'.

F.J. Bliss & A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*, London 1898

ונסאן, 'ירושלים התת-קרקעית'.

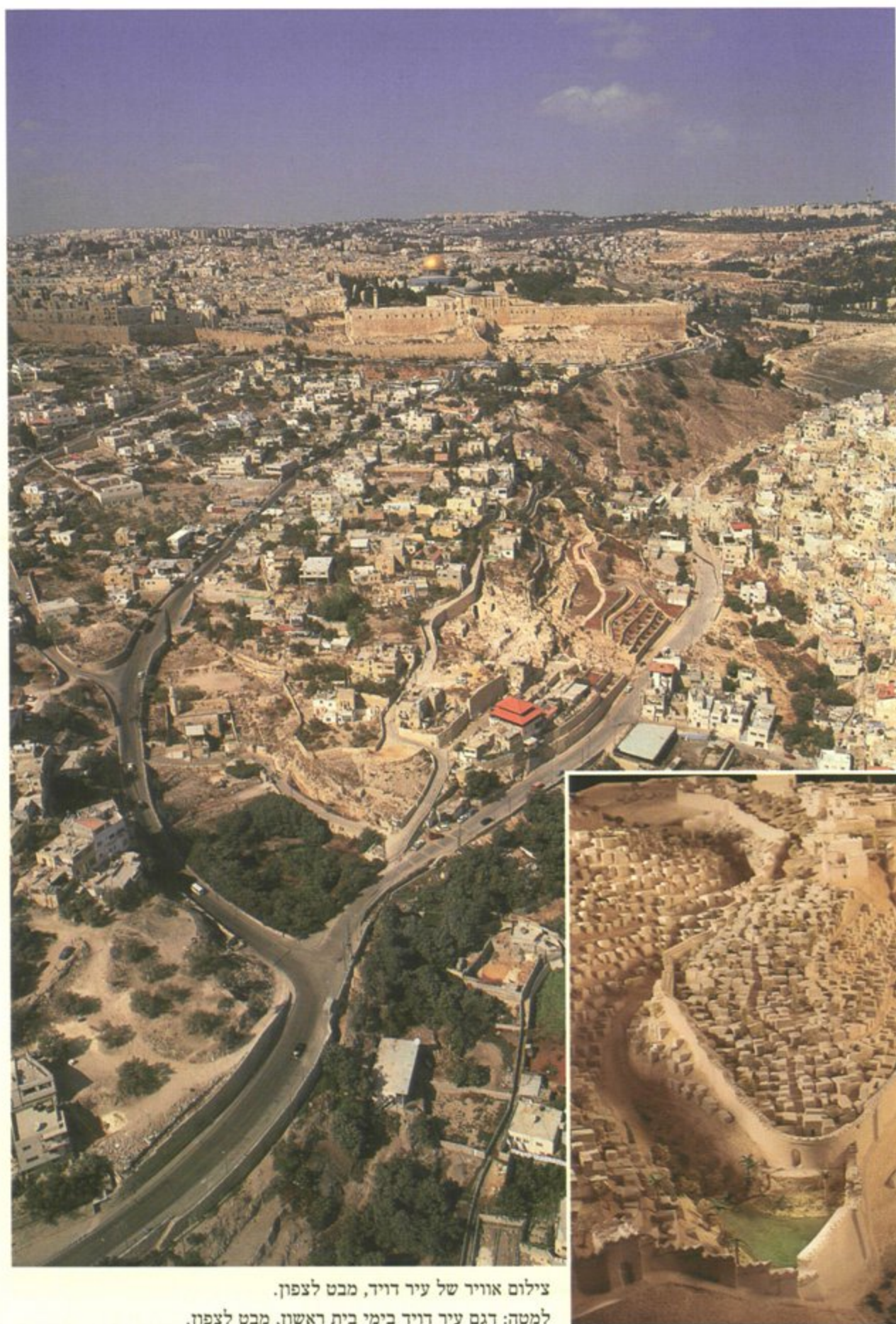
וורן וקונרד, סקר, עמ' 345-375.

H. Guthe, 'Ausgrabungen bei Jerusalem im Auftrage des Deutschen Vereins zur Erforschung Palästinas', *ZDPV*, 5 (1882), pp. 7-204, 271-378

C. Schick, 'Phoenician Inscription in the Pool of Siloam', *PEFQS*, 12 (1880), pp. 238-239

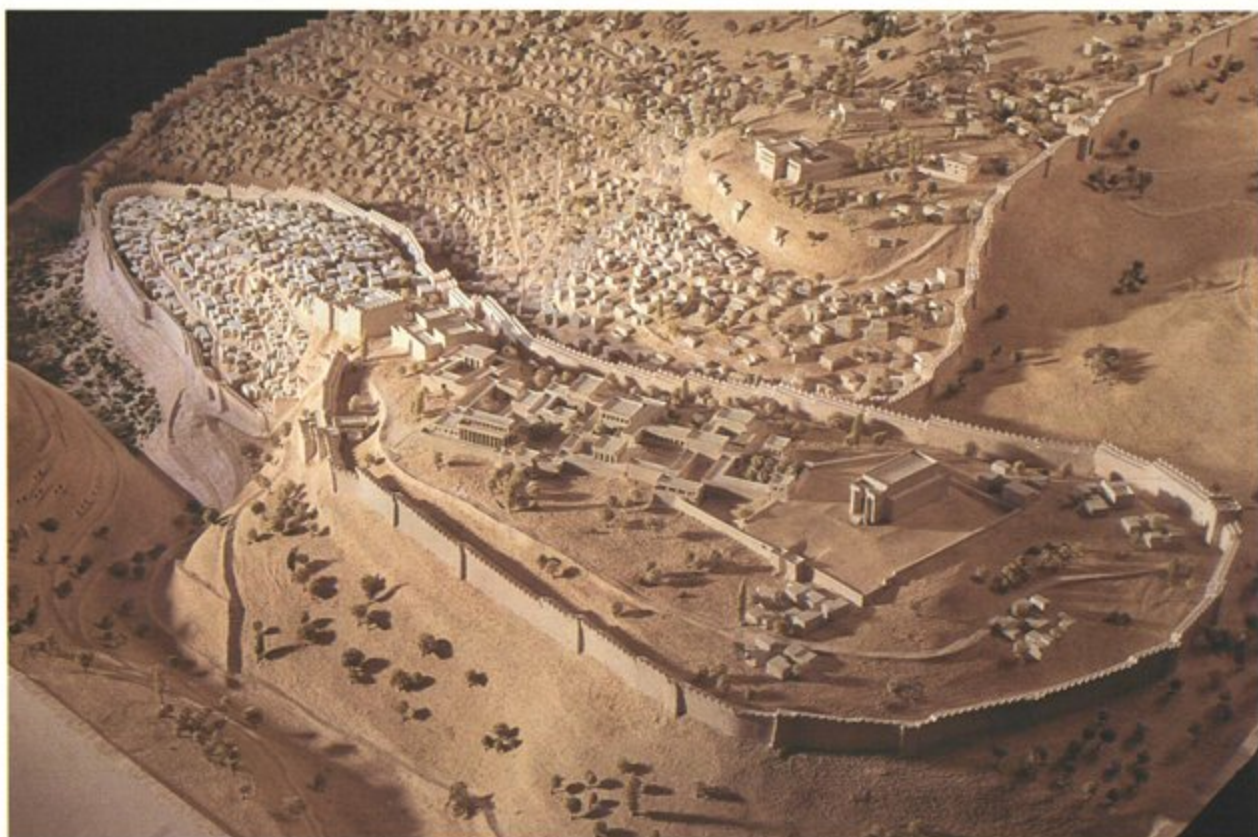
Idem, 'Notes and News', *PEFQS*, 14 (1882), p. 2; idem, 'The "Second" Siloah Aqueduct', *PEFQS*, 24 (1891), pp. 13-18

צילום אוויר של עיר דויד, מבט לצפון.
למטה: דגם עיר דויד בימי בית ראשון, מבט לצפון.

דגם ירושלים בימי בית ראשון. מראה הר הבית ועיר דוד, מבט לדרום-מערב.

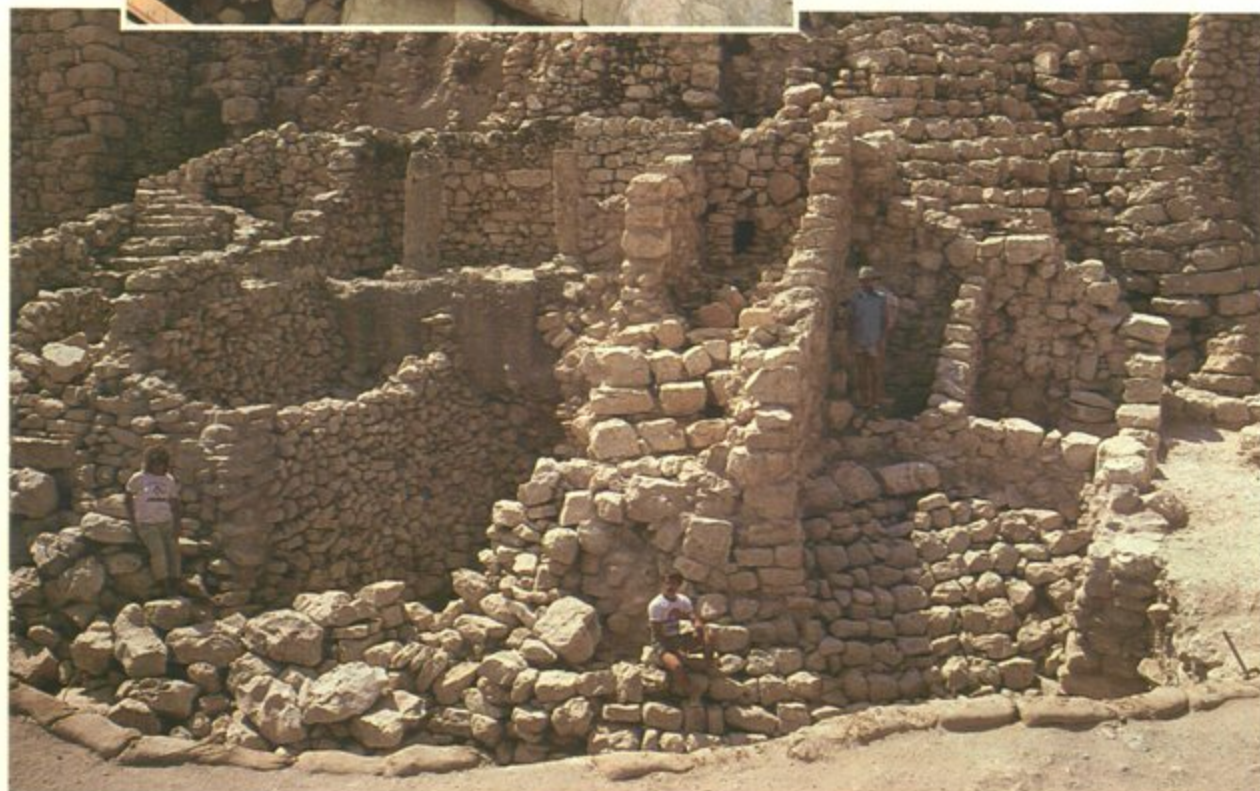

דגם ירושלים בימי בית ראשון (מאות ח'-ד' לפסה"ג). מבט לצפון-מזרח. משמאל: הגבעה המערבית והחומה המקיפה אותה.

עיר דויד, שטח G. טרסות אבן מן התקופה
הכנענית ששימשו לדעת אחדים מסד
למבנה המדורג. מבט למערב.

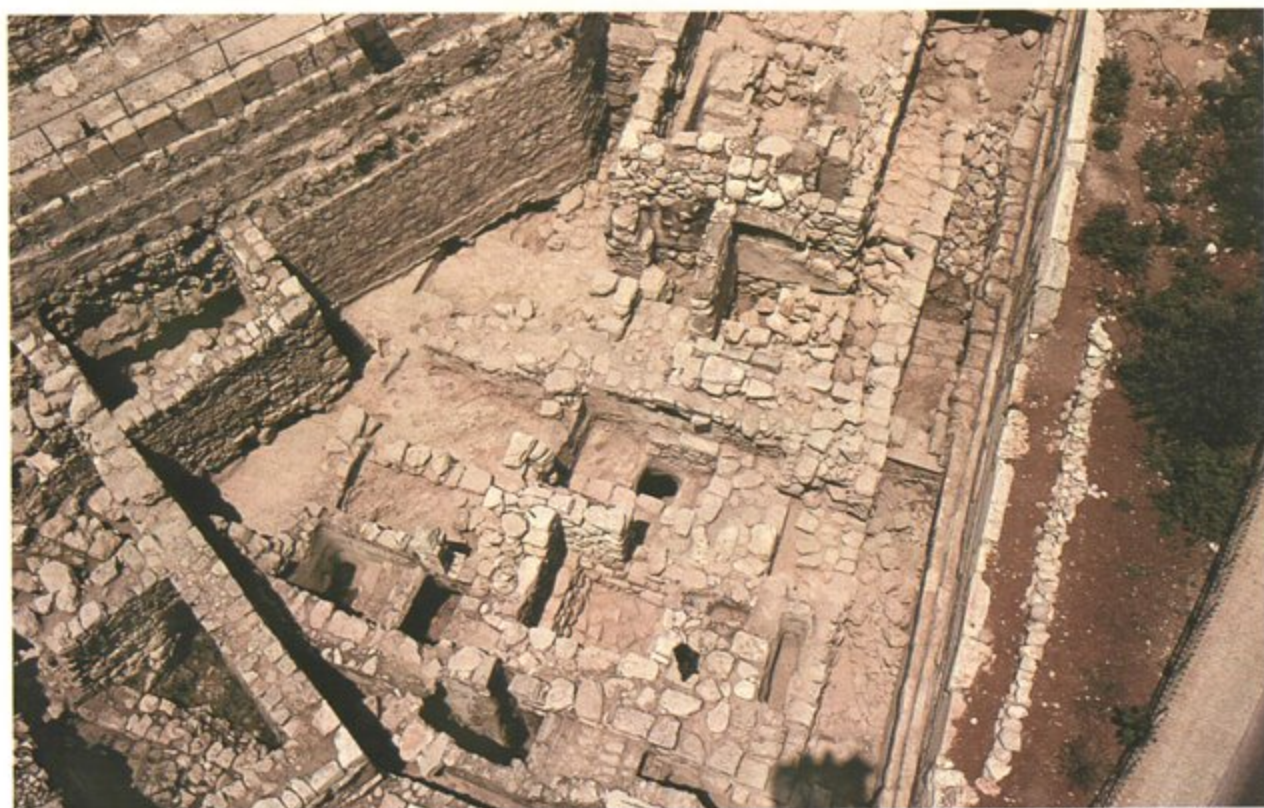

עיר דויד, שטח G. בתי מגורים מתקופת המלוכה שהוקמו על גבי המבנה המדורג.

שטח E בחפירות עיר דויד – מבט למערב. למטה: שרידי חומה מן התקופה הכנענית התיכונה ועליה חומה מתקופת המלוכה. מבפנים לקו החומות: בתי מגורים מתקופת המלוכה.

מראה החפירות באזור העופל – מבט למזרח. מבנים מתקופת בית ראשון ומעליהם מבנים מתקופת בית שני. למעלה: מבנה מן התקופה האומאית; משמאל: מבנה מן התקופה הרומית.

העיר בימי הבית הראשון. חלקן נערכו בימי הראשונים של הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, כך שטיבם של חלק מן הנתונים מפוקפק (כלומר תיארוכם לימי הבית הראשון דווקא מוטל בספק). בדיעבד, מגוחכת טענתו של גותה (1881) כי חשף ובירר כמעט את כל תווי החומה המזרחית של עיר דוד.

צפון-מזרח עיר דוד

קטע ראשון מביצורי העיר שניתן לייחס לימי הבית הראשון נחשף מדרום לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית, במרחק 100-125 מ' ממנו. באזור זה עובר קו הביצורים מן התקופה הביזנטית (המאה ה' לספה"נ). מתחת לביצור זה, ממזרח וממערב לו, נערכו ארבע חפירות ארכיאולוגיות בתקופות שונות, שהבהירו את התמונה במידה רבה:

(1) צ' וורן חפר קטע ראשון במסגרת חפירותיו בשנים 1867-1869, בראש המדרון היורד לנחל קדרון, ממזרח לקו החומה הביזנטית.²⁹ חפירה זו, שנוהלה, כמו יתר חפירותיו של וורן, באמצעות פירים ומנהרות תת-קרקעיות, חשפה רק את פניהם החיצוניים המזרחיים של קו חומה ושני מבנים המושתתים על מצוק הסלע. החופר הגדיר מבנים אלה כמגדלים החורגים מקו החומה לדרום-מזרח. המגדל האחד (the Greater Tower) הוא מבנה גדול מידות, כ-14 על 27 מ', וגובה השתמרותו עצום: כ-22 מ'! מידות המגדל השני (the Extra Tower) כ-7 על 9 מ'. לקטע החומה קרא וורן בשם 'חומת העופל', ואת המגדל הגדול זיהה עם 'המגדל היוצא' (נחמיה ג כה-כו).

(2) בשנת 1967 חפרה קניון³⁰ ממערב לקטע החומה והמגדלים שגילה וורן (שטח חפירה SII). החפירה חשפה את פניו החיצוניים הצפוניים של המגדל הקטן שחשף וורן. קטעי הבנייה בנויים אבני גזית מוארכות (עד כדי 2.5 מ') בעלות סיתות שוליים ובליטה מרכזית גסה, מן הסוג שהיה נפוץ בבנייה הציבורית ביהודה ובישראל בתקופת הברזל. לדעת קניון, הביצורים נבנו כאן במאה הח' לפסה"נ, מבניין ציבורי שזמנו אולי ימי שלמה, שפורק ואבניו שולבו בבנייה בשימוש חוזר.

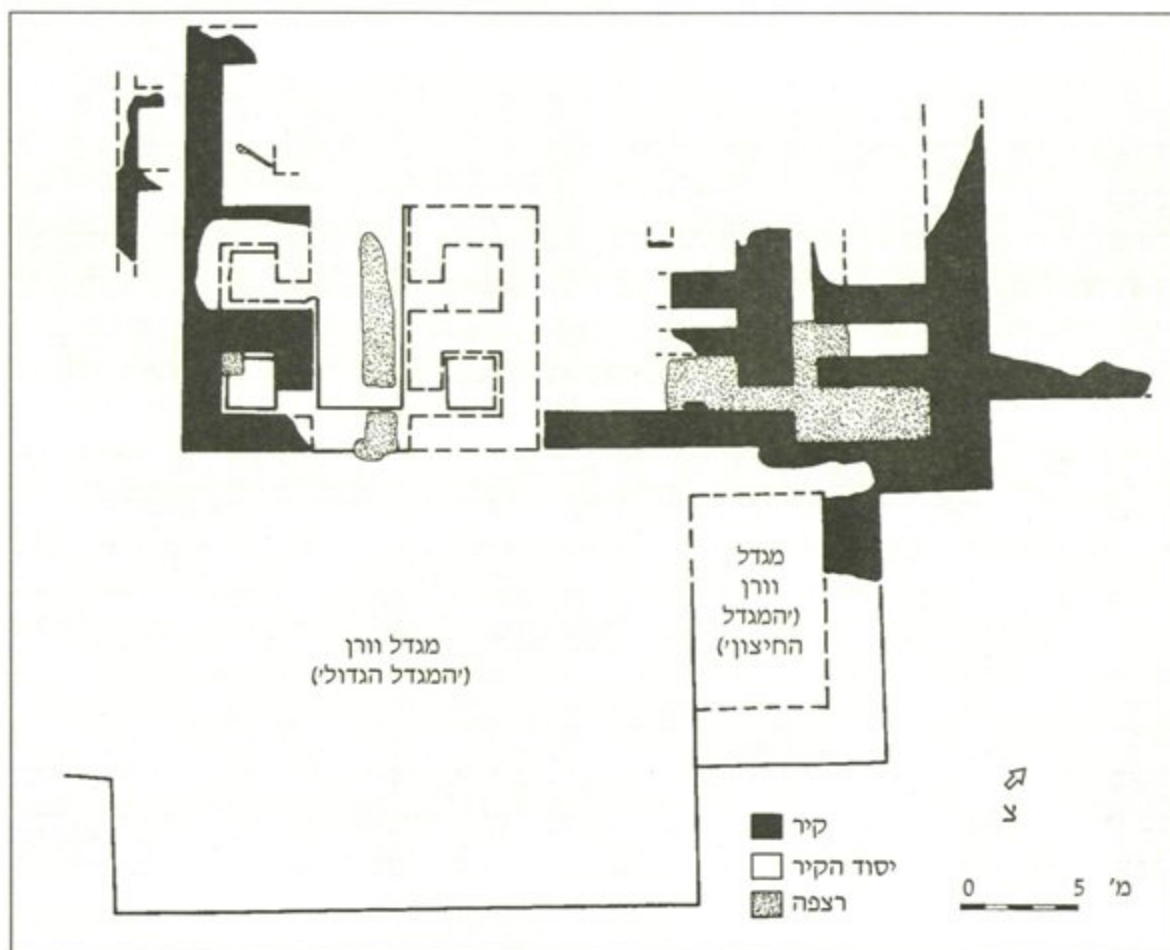
(3) בשנת 1976 חפר ב' מזר ממערב לשטחי החפירה של וורן וקניון. מתחת לשרידים מן התקופה הביזנטית ומימי הבית השני חשף קטעים מבניין ציבורי, שקירותיו בנויים אבני גוויל גדולות בעובי ניכר (כ-1.6 מ').³¹ הוא חשף שני חדרים בעלי מידות זהות (2.4 על 2.8 מ'). בחדרי הבניין נחשפו שני מפלסי רצפה, המעידים על תולדותיו: הבניין נבנה לראשונה במאה ה' לפסה"נ. הרצפות

²⁹ וורן וקונדר, סקר, עמ' 226-231. וראה ³¹ התייחסות ראשונה, בשם מזר, בצירוף תוכנית ראשונה, כבר הופיעה אצל מ' בן-דב, חפירות הר הבית, בצל הכתלים ולאור החפירות, ירושלים 1982, עמ' 45-55.

³⁰ קניון, חפירות 1967, עמ' 104-105.

העליונות הונחו בשלהי המאה הח' לפסה"נ. הבניין חרב עם חורבן העיר בשנת 586 לפסה"נ. באחד החדרים נתגלתה קבוצה של כ-40 קנקני אגירה. מזר זיהה בניין זה עם 'בית מלא', שבו נרצח יואש מלך יהודה (מלכים ב, יב כא), ואת המגדל שחפר וורן עם 'המגדל היוצא' (נחמיה ג כה-כו).

(4) בשנים 1986-1987, ו-1995 הרחיבה א' מזר³² את אזור החפירה של ב' מזר (איור 1). המסקנה העיקרית שלה מן השרידים שעלו בשתי החפירות היא כי המבנה שחשף ב' מזר הוא ברובו חלק משער עיר, מן הטיפוס שבו שני צמדי תאים ערוכים משני עברי מעבר השער. תא אחד נשתמר בשלמותו. מיתר התאים נותרו קטעים או רק יסודות. מידותיו החיצוניות של השער היו 10.2 על 14.8 מ' ורוחב מעבר השער 4.2 מ'. מעבר שער זה נפתח, לדעתה, אל תוך המגדל הגדול שחשף

איור 1. חפירות א' מזר וב' מזר באזור 'חומת העופל'. תוכנית שרידי השער והמבנה הנספח אליו. בתחתית התוכנית מסומנים מתארי שני המגדלים שחשף צ' וורן

³² מזר, קדם, 29; מזר, החפירות בעופל, עמ' 25-32.

וורן, ויחד הם מהווים מכלול אחד. מצפון, בצמוד לבניין השער ולחומה, נחשפו קטעים של בניין גדול מידות נוסף (בניין D, שעובי קירותיו 2.1-2.3 מ'). בשניים מחדריו נתגלו פיתוסי חרס גדולים. ייתכן גם כי שרידי כתובת עברית חרותה ('לשר האופים') עשויים לרמוז על אופיו הציבורי או הממלכתי של הבניין.

גילוי השער העניק משמעות אדריכלית למגדל הגדול שחשף וורן, אשר נבנה בקצה הדרך העולה מדרום לצפון, במעלה המדרון של נחל קדרון. קירות המגדל אינם אלא קירות תמך גדולים, שנועדו לתמוך את הרחבה לפני פתח השער, כדי להעניק לעולים אל השער, ובעיקר לבאים בעגלות, את יכולת התמרון והפנייה שמאלה (מערכה). מבחינה זו, המגדל של וורן דומה ל'בסטיון' שבראש הדרך העולה לשער העיר לכיש של המאה הח' לפסה"נ (שכבה III),³³ או למגדל שבצדי שער העיר תמנה (תל בטש) שבשפלה.³⁴

ספקות בדבר זיהוי המבנה שחשפו ב' מזר וא' מזר כבית שער (אם שער עיר ואם שער פנימי בעיר) העלה ה' גבע.³⁵ פרט אדריכלי המאפיין את הפתחים הנפתחים מ'מעבר השער' אל התאים שמצדיו הוא, שהם קרועים סמוך לפינות התאים ולא במרכז, כמקובל בשערי התקופה. בכך דומים תאים אלה והמעברים ביניהם לטיפוס ידוע של מבני מחסנים, שכדוגמתם נחשפו בזיקה לארמונות מתקופת הברזל בשומרון ובמגידו.³⁶ ואמנם, ממצא הקנקנים והפיתוסים שנתגלה בתאים אלה מבסס את ההשערה הזאת, שכן, אף שפעילות מסחרית התנהלה גם סמוך לשער העיר, השערים עצמם לא שימשו לאחסון סחורות.

קניון תיארכה את בניית הקיר הבנוי גזית למאה הח' לפסה"נ, ואת שימוש המשיכה עד לסוף תקופת הבית הראשון ולתוך התקופה הפרסית. א' מזר מצאה כי החרסים הקדומים ביותר המתייחסים לבנייה ולשימוש מכלול המבנים הם מן המאה הט' לפסה"נ, וכי הבניין המשיך להתקיים עד לחורבנו בשריפה בידי הבבלים (586 לפסה"נ). ביברשטיין ובלדהורן³⁷ מצביעים על כך כי רק 'שער המים' (נחמיה ג כו; ח א, ג, טז; יב לז) הוא המועמד המתאים לזיהוי באתר זה, וכך זיהתה גם א' מזר, שכן האתר מצוי בזיקה ישירה ל'עופל' ול'מגדל היוצא'. היא מזהה במכלול המבנים הזה חלקים מ'בית המלך העליון' (נחמיה ג כה-כו).

שאלה קשה לפתרון היא שאלת הקשר הפיסי, באמצעות קווי ביצור, בין חלקי העיר השונים בציר צפון-דרום: 'עיר דויד', 'העופל' ו'הר המוריה', וחלקם של השרידים שעלו בחפירות של וורן, קניון, ב' מזר וא' מזר בהבנת הסוגיה. מאחר שהשרידים באזור העופל נבנו לראשונה, כעדות

והערכות, קדמוניות, כו (תשנ"ג), עמ' 2-24, ובעיקר עמ' 5.

³⁶ ראה, למשל: ז' הרצוג, 'מבנים מנהליים בתקופת הברזל', האדריכלות בארץ-ישראל, עמ' 189-194, ובעיקר איורים 3-5.

³⁷ ראה: ביברשטיין ובלדהורן, א, עמ' 39; ג, עמ' 144; מזר, החפירות בעופל, עמ' 32.

³³ D. Ussishkin, 'Excavations at Tel Lachish - 1973-1977', *Tel-Aviv*, 5 (1978), pp. 1-97

ובעיקר עמ' 55-58.

³⁴ G.L. Kelm & A. Mazar, *Timnah, a Biblical City in the Sorek Valley*, Winona Lake 1995, pp. 122-127, figs. 7.6, 7.7, 7.8

³⁵ ה' גבע, 'סיכום עשרים וחמש שנים של מחקר ארכיאולוגי מחודש בירושלים - הישגים

הממצא הארכיאולוגי, במאה ה' לפסה"נ, טוענים ב' מזר וא' מזר כי מכלול המבנים שבנה שלמה במאה ה' לפסה"נ, ואשר יצר את האקרופוליס של העיר ובו המקדש וארמונות המלוכה ונספחיהם, היה מתחם מבוצר נפרד מן העיר; האזור שביניהם, הוא האזור הנידון כאן, המזוהה עם העופל, היה בראשונה כלתי מיושב ופרוז, ורק במאה ה' יצרו קטעי הביצורים שנבנו בו את הקשר בין שני חלקי העיר. יש לציין כי בין מפלס השרידים שנודונו לעיל ובין שרידי ביצורי העיר שנחשפו במרחק של כ-200 מ' דרומה על ידי קניון (שטח A) ושילה (שטח E) (להלן) מפריד הפרש גובה של כ-40 מ', שהוא גובה רב. קשה להבין כיצד שני קווי ביצור אלה, אף על פי שהם ממוקמים על גבי המדרון המזרחי של העיר, היו קטעים של אותו קו ביצור.

נותנת בעינה אפוא השאלה אם חומת וורן ומגדליה, ואף המבנים שחשפו ב' מזר וא' מזר (אם אמנם הם שרידים של שער עיר) הם חלק מחומתה החיצונית המזרחית של העיר או חלק מביצור (מצודה?) בתוך העיר. אם נכונה האפשרות השנייה (ביצור פנימי), אזי חומת העיר המזרחית באזור זה עשויה להימצא במורד המדרון (בדומה למיקום החומה בשטח G, להלן). ואמנם מתוך הכתוב בנחמיה ג כו-כז, ניתן גם להבין ששער המים לא היה שער קבוע בחומת העיר החיצונית ולא נעשו בו פעולות שיקום.

מזרח עיר דויד

האזור המצוי על גבי המדרון המזרחי של הגבעה הדרומית-מזרחית, היורד בתלילות לנחל קדרון, מעל למעיין הגיחון, נחפר בצורה אינטנסיבית על ידי מספר משלחות. במהלך השנים התפתחה גם בצורה ניכרת הכנתו את השרידים שנחשפו כאן בחפירות הארכיאולוגיות. בשטח זה חפרו המשלחות הבאות:

(1) בשנים 1909-1911 חפר פרקר במדרון המזרחי של עיר דויד, מעל המעיין. בתוך אחת ממנהרותיו חשף 'פתח' בין שתי מזוזות אבן, אשר זוהה כשער קטן או 'פשפש'.³⁸ בעקבות חשיפת קו החומה בראש המדרון בידי מקאליסטר, והעובדה שהפתח הזה איננו מתקשר לחומה, הוצע לו הסבר דחוק במסגרת הניסיונות לתרץ את מקום פתחו העליון של פיר וורן מחוץ לחומת העיר (וזאת עד לתגלית החומה על ידי קניון, שגם עמה אין ה'פשפש' מתקשר). להלן נדון באפשרות לבטל את הזיהוי המופרך הרואה בשרידים אלה שער, ולעומת זאת לקשר אותם עם בתי מגורים.

(2) מקאליסטר (חפירות בשנים 1923-1925, שטחי חפירה מס' 5 ומס' 7 שלו) חשף קטע חומה, מגדל גדול ומגדל קטן, וקטע ממבנה משופע ומדורג העשוי אבני גוויל גדולות, שכינה אותו בשם 'הסוללה היבוסית' (Jebusite ramp, bastion). הוא ייחס את כל שרידי הביצורים האלה ליישוב הכנעני/יבوسی.³⁹

³⁸ ראה להלן, הערות 103, 104.
³⁹ לביבליוגרפיה מלאה על אזור זה, ראה: ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 129-141.

ראה להלן, הערות 103, 104.
³⁹ מקאליסטר ודנקן, חפירות, ובעיקר עמ' 49-77.

התגלית ותיארוכה הנ"ל יצרו קשיים אחדים, ביניהם העובדה שלעיר היה מתאר צר ביותר (כ-70 מ') ואורך (כ-400 מ). בעיקר בולטת שאלת ה'היגיון' במיקום הפתח העליון של מערכת פיר וורן מחוץ לתחומי העיר; שהרי כראוי למפעל מים, אמור היה פתח זה להימצא בתוך התחום המבוצר של העיר, כדי שיוכל להבטיח גישה בטוחה מתוך העיר למקור המים בשעת חירום. הסיוע שביקשו חוקרים למצוא ב'פשפש' שחשף פרקר בסמוך, כפתח גיחה למבקשים להתגנב מן החומה שחשף מקאליסטר אל עבר הפתח העליון של פיר וורן, לא היה סביר. לפי הצעה אחרונה, ברור כי אין זה שער כלל, אלא שריד של בית מגורים (ראה להלן).

(3) קניון חפרה בין השנים 1961-1967 חתך היורד לאורך המדרון, מן 'המגדל היבוס' שחשף מקאליסטר בראש המדרון וכמעט עד למעיין הגיחון שבתחתיתו. החפירה הראתה תחילה שהמגדלים והחומה שחשף מקאליסטר בראש המדרון בנויים על גבי שרידים מימי הבית הראשון, ולפיכך הם מאוחרים יותר, אל נכון מן התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית ('החומה הראשונה' של ימי הבית השני). לפיכך הוצאו השרידים האלה מן הדיון על התקופה הכנענית וימי הבית הראשון. קניון גם ייחסה תחילה את מבנה האבן המדורג למגדל הגדול ולתקופה ההלניסטית (אך ראה להלן). מתחת למבנה המדורג, ואף בצדו, במקום שהוא חסר (בעיקר מדרום לו), חשפה קניון סדרה של קירות מדרגה (טראסה) בנויים אבני גוויל עם מילויי אבנים ועפר ביניהן, ובהם חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת (המאות ה"ד-ה"ג לפסה"נ). לפי דעתה, זה תאריך מבנה הקירות עם מילויי העפר שביניהם. מאז חפירת קניון נעשו תיארוך שרידי בנייה אלה והבנת תפקידם אחת הבעיות הקשות בתולדות ירושלים.

לעומת קטע הביצור שחשף וורן בראש המדרון, סמוך להר הבית (לעיל, 'חומת העופל'), חשפה קניון (בשטחי חפירה A, Trench I) שרידי ביצור נוספים, שחלקם בהבנת מתאר העיר המזרחי בתקופת הברונזה ובימי הבית הראשון היה מכריע. בשליש התחתון, לערך, של מורד המדרון נחשפו שני קטעי חומה. החומה האחת, הקדומה (מכונה בפי קניון Wall NB), בעובי ממוצע של 2.0-2.5 מ', בנויה אבני גוויל גדולות ומושתתת על גבי הסלע. זמן בנייתה – תקופת הברונזה התיכונה (המאה ה"ח לפסה"נ).⁴⁰ יש לציין כי קטע נוסף מביצור זה נחשף עוד קודם לכן בידי פרקר, אך קניון התעלמה מתגלית זו.⁴¹

חומה נוספת, בעובי של כ-5.5 מ', בנויה אבני גוויל בינוניות, מהוקצעות, על גבי מסד עשוי מאבני גוויל גדולות (מכונה Wall NA), שחלקן פורק בוודאי מן החומה הקדומה הסמוכה (איור 2).⁴²

וכן לוחות 36-38; קניון, חפירה בירושלים, לוח 43 שמאל למעלה. קניון ניסתה לזהות בחומה זו שלבי בנייה אחדים, אך בדיקת הנתונים מחפירה זו בידי תלמידיה וממשיכי העלתה כי מדובר בשלב בנייה יחיד. ראה: M. Steiner, 'A Note on the Iron Age Defence Wall on the Ophel Hill of Jerusalem', *PEQ*, 118 (1986), pp. 27-32

⁴⁰ קניון, ירושלים, לוח 10; קניון חפירה בירושלים, לוחות 24-26, 43 שמאל למטה; וראה פרק שלישי לעיל.

⁴¹ ראה: ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, לוח VI, מס' R. Reich, 'Four Notes on Jerusalem', *IEJ*, 17 (1987), pp. 163-164

⁴² קניון, ירושלים, לוח 10, בחלק הימני של התמונה,

איור 2. חפירות קניון במדרון המזרחי של עיר דוד. במרכז התצלום קטע מחומת העיר משלהי תקופת הברזל (חומה NA), בנויה בחלקה על הסלע ובחלקה על חומה קדומה (NB) שנראית בחלקה בשמאל התמונה. מבט לדרום-מערב

החומה בנויה על גבי מדרגת סלע, מטרים ספורים ממערב לחומה הקדומה. מחומה זו נחשף קטע שאורכו כ-30 מ', והיא השתמרה בפניה המזרחיים לגובה ניכר של 3-4 מ'. בניית חומה זו תוארכה על ידי קניון לסביבות שנת 700 לפסה"נ. מאחר שבתווי החומה הקדומה נחשפה תפנית, יוצא שחלק מן החומה המאוחרת, ואולי חלק ניכר ממנה, בנוי בהמשכו הצפוני על גבי החומה הקדומה, ואולי אף משלב אותה כ'גרעין' בבנייתה. בפניה המזרחיים של החומה הזאת ניכרות מגרעות אופקיות במפלסים שונים, ונראה כי שולבו בבנייתה קורות עץ, שלא שרדו, והותירו את המרווחים. סמוך לחומה ובמקביל לה ממזרח חשפה קניון קטע של רחוב מרוצף אבני גוויל, וכן אזור בתי מגורים מן המאות ה'ט'-ח' לפסה"נ.

תגלית זו פתרה את שאלת מקום ותאריך ביצוריה הקדומים ביותר של ירושלים בצדה המזרחי. כן פתרה את בעיית רוחבה הצר של העיר (כעת היה רוחבה כ-120 מ'), והתברר שמחסור בקרקע אילץ את התושבים לוותר על כשני שלישים מן המדרון כמכשול טופוגרפי, ולצרפו כשטח מבונה ומבוצר לעיר. תגלית זו גם העניקה היגיון לעצם חציבתה של מערכת פיר וורן, שפתחו העליון נמצא כעת בתוך תחומי העיר, אף כי לא היה בתגלית זו כדי לסייע בתיארוך מדויק ובטוח יותר לזמן חציבתה, ובעיקר לא להכריע בשאלה, אם מערכת פיר וורן הוא מפעל מים מתקופת הברונזה או מתקופת הברזל.

(4) בשנים 1978-1985 ערך י' שילה חפירות בשטח זה (שטח G).⁴³ החפירה התקרמה צפונה משטח החפירה של קניון ומזרחה במורד המדרון התלול, והמשיכה לחשוף נדבכים נוספים מחלקו

⁴³ שילה, קדם, 19, ובעיקר עמ' יג-יז (שטח G).

איור 3. חפירות
'י' שילה בעיר דוד
(שטח G). מראה
כללי. בחלק
המרכזי והימני
נראה המבנה
המדורג, היורד
מראש השטח ועד
לתחתיתו. במרכז,
בנוי לתוכו, 'בית
אחיאל'. מבט
למערב

התחתון של המבנה המדורג (איור 3), אם כי עדיין לא הגיעה אל קצהו התחתון והברור של המבנה או אל קצה כלשהו. החפירה של שילה הדגישה את אופיו הייחודי של מבנה זה ואת עוצמתו: נשתמרו ממנו כ-55 נדבכים, לגובה כללי של כ-18 מ'.

השאלות העיקריות הנוגעות למבנה המדורג הן, אפוא: מה הם מבנהו המדויק, תאריכו ותפקידו? בתחילה יש לציין כי תיארוך מבנה מסוג זה הוא בעיה לא קלה לפתרון, משום צורתו היוצאת דופן, שאינה לא אופקית ולא אנכית; וכן משום שאין כל רצפה או מבנה הניגשים אל המבנה המדורג מן האזור שלפנים מן החומה. שאלת התאריך התחדדה, אף כי לא נתבררה באופן סופי, בחפירות שילה. בתחילה נמצא שחלקו התחתון של המבנה בנוי על גבי מסד עשוי קירות שדרה בציר צפון-דרום (כעין קירות טראסות), שבהם משולבים כעין קירות צלעות בציר מזרח-מערב, ויחד הם יוצרים מבנה דמוי תאים שמולא עפר ואבנים ובזיקה להם חרסים מתקופת הברונזה. שילה הסיק מכך כי המבנה המדורג מכסה את מבנה המסד ומאוחר לו. לעומת זאת נמצאו מספר מבנים (כגון 'בית אחיאל' מן המאה ה-7 לפסה"נ), הבנויים על גבי ולתוך מבנה האבן המדורג; מכאן משמע שהמבנה המדורג קדום להם. בכך הראה שילה לראשונה כי המבנה איננו הלניסטי, כדעת קניון, והוא אף קדום לבניית בתי המגורים מימי הבית הראשון.

גבולות כרונולוגיים אלה נמצאו רחבים מדי, ולפיכך התרכזו שילה בחיפוש השרידים הקדומים ביותר שכיסו את תחתית המבנה המדורג בפניו החיצוניים. נמצאו רובדי עפר שהכילו חרסים מן המאה ה-7 לפסה"נ. נתונים אלה העניקו לשילה את הבסיס לראות במבנה קיר תמך חיצוני, המכסה את הפינה הצפונית-מזרחית של מסד האקרופוליס הקדום של ירושלים, ולתארך את המבנה המדורג שנוסף עליו למאה ה-7 לפסה"נ.

בשנת 1983 חפרה משלחת שילה חתך לתוך המבנה המדורג. שילה פירש את השרידים באופן

שהפריד בין מבנה האבן המדורג (שכבה 14) לבין מערכת קירות תמך, שנותרו באתר, לדעתו, מן התקופה הקודמת (שכבה 16). על פי זה, המבנה המדורג נבנה במאה ה' לפסה"נ, ואילו קירות התמך שרדו ממבנה כנעני מן המאה ה'ד-י"ג לפסה"נ.

הסוגיה נבדקה מחדש כאשר עוכדו ממצאי החפירה של משלחת שילה בידי ג' קהיל וד' טרלר, הטוענים כי שברי כלי החרס שנמצאו בתוך ליבת המבנה המדורג זהים לאלה שהוצאו מתוך תאי המסד. לטענתם, קירות המסד והמבנה המדורג שמעליהם הם מבנה אחד, שהוקם בתקופת הברונזה המאוחרת ב (המאות ה'ג-י"ב לפסה"נ).⁴⁴ קהיל וטרלר החזירו, אפוא, את המבנה המדורג אל התאריך שנקבע לו בראשונה על ידי מקאליסטר.⁴⁵

שלב נוסף בחקר המבנה המדורג היא עבודתה של מ' שטיינר, החוקרת את הממצאים מחפירות קניון.⁴⁶ בדיקה חוזרת של החרסים מחפירות אלו הראתה כי קירות המסד והעפר שביניהם הם אמנם מסוף המאה ה'ג וראשית המאה ה'ב לפסה"נ (מעט מאוחר לתאריך שנתנה קניון, אך בהתאמה לתאריך של קהיל וטרלר); אולם יחד עם זאת חזרה שטיינר לדעתו של שילה, שהמבנה המדורג נוסף במאה ה' לפסה"נ אל המסד, שנותר מפרק זמן קודם. בעיקר הצביעה על העובדה שבעוד שבחלקו הצפוני והמרכזי של השטח בנוי המבנה המדורג ומכסה את המסד הנ"ל, הרי בדרום השטח חסרים מסד הקירות ומילוי העפר, ומבנה האבן המדורג נבנה כאן על מילוי של אבני גוויל בלבד. המבנה המדורג משתרע, אפוא, דרומה אל מעבר לגבול המסד, ומכאן שהוא לא נבנה בהתאמה אתו ולכן הוא מאוחר לו בבנייתו. לדעת שטיינר, ניתן למצוא במערכי הביצורים של אתרים ביהודה במאות ה'ט-י' לפסה"נ עדויות לשימוש בציפוי אבן (כעין חלקלקות) לחזית החיצונית והתחתונה של חומות עיר, כגון בתל נצבה, תל חסי, לכיש, באר שבע, תל מלחתה ועוד. יש לציין, כמובן, כי אף לא אחד מאלה איננו גדול ומרשים כמו זה שנבנה בירושלים.

גם אם נבנה המבנה המדורג בתקופת הברונזה המאוחרת, הוא בוודאי המשיך לשמש כמבנה תמך למבנה ציבורי שנבנה באזור השטח הסמוך לראשו, בשלבים הראשונים של תקופת הבית הראשון (ראה עוד להלן, עמ' 127-128).

רק בשלהי תקופת הבית הראשון, בעקבות מצוקת המקום בתוך העיר, הופקר המבנה לצורכי בנייה למגורים. משגילתה קניון את קו הביצורים מימי בית ראשון במורד המדרון המזרחי, התברר כי

ההלניסטית מקובל על הכל. יש לזכור כי מקאליסטר ייחס את הביצורים ליבוסים, בעיקר על סמך אינטואיציה, המושפעת מ'הלך רוח מקראי' ולא מניתוח סטרטיגרפי או ניתוח טיפולוגי/כרונולוגי של שברי כלי חרס.

M. Steiner, 'The Jebusite Ramp of Jerusalem: the Evidence from the Macalister, Kenyon and Shiloh Excavations', *Biblical Archaeology Today 1990* (לעיל, הערה 44), עמ' 588-585; idem, 'Re-Dating the Terraces of Jerusalem', *IEJ*, 44 (1994), pp. 13-20

J.M. Cahill & D. Tarler, 'Response to M. Steiner', A. Biran & J. Aviram (eds.), *Biblical Archaeology Today 1990*, Jerusalem 1993, pp. 625-626; idem, 'Excavations Directed by Yigal Shiloh at the City of David, 1978-1985', H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem 1994, pp. 31-45 עמ' 35-34. וראה גם הערה 19, לעיל.

⁴⁵ ראה לעיל, הערה 39. יש לציין כי תיארוכם של שני המגדלים הרבועים וקטע החומה שחשף מקאליסטר, כפי שקבעה קניון, לתקופה

המבנה המדורג לא היה בתקופה זו חלק מביצורי העיר. נותרה בעינה הפרשנות בדבר היות המבנה קיר תמך לייצוב ראש המדרון המזרחי. יסודות המבנה אינם מונחים על גבי הסלע הטבעי. הוא משמש אמנם כעין ציפוי מסיבי, המכסה קירות, מילוי עפר ואבן ואולי גם מפולות מן התקופה הכנענית, וזאת כדי לייצב את המדרון וכדי ליצור משטח יציב לבנייה מעבר לראשו, מערבה. יש במבנה אבן זה אפוא, רק כדי לרמוז כי בתוך תחומה של הגבעה המזרחית, ממערב ומצפון-מערב לראשו, היה ניצב בראשית תקופת הבית הראשון מבנה ציבורי שלא שרד. עדות מסייעת לקביעה זו ניתן למצוא בכותרת האבן, מן הטיפוס המכונה פרוטו-איאולי, שמצאה קניון באזור זה.⁴⁷ אף שלא נמצאו שרידי הבניין שאליו השתייכה כותרת זו, ניתן להניח כי היה בסביבה הקרובה.

(5) בשנים 1996-1998 ערכו ר' רייך וא' שוקרון חפירות בצמוד למעיין הגיחון, ממערב ומדרום לו.⁴⁸ בחפירות אלו נחשפו שרידי מגדלים איתנים, בנויים באבני הבנייה הגדולות ביותר מסוגן שנחשפו עד עתה במקום כלשהו בירושלים לפני תקופת הורדוס (ראה עמ' 202, איור 3א), החרסים המתגלים בזיקה לשרידי בנייה אלה מצביעים בעליל כי המבנה נבנה בתקופת הברונזה התיכונה. יחד עם זאת מעידים החרסים כי המבנה היה חשוף, ואולי אף בשימוש, גם בשלהי תקופת הבית הראשון (המאה ה-7 לפסה"נ).

דרום-מזרח עיר דויד

שטח החפירה הנרחב ביותר שנחשף בחפירות שילה (שטחים E + D) היה במורד המזרחי והדרומי-מזרחי של עיר דויד.⁴⁹ המבנה העיקרי שנחשף כאן הוא קטע ארוך (כ-90 מ') מחומת העיר (קיר 219) משלהי תקופת הבית הראשון. מאחר שתווי החומה נבחר בחפיפה עם תווי חומת העיר מתקופת הברונזה התיכונה, הבונים שילבו במהלכה קטעי חומה קדומים, הניכרים באבני הגוויל הגדולות והבלתי רגולאריות (אולי בחרו הבונים בקו זה ככוונה, כדי לחסוך בבנייה ובהובלה של אבני בנייה). השימוש החוזר בקטעי חומה קדומים הוא העומד ביסוד אי-סדירותה של החומה. פניה החיצוניים (המזרחיים) של החומה מונחים בהתאמה, למצוק סלע קטן, ובנאייה עיצבו בפניה המזרחיים קדמות מטיפוס 'שיני מסור', האופיניות לבניית חומות בתקופה זו. חלקה הפנימי של החומה עשוי מילוי אבן, ההולך ונמשך עד פני הסלע המשופע שמאחוריו, ומכאן העובי הלא-אחיד של החומה (בין 3-5 מ' לערך). לפי שילה, תהליך זה חל בשלהי המאה הח' (שכבה 12). קטע זה הוא קרוב לוודאי המשך דרומי של קטע החומה (Wall NB) שחשפה קניון באותו מפלס על גבי

⁴⁷ קניון, ירושלים, לוח 20 (ההקבלה של קניון בכיתוב ללוח זה לכותרת 'דומה' כביכול מבית שאן אין לה על מה לסמוך!). ראה גם: Y. Shiloh, *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry (Qedem, 11)*, Jerusalem 1979, pp. 10-11

⁴⁸ רייך ושוקרון, ירושלים עיר דוד; הנ"ל, הגיחון. ר' רייך, 'אור בקצה המנהרה', עתמול, כ"ד, 4 (תשנ"ט), עמ' 21-19.

⁴⁹ שילה, קדם, 19, עמ' ו-יב.

המדרון המזרחי של 'עיר דויד' וכ-110 מ' צפונה יותר. שני קטעי החומה הנ"ל והמרווח הבלתי חפור ביניהם – שבו בוודאי מצוי המשך החומה – מהווים כ-220 מ' מן הביצור המזרחי של העיר בשלהי ימי הבית הראשון.

לרעת קניון, חומת תקופת הברונזה התיכונה שהיא חשפה הייתה בשימוש רצוף כביצור מזרחי לעיר עד להחלפתה בחומה משלהי תקופת המלוכה, אולם רציפות השימוש בחומה אינה מוכחת. גילויים של שרידי הביצורים המסיביים בתחתית המדרון המזרחי ליד הגיחון עשוי לשנות את התפיסה הזאת מעיקרה, אך יש לחכות להתבהרות הנתונים החדשים האלה. עדיין לא ברור, האם ביצור זה שליד המעיין היה ביצור נקודתי, או שמא נמשך לצפון ולדרום, וכיצד הוא מתחבר עם קווי הביצור האחרים?

באשר להמשך חומת קניון-שילה, האפשרויות כלפי דרום מצומצמות ביותר. כאן מגיעה החומה שחשף שילה עד למצוק סלע. האפשרות הטופוגרפית הסבירה ביותר היא שהמשך החומה דרומה היה על גבי מצוק הסלע (במקום שם נבנתה מאוחר יותר 'החומה הראשונה' מן התקופה החשמונאית, שחשף וייל), או שמצוק הסלע הגבוה והתלול הוא ששימש ביצור בצד הדרומי-מזרחי ובקצה הדרומי של עיר דויד.

כלפי צפון, הבעיה קשה יותר. כאמור, לא ברור כיצד נמשך הקו מחומת קניון אל 'חומת העופל', ובוודאי לא ברור עדיין כיצד, אם בכלל, נמשכים ביצורים מקו ביצורי הגיחון וצפונה.

מערב עיר דויד

חפירות קראופוט ופיצ'ג'רלד

בשנת 1927 חפרו קראופוט ופיצ'ג'רלד שטח חפירה רחב יחסית בקו ראש המדרון היורד מן הגבעה מערבה אל הגיא.⁵⁰ האתר מצוי כ-60 מ' ממערב לחפירה של מקאליסטר. מתחת לשרידים מן התקופה הביזנטית ותקופת הבית השני נחשף קו חומה עבה (ברוחב כ-8.4 מ'), מושתת על גבי הסלע הטבעי, שמהלכו באופן כללי צפון-דרום. מקו זה נחשף קטע באורך כולל של כ-27 מ', שנשתמר השתמרות לגובה מפתיע: כשבעה מ', ובו קבוע שער (איור 4), ממזרח ובמקביל לקו החומה, במרחק של כארבעה מ', נחשף מצוק הסלע המערבי שבקצה הגבעה. השער בחומה הוא פתח פשוט, כשלושה מ' רוחב מפתחו, השונה באופן מובהק מבתי השערים בערי ארץ ישראל בתקופת הברזל; אך קו הסלע שלפנים מן השער מעיד כי הכניסה הייתה מורכבת, שכן על הנכנס במעבר השער היה לשנות את מסלול כניסתו בזווית ישרה (ולא ברור אם ימינה או שמאלה). כניסה מטיפוס זה אינה ידועה ממקומות אחרים. נראים הדברים כי נעשה כאן ניסיון לחסוך בשטח, שהוא מצומצם מאוד באזור זה, ובכל זאת לא להזניח את השליטה על הנכנסים. הביצור בנוי אבנים גדולות לא-מסותתות, אך מהוקצעות לכדי צורה מלבנית, והן מונחות

⁵⁰ קראופוט ופיצ'ג'רלד.

איור 4. חפירות קראופוט ופיצ'ג'רלד בעיר דוד, שרידי השער המזוהה עם 'שער הגיא'. מבט לדרום-מזרח

בנדבכים, כאשר אבנים קטנות משמשות לפילוס נדבכים ולמילוי מרווחים. בנייה זו דומה באופיה לבניית הביצורים שנחשפו ברובע היהודי (להלן). באשר לתיארוך הביצור, לא נמצאו ראיות חותכות לייחוסו לתקופת הבית הראשון, אך 'היגיון' ארכיאולוגי והיסטורי מסוים וכן אופי הבנייה מרמזים על כך. מן הראוי לחפור בעתיד קטע נוסף מן החומה הזאת כדי לאשש את תאריכה. זמן קצר לאחר התגלית הציע א' אלט⁵¹ לראשונה לזהות את השער שחפר קראופוט עם 'שער הגיא', הנזכר בתחילה בתיאור הסיור הלילי שערך נחמיה לבדיקת חורבנה של חומת העיר הפרוצה (נחמיה ב יג, טו); ועוד הוא נזכר בזיקה לתיקון החומה (שם ג יג). בהמשך התיאור של שיקום החומה מציין הכתוב כי המרחק משער הגיא עד לשער האשפות, המצוי לפי סדר התיאור בקצה הדרומי של העיר, הוא אלף אמה (כ-460 מ' באמה הקצרה). מאחר שאין הכתוב מייחס לקבוצה כלשהי פעולת בנייה ושיקום לקטע זה של החומה, מתקבל הרושם שכוונת הכתוב להדגיש כי קטע מסוים זה לא היה טעון תיקון או שיקום, משום שנותר שלם למדי בבניינו מאז החורבן הבבלי. אין פירוש הדבר כי ראש החומה היה שלם (וראיה ניתן אולי למצוא בכך ששתי תהלוכות התורה שצעדו על החומה, בעת טקס חנוכתה, פסחו על הקטע שמעל שער הגיא, (שם יב לא-לט), אך החומה בוודאי היתה שמורה לגובה שהניח את דעת נחמיה. הדבר מתקבל על הדעת, לאור העובדה שהחופרים מצאו את קטעי החומה משני עברי השער שמורים לגובה של עד 13 נדבכים (כשבעה מ'), וגם התצלומים שפירסמו מעידים על מבנה חזק מאוד.

A. Alt, 'Das Taltor von Jerusalem', *PJB*, 24 (1928), pp. 74-98 51

המקרא מציין (דברי הימים ב, כו ט) כי עוזיהו הוסיף ובנה מגדלים בסמוך למקומות נבחרים בביצורי ירושלים, ובכלל זה ליד שער הגיא. לא נמצאו שרידי בנייה שניתן לזהות בהם בנייה זו. אם אמנם נבנו מגדלים שעמדו לעצמם באזור השער, מחוץ לעיר, או אף לפני מחומת העיר, ניתן להצביע על ההיגיון שבבחירת האתר הזה דווקא, משום ששער זה נבנה כמבנה פשוט, ולא כבית שער מורכב, עם מגדלים בחזיתו, כמקובל בבתי שער אחרים בני התקופה בערי ארץ ישראל.⁵² משהתרחבה העיר לגבעה המערבית במהלך המאה הח' לפסה"נ, ובעיקר לאחר הכללת אזור ההתרחבות בתחומי העיר באמצעות חומה, נותר קטע מן החומה המערבית של עיר דויד, והשער בתוכו, בתוך תחומי העיר. מכאן, אולי, הסבר פשוט להשתמרותו הטובה של קטע זה בחומה, גם אחרי החורבן בידי הבבלים – שוב לא היה זה קו ביצור פעיל. יש לציין שתהליך זה אירע פעם נוספת כאשר, אחרי התקופה הפרסית (שבה כאמור חזר נחמיה אל קו החומה הקדום) וההלניסטית הקדומה, התרחבה העיר פעם נוספת מערבה וה'חומה הראשונה' נבנתה בימי השלטון החשמונאי. ביברשטיין ובלדהורן שיערו לאחרונה (1994)⁵³ שמא, כשם שהחומה מתקופת הברזל, שקטעים ממנה התגלו במדרון המזרחי של העיר, מכילה גרעין קדום של חומה מתקופת הברונזה התיכונה (שילה שטחים E, D), אולי גם חומה זו, במקורה, נבנתה כבר בתקופה זו.

התרחבות העיר לצפון ולמערב

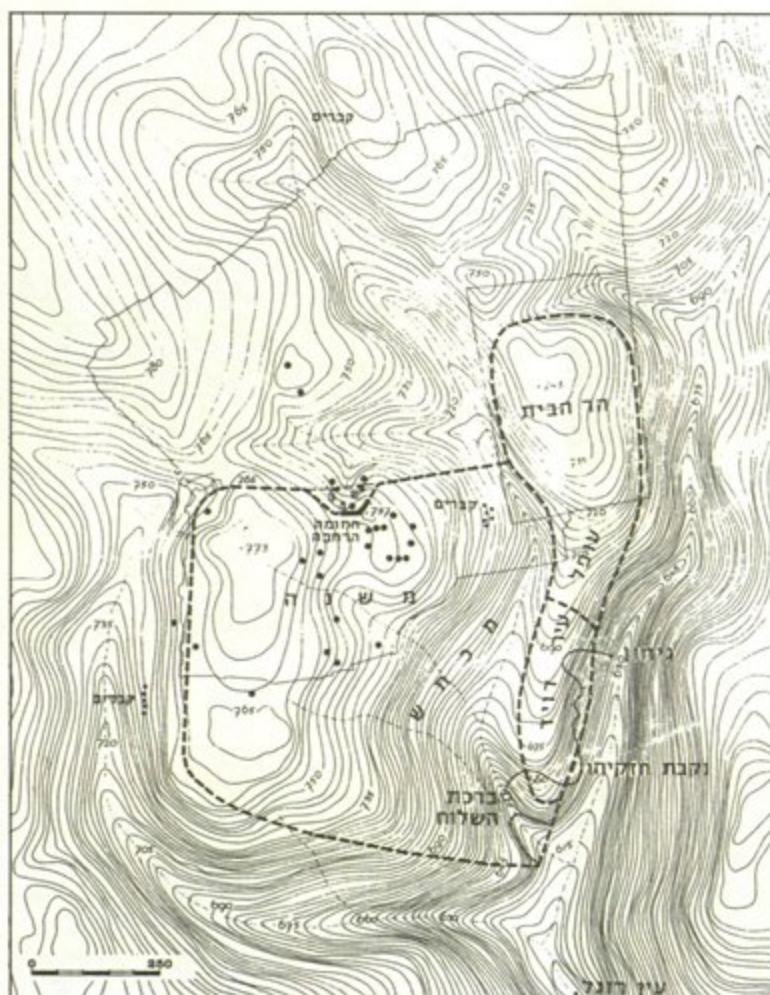
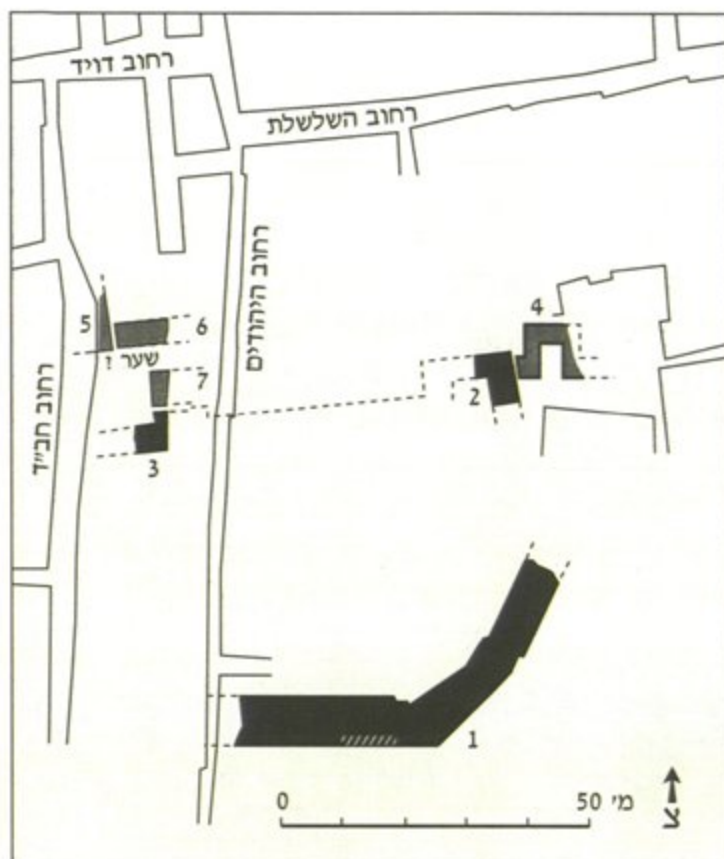
חפירות נ' אביגד ברובע היהודי

את התרומה החשובה ביותר בדור האחרון לחקר הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון תרמו, ללא ספק, השרידים שנחשפו ברובע היהודי בעיר העתיקה על ידי משלחת חפירות בהנהלת נ' אביגד (1969-1982).⁵⁴ לא זו בלבד שנחשפו כאן כמות ניכרת של שרידים ונתונים מתוארכים כדבעי, אלא שתרומת השרידים מכרעת להבנת שאלת מתארה והיקפה של העיר כחלק האחרון של התקופה הנדונה כאן, שאלה שהייתה סלע מחלוקת מרכזי בין העוסקים בחקר העיר.

די אם נציין כי השרידים הביאו לקצו את הוויכוח בשאלה, אם ירושלים של המאות הח'-נ' לפסה"נ הייתה עיר שמתארה ושטחה זהים לאלה שהיו לעיר כחלק הראשון של תקופת הבית הראשון – כלומר עיר מצומצמת בהיקפה; או שמא אירע בה תהליך של התרחבות והתפשטות מן הגבעה הדרומית-מזרחית, היא גבעת 'עיר דויד', אל עבר הגבעה המערבית. עד לחפירות אביגד ניזון הוויכוח בעיקר מפרשנות של הכתוב במקרא, עם מעט עדויות ארכיאולוגיות על דרך השלילה (למשל העובדה שקניון לא מצאה שרידים בשטחי חפירה מצומצמים על המדרון הדרומי-מזרחי של הר ציון, שטחים B, D1, D2, E).⁵⁵ עם התגליות האלה הוכרעה הבעיה לטובת הגרסה המצדדת בהתרחבות העיר, ולפיכך שייכים פרטי הוויכוח וראיות כל צד לטובת גרסתו לעבר.

⁵² ז' הרצוג איננו מזכיר שער זה כלל במחקרו על שיערי תקופת הברזל: ז' הרצוג, שער העיר בארץ-ישראל ושכנותיה, תל-אביב תשל"ו.
⁵³ ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים, ג, עמ' 34.
⁵⁴ אביגד, העיר העליונה, עמ' 31-60.
⁵⁵ קניון, ראה להלן, הע' 70.

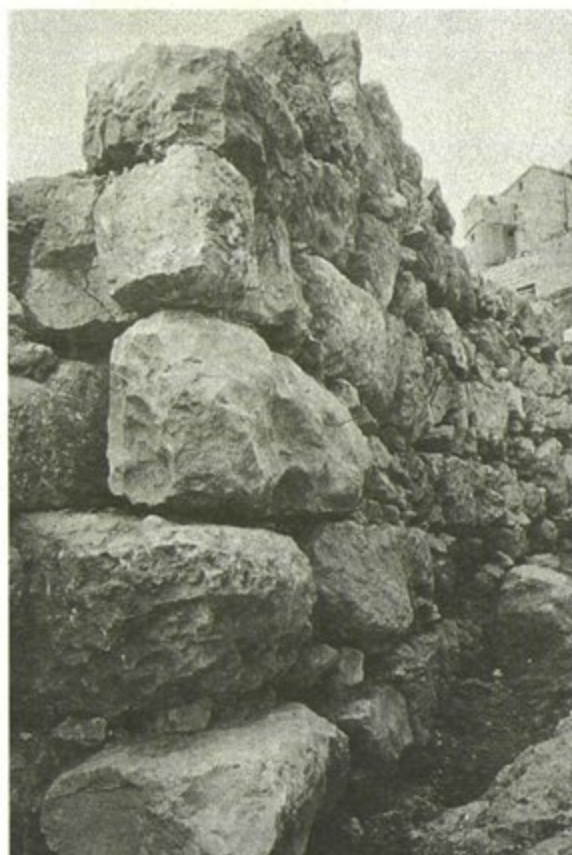

השריד החשוב ביותר שנחשף (שטח א) הוא קטע באורך כ-65 מ' של חומת-עיר,⁵⁶ שיסודותיה מושתתים על גבי הסלע. רוחב החומה כשבעה מ' בממוצע (איורים 5-8 ולוח צבע V). מן החומה נותרו חלקים ניכרים ממסד האבן, בנוי אבני גוויל בגדלים שונים עם אבנים מהוקצעות לצורה מלבנית בפניה ובקדמות המצויות לאורך פניה (איור 8). החומה בעלת תווי 'קשתי', שנועד להתאימה לטופוגרפיה המקומית, כלומר, להקיף ערוץ רדוד היורד לכיוון צפון. קטעי רצפות עשויים גיר כתוש מתקשרים לחומה משני צדיה, ונראה שהרצפה המערבית (כלומר החיצונית) מביניהן הייתה דרך שעברה לאורך פניה ועלתה אל שער עיר.

אף על פי שהחומה מושתתת על הסלע, נראה בבירור שאין היא האלמנט האדריכלי הראשון באתר. היא חוצה במהלכה שרידים של מבנה מגורים שקדם לה באתר (להלן). כמו כן, היא בנויה על גבי טור של אבני גוויל גדולות וגסות העובר בציר מזרח-מערב.⁵⁷

איור 8. חפירות נ' אביגד ברובע היהודי. פרט מפניה החיצוניים של החומה (שטח א). מבט לדרום-מזרח

איור 7. חפירות נ' אביגד ברובע היהודי, חומתה הצפונית-מערבית של העיר (שטח א), עם התרחבותה בשלהי המאה הח' לפסה"נ. מבט לצפון-מזרח

⁵⁷ אביגד, העיר העליונה, למשל, איור 28, מימין לחומה, ואיור 29 מתחת לדמות.

⁵⁶ אביגד, העיר העליונה, עמ' 46-50; הנ"ל, דו"ח זמני, II, עמ' 129-134 ואיור 2.

איור 9. חפירות נ' אביגד כרובע היהודי. המגדל הישראלי (שטח ש). מבט לדרום-מערב

בשטחי החפירה שנחפרו בסמוך מצפון נחשפו שני קטעי ביצור נוספים: בשטח ש נחשפה פינת מבנה איתנה ביותר, אולי של מגדל (איורים 5, 9).⁵⁸ עובי הקירות, המושתתים על הסלע, כארבעה מ', וההשתמרות היא לגובה של כשמונה מ'. טיב הבנייה דומה לזה של החומה, אף כי העיבוד המסותת של אבני הפינה החיצונית הוא באיכות טובה יותר. מצפון נחשף קטע רצפה קטן הנצמד למבנה, ועליו עקבות שריפה וראשי חצים משני סוגים, עדויות שאביגד פירשן כמשתייכים למצור הבבלי על ירושלים ולחורבנה (מלכים ב, כה ט-י). בשטח יא2 נחשף קטע ביצור מסיבי נוסף, משוך בכיוון מזרח-מערב ומצויד בבחן הבולט צפונה.⁵⁹

בין שרידי הביצורים שבשטחים א (החומה), ש (המגדל) ויא (הבחן) אין קשר פיסי, ומבדילים ביניהם עשרות מטרים. אביגד התלבט ארוכות בפירוש הסטרטיגרפי והאדריכלי של שרידים אלה. הדו"ח הסופי טרם פורסם, אך המסקנות העיקריות הוצעו על ידיו, והן כדלקמן: בשלב הראשון של התרחבות העיר מערבה נבנו על הגבעה המערבית בתי מגורים

ומתקנים חקלאיים, שיצרו רובע פרוז של העיר. בשלב השני נבנתה ה'חומה הרחבה', שביצרה את הרובע החדש של העיר. בקצה המערבי של החומה נמצא פער קטן באבני החומה, וקו בנייה מסוים, אך לא ברור כל צרכו, החוצה אותה לרוחבה, מופיע בתוך קו החומה. לפיכך שיער אביגד כי היה כאן שער עיר. לדעת כותב שורות אלה סביר יותר להניח ש'פער' זה נבע דווקא מן העובדה שבתקופה מאוחרת הוצאו ממקום זה אבנים לשימוש חוזר בבניה אחרת. השערתו בדבר קיומו של שער נתמכה בעובדה שהטופוגרפיה כאן היא הטובה ביותר לקביעת שער, וגם דרך כבושה עולה לאורך פני החומה. יש להדגיש כי אם היה כאן שער, הוא היה פתח פשוט בחומה, ולא בית שער, כמקובל באותה תקופה ביהודה.

בשלב הבא נבנה קטע ביצור מקומי (שטחים ש, יא) שנועד ל'ישר' את המפרץ הקיים בקו החומה, ולהוסיף בנקודה זו על ביצור העיר, החסרה מכשולים טופוגרפיים בצפון. יתר על כן, אביגד

⁵⁹ שם, איור 30, מס' 3.

⁵⁸ שם, עמ' 49-54.

הציע שחזור, מופלג משהו, למגדל שחשף בשטח ש כחלק מבית שער, שזוהה על ידו כ'שער התווך' (ירמיהו לט ג). לדעתו נועד שער זה להחליף את השער הפשוט שהיה קיים, על פי השערתו, בחומה הרחבה. השוואה לבתי שער אחרים מתקופה זו מצביעה על כך כי אם היה זה בית שער הרי הוא היה הגדול מסוגו, הן במתארו החיצוני (חזיתו הצפונית המשוחררת כ-28 מ', לעומת 25 מ' של שער העיר לכיש III), הן בעובי קירותיו (4 מ' לעומת 2.5 מ' בממוצע). יש לציין שהצורך ב'יישור' הקו הוא אולי צורך של מי שמתבונן במפה אך איננו נובע בהכרח מתכתיבי פני השטח.

חפירות ג'ונס (1934-1939, 1947-1948) בחצר המצודה⁶⁰

בחפירות אלה נחשפו שרידים הקודמים לשלב הראשון של הביצורים החשמונאיים (המכונים 'first built'). הם עשויים בנייה מסיבית, מאבני בנייה קשות, בדומה לקטעי הביצור שנחשפו ברובע היהודי. למרבה הצער לא נתגלו פני קיר ישרים ולא רצפה כלשהי הניגשת אליהם, אף כי רצפות עם קראמיקה מתקופת הבית הראשון אמנם נתגלו בחפירות עמירן ואיתן (להלן). גבע הציע לראות בשרידים אלה המשך לביצורים מן הרובע היהודי.⁶¹

חפירות קניון-טשינגהם בגן הארמני

חפירות קניון בגן הארמני (1961-1967) עובדו ופורסמו על ידי א"ד טשינגהם (1985),⁶² ועל הדו"ח הזה השיג ש' גיבסון (1987).⁶³ החופרים חשפו פני סלע ובהם עקבות חציבה; על הסלע נתגלו שרידי קירות ורצפות של מבני מגורים ומילויי עפר ניכרים, המכילים קראמיקה משלהי תקופת הברזל ב. טשינגהם שיער שאזור זה היה מצוי בתקופת הברזל ב לא רק מחוץ לביצורי העיר, אלא במרחק ניכר מהם, קרוב לוודאי כדי להצדיק את ההשערה המינימליסטית הקיצונית, מבית מדרשה של קניון, על מתאר העיר בשלהי תקופת הברזל.⁶⁴ בהשערה זו יש משום תיקון מאולץ ביותר לתיאוריה המינימליסטית המקורית. אמנם, היא מכלילה קטע קטן בגבעה המערבית כאזור המבוצר בחומה שחשף אביגד, אך מותירה מחוץ לתחום העיר את יתרת הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון.

1961-1967, I, Toronto 1985
S. Gibson, 'The 1961-1967 Excavations in the Armenian Garden, Jerusalem', *PEQ*, 119 (1987), pp. 81-96
קניון, ירושלים, איור 6 בעמ' 11, איור 11 בעמ' 109; קניון, חפירה בירושלים, איור 22 בעמ' 117, איור 26 בעמ' 146. האיור האחרון מאלף במיוחד, מפני שהוא מתייחס לתגלית החומה של נ' אביגד ברובע היהודי, אלא שהיא עודנה דבקה בתיאוריה המינימליסטית שלה למרות העדויות החדשות שנחשפו בעיר לאחר שנת 1967.

C.N. Johns, 'The Citadel, Jerusalem: A Summary of Work Since 1934', *QDAP*, 14 (1950), pp. 123, 133, fig. 2, Pl. LI:1; idem, 'Excavations at the Citadel, Jerusalem 1934-9', *PEQ*, 72 (1940), p. 50; idem, 'Jerusalem: The Citadel', *QDAP*, 9 (1942), p. 208
ביבליוגרפיה מלאה לאזור זה ראה ביברשטיין ובלדורון, ב, עמ' 95-88.

H. Geva, 'The Western Boundary of Jerusalem at the End of the Monarchy', *IEJ*, 29 (1979), pp. 84-91

A.D. Tushingham, *Excavations in Jerusalem*

גיבסון דחה בצדק את ההסבר של טשינגהם, שעל פיו מתקשרים כביכול שרידי המגורים שמצא אל המחצבות; הוא הראה על פי הממצא, כי אלה שרידי מגורים רגילים, וכי הם נבנו אחרי שהמחצבות יצאו מכלל שימוש. תאריך בתי המגורים במאה הז' לפסה"נ מקדים מן הסתם את תאריך המחצבות למאה הח' או הט' לפסה"נ. יחד עם זאת סובר גיבסון כי לא מן הנמנע ששרידי מגורים אלה היו בסמוך אך מחוץ לתחום המבוצר, המצוי לדעתו במזרח הגן הארמני, כ-80 מ' ממזרח לראש המדרון היורד לגיא בן הינום, שם ניצבת היום חומת העיר העתיקה העות'מאנית. טענה זו ניתן יהיה לאשש רק באמצעות חפירה.

חפירות עמירן ואיתן (1968-1969) בחצר המצודה⁶⁵

החפירה הגיעה אל השכבה הקדומה ואל הסלע בשטח חפירה מצומצם ביותר. כאן נמצאה הצטברות בעובי של כ-1.60 מ', הכוללת שבע רצפות, זו מעל לזו; התחתונה שבהן, זו של שכבה VII, מושתתת על גבי הסלע. לא נחשפו הקירות או המבנים המתייחסים לרצפות, אך המילוי הכיל רק חרסים משלהי תקופת הברזל. החופרים זיהו כי קירות שכבה VI, מן התקופה החשמונאית, מבוססים על גבי 'מאסה גדולה של אבני גוויל גדולות, היוצרות תשתית מוצקה', אלא שבאותה עת עוד לא זוהתה החומה ברובע היהודי, ולכן לא ניסו החופרים לזהות כאן שרידי ביצור.

חפירות ה' גבע (1977-1982) בחצר המצודה⁶⁶

גבע חשף וניקה מחדש (בור חפירה ג) את מסד אבני הגוויל הגדולות שחשפו עמירן ואיתן. הוא זיהה כאן עקבות שריפה ומפולת. מאחר שחפירתו נערכה לאחר גילוי החומה על ידי אביגד ברובע היהודי, שיער גבע שהשרידים שייכים לחומת העיר מימי הבית הראשון. בבור חפירה המצוי מעט דרומה יותר (לוקוס 520) נחשף רובד נוסף של אבני גוויל, מונחות בצפיפות ובנדבכים מפולסים. גם כאן שיער גבע שמדובר בחלק מן החומה.

חפירות סיון וסולר (1980-1984) בחפיר המצודה⁶⁷

בחפיר המזרחי של המצודה נחשפו שני קירות מקבילים (3W, 7W), שכיוונם הכללי מזרח-מערב והם בנויים אבני גוויל גדולות. מצפון לצפוני מבין הקירות נחשף גם מילוי רחב של אבנים ועפר; החרסים שנתגלו במילוי זה מתוארכים לשלהי תקופת הברזל (סוף המאה הח' והמאה הז' לפסה"נ).

⁶⁵ ר' עמירן וא' איתן, 'החפירות במצודה בירושלים בשנים 1968-1969, סקירה מוקדמת', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 213-218, ובעיקר התוכנית (ציור 1) והחתך (ציור 2).
⁶⁶ ר' עמירן וא' איתן, 'החפירות במצודה בירושלים בשנים 1977-1982, קדמוניות, 15 (תשמ"ב), עמ' 69-74.
⁶⁷ ר' סיון וג' סולר, 'תגליות במצודת ירושלים בשנים 1980-1984, קדמוניות, 17 (תשמ"ה), עמ' 111-117; הנ"ל, 'חפיר המצודה - מגדל דוד', חדשות ארכיאולוגיות, פד (תשמ"ד), עמ' 48-49.

⁶⁵ ר' עמירן וא' איתן, 'החפירות במצודה בירושלים בשנים 1968-1969, סקירה מוקדמת', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 213-218, ובעיקר התוכנית (ציור 1) והחתך (ציור 2).

⁶⁶ ה' גבע, 'החפירות במצודת ירושלים בשנים 1977-1979

החופרים התרשמו שחשפו את פניו ואת תוכו של ביצור, אף כי מהותו לא נתבררה להם. לרוע המזל, לא עלה בידיהם לחשוף את פניו הצפוניים של הקיר.

שרידים בדרום-מערב הר ציון

האזור נחפר לראשונה בידי בליס ודיקי (1894-1895). במאמר הביקורת שלו על דו"ח טשינגהם הביא גיבסון נתונים מארכיון החברה הבריטית לחקירת ארץ ישראל (PEF) בלונדון, על פיהם מצאו כבר בליס ודיקי קראמיקה משלהי תקופת הברזל בדרום הר ציון.⁶⁸ האזור נחפר מחדש לאחרונה על ידי ב' פיקסנר, ד' חן וש' מרגלית (לסירוגין, בין השנים 1977-1988).⁶⁹ מתחת לשרידי הביצור, שכללו מגדל (המכונה 'מגדל I') ושער (המזוהה עם 'שער האיסיים' של תקופת הבית השני), ואשר שלב קיומם הקדום מתוארך לתקופת הבית השני, נחשפו שרידי בנייה מועטים, שהוצע לייחסם לתקופת הבית הראשון.

מתחת למגדל I נחשפו שרידיו של קיר (קיר A-A), שרוחבו 4.4 מ' (כנראה טעות; מדידה לפי קנה המידה מצביעה על 2 מ') והוא מבוסס על הסלע בקצה מצוק חצוב שגובהו כ-1.45 מ'. הקיר בנוי אבני גוויל בינוניות מהוקצעות משהו; נחשפו ממנו שני קטעים, במרחק של כ-20 מ' זה מזה. במרחק של כ-3 מ', מצפון ובמקביל לקיר זה, נחשף קטע מקיר מסיבי נוסף (קיר B). שברי חרסים שנמצאו משולבים ובזיקה לשני הקירות הם מן המאות הח' ועד ראשית המאה ה' לפסה"נ. אין זה מחוור אם אלה קטע או קטעים מביצורים או ממבנה אחר. נשאלת השאלה, מה היה תפקידו של הקיר, שכן הוא דק מכדי לשמש חומה. האם עשויה מציאת שני קירות מקבילים להצביע על חומת סוגרים? מן הראוי היה להרחיב כאן את החפירה בעתיד.

חפירות במזרח ובדרום-מזרח הר ציון

(1) על המורדות המזרחיים של הר ציון, היורדים אל הגיא המרכזי, חפרה קניון מספר שטחי חפירה מצומצמים בהיקפם (מצפון לדרום, שטחים: B, DII, DI, E).⁷⁰ לפי שבשטחים אלה לא נתגלו שרידים המתייחסים לתקופת הבית הראשון, ייחסה קניון לחוסר הממצא הזה משקל מכריע בביסוס התאוריה שלה בדבר השטח המצומצם של העיר בימי הבית הראשון. השרידים שנחשפו בגבעה המערבית (ברובע היהודי, במצודה, בהר ציון ועוד) הפריכו תיאוריה זו מכל וכל. מן הראוי ללמוד מסוגיה זו את הלקח שלא לבסס מסקנות כלליות על עדות שלילית או עדות שבשתיקה, ובעיקר לא משטחי חפירה קטנים.

excavated', ZDPV, 105 (1989), pp. 85-95
K.M. Kenyon, 'Excavation in Jerusalem, 1961', PEQ, 94 (1962), pp. 84-86; idem, 'Excavation in Jordan 1960\1961', ADAJ, 6-7 (1962), p. 116; הנ"ל, ירושלים, עמ' 27; הנ"ל, חפירה בירושלים, עמ' 48, 195, 201, 271.

⁶⁸ ראה: גיבסון (לעיל, הערה 63), עמ' 83, והערה 2.
⁶⁹ ד' חן, ש' מרגלית וב' פיקסנר, 'שרידי ביצורים משלהי תקופת בית ראשון מתחת ל"שער האיסיים" בהר ציון', קדמוניות, 102-101 (תשנ"ג), עמ' 33-37; B. Pixner, D. Chen & S. Margalit, 'Mount Zion - the "Gate of the Essenes" Re-

(2) בשטח F, בקצה הדרומי-מזרחי ביותר של הר ציון, מול עיר דויד ממערב לגיא המרכזי, חשפה קניון שרידים של ביצור מסיבי, בנוי אבני גוויל גדולות, מהוקצעות, דומות באופיין לאלו של הביצורים ברובע היהודי.⁷¹ אף על פי שקניון תיארכה את קטע הביצור לתקופת הבית השני, לא מן הנמנע כי הוא השתייך במקורו לביצורים שנוספו לעיר עם התפשטותה מערבה בשלהי תקופת המלוכה.

שרידים מצפון לחומת העיר

בשנים האחרונות אסף ג' ברקאי מידע על אודות השטחים המצויים בין קווי הביצור שחשף אביגד ברובע היהודי ועד לחומת העיר העתיקה ושער שכם, ואף מעבר להם.⁷² קשה לאפיין שטח זה על פי ממצא ארכיאולוגי, משום שהוא מצוי כולו מתחת לבנייה הצפופה של הרבעים המוסלמי והנוצרי של העיר העתיקה. מקור המידע – מחפירות בדיקה מצומצמות (קניון במוריסטון; א' לוקס בכנסיית הגואל; מ' ברושי וג' ברקאי בכנסיית הקבר ועוד) ומתגליות אקראי.

בשטח שמצפון לעיר העתיקה מצוי פרט אדריכלי-טופוגרפי נוסף – ה'חפיר'. יש לציין כי אין מדובר כאן ב'חפיר' שתוכנן כמכשול, כחלק מביצור, אלא במחצבה של סלע מטיב מעולה, ששימשה אולי להספקת אבנים לבנייה הממלכתית בירושלים. מעבר למחצבה צפונה מצויות כמה ממערות הקבורה המפוארות שזוהו בירושלים. ברקאי הפנה את תשומת הלב לכך שאחדות ממערות קברים אלה, שזמנם שלהי תקופת הבית הראשון, חצובים בקרקעית ה'חפיר'; מכאן שזה קודם או בן זמן למערות הקבורה.

ברקאי סבור כי מרבית השטח האמור בין החומה שברובע היהודי לבין ה'חפיר', שהיה קרוב לוודאי שטח פרוז, היה מיושב ומבונה בשלהי תקופת המלוכה. מן האופי המפואר של מערות הקברים, שנדחקו צפונה על ידי האזור הבנוי, ביקש להסיק על אופיו של יישוב זה ועל המעמד הכלכלי הגבוה של האוכלוסייה שישבה בו, והוא מזהה אותו עם האזורים הנזכרים בקצרה במקרא: גֹּעֶזָה, גִּבְעַת גֶּרָב, הגבעות (ירמיהו לא לח; צפניה א י).

תהליך התרחבות העיר למערב ולצפון, סיכום

הנתונים הארכיאולוגיים המצויים בידינו כיום, ובעיקר אלה שנחשפו ברובע היהודי מצביעים, כאמור, על כך שבשלהי ימי הבית הראשון הייתה ירושלים עיר רחבת ידיים. בדיעבד, גם ניתן

ירושלים', קתדרה, 83 (ניסן תשנ"ז), עמ' 26-7, ובעיקר עמ' 26-22; G. Barkay, 'Jerusalem of Old Testament Times – New Discoveries and New Approaches', *The Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 5 (1985-1986), pp. 32-43, ובעיקר עמ' 39-40.

⁷¹ K. Kenyon, 'Excavations at Jerusalem, 1963', *PEQ*, 96 (1964), p. 11, Pl. VA; הנ"ל, על משמעותו האפשרית של קטע חומה זה עמד לראשונה אביגד, דו"ח זמני, עמ' 129-140, ובעיקר עמ' 134 והערה 13.

⁷² ג' ברקאי, 'שלושה קברים מתקופת הבית הראשון מצפון לשער שכם וזמנו של החפיר הצפוני של

להצביע על נתונים הנזכרים במקרא כמעידים על גודלה של העיר. נזכרים בה רבעים או אזורים חדשים: 'משנה', 'מכתש', 'גועה', 'גבעת גרב', 'הגבעות' (מלכים ב, כב יד, ירמיהו לא לח, צפניה א י-יא; דברי הימים ב, לד כב).

תיאורו של מפעל שיקום החומה בידי נחמיה בתקופה המאוחרת לפרק הזמן הנדון כאן, מעיד כי אזוריה המערביים של העיר ירושלים, שאליהם התרחבה בשלהי הבית הראשון, ואשר היו מבוצרים באמצעות 'החומה הרחבה' וקטעי ביצור נוספים (נחמיה ג ח), הוצאו מחוץ לשטח שיושב ובוצר בתקופת שיבת ציון.⁷³

ההתרחבות העירונית של ירושלים בקנה-מידה כזה היא תופעה ללא תקדים בערי ארץ ישראל בתקופת המקרא. מדרגו את גודל השטחים של האזורים המרכיבים את תוכנית העיר; כמפת הבסיס שימשה המפה המסכמת אצל אביגד.⁷⁴ תוצאות המדידה הן: הגבעה הדרומית-מזרחית (עיר דויד) – 45 דונם; אזור העופל והר הבית – 120 דונם; הגבעה המערבית, החלק הרמתי (מקו גובה 750 מ' מעל פני הים ומעלה) – 220 דונם; הגבעה המערבית, המדרונות היורדים לגיא המרכזי ולגיא בן הינום (מקו גובה 750 מ' ומטה) – 270 דונם. מנתונים אלה עולה כי מעיר מבוצרת של כ-165 דונם (עיר דויד, העופל והר הבית) התרחבה העיר לכדי 655 דונם של שטח מוקף חומה – גידול פי ארבעה!

אם נקבל את הצעתו של ברקאי, שהשטח שבין חומת אביגד לבין חומת העיר העתיקה בצפון היה מיושב, גם אם מפורז, הרי מתוספים לכך, בהערכה זהירה, עוד כ-300-350 דונם. תהליך גידול העיר הואץ משהגיעו פליטים מישראל (אחרי חורבן שומרון; דברי הימים ב, ל א-יג, כה) וערי יהודה (אחרי חורבן ערי שפלת יהודה בידי סנחריב; מלכים ב, יח יג).⁷⁵ ראשית התרחבותה מערבה של העיר מתוארכת היטב באמצעות שפע של ממצאים בעיקר כלי חרס, לחלקה השני של המאה הח' לפסה"נ. נראה גם כי מזמן זה ועד לחורבן ירושלים בידי הבבלים היה קיים יישוב רצוף בחלק זה של העיר, כלומר היישוב המשיך להתקיים כאן למן שלהי המאה הח', במהלך המאה הז' ועד ראשית המאה הו' לפסה"נ.

קיים גם מתאם כרונולוגי בין ראשית ההתיישבות בגבעה המערבית של העיר ובין ראשית השימוש בבית הקברות שנחשף לאחרונה בגיא בן הינום ובאזור ממילא הסמוך לשער יפו.⁷⁶ יש להניח כי בית קברות זה שימש את מי שהעתיק את מקום מגוריו לגבעה המערבית; השימוש בו החל מיד עם ראשית ההתרחבות או זמן קצר לאחר מכן.

לתוכנית השיקום. ראה: י' צפריר, 'חומות ירושלים בימי נחמיה', קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 31-42. אביגד, העיר העליונה, איור 36.

M. Broshi, 'The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Manasseh', *IEJ*, 24 (1974), pp. 21-26.

ר' רייך, 'בית הקברות באזור ממילא בירושלים', קדמוניות, כו, חוברת 103-104 (תשנ"ד), עמ' 103-109. וראה להלן, פרק אחד-עשר.

⁷³ תיאור שיקום חומת ירושלים בימי שיבת ציון (נחמיה ב יג-טו; ג; יב לא-מ) הוא בוודאי מקור היסטורי שניתן להסתמך עליו כדי ללמוד על

⁷⁴ ביצורי ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון, שהרי נחמיה לא פיקח על בניית חומה חדשה אלא רק על שיקום חומה קיימת, שעמדה בחורבנה. י' צפריר הציע כי מחומה זו שיקם רק חלקים מסוימים והותיר חלקים אחרים, כמו 'החומה הרחבה' והשטח שהקיפה במערב העיר, מחוץ

על פי השרידים שנחשפו ברובע היהודי, ניתן להבחין ביישוב החדש בגבעה המערבית שני שלבים ברורים:⁷⁷ שלב ראשון של בניית בתי מגורים ומתקנים חקלאיים ביישוב בעל אופי פרוז; ושלב שני, שבו נבנתה חומה ומרבית היישוב החדש הוכלל בתוך השטח העירוני המבוצר. מובן שהבנייה באזור ההתרחבות המערבי הייתה הדרגתית, ככל שהצטרפו תושבים נוספים אל אזור זה של העיר. אלה תפסו, מן הסתם, בתחילה את האזורים העדיפים לבנייה ולמחיה – השטחים הרמתיים והמפולסים. השטחים המדרוניים, הקשים לבנייה ולביסוס יסודות בתים, נותרו פתוחים, כפי שהראו חפירותיה של קניון במורדות המזרחיים של הר ציון.⁷⁸ לא מן הנמנע כי אילו היתה העיר ממשיכה את חייה והתפתחותה היו מתמלאים בסופו של דבר האזורים הטובים בבנייה, והאוכלוסייה העודפת הייתה נדחקת להשתמש גם בשטחים המדרוניים. הכיבוש הבבלי עצר התפתחות כזאת.

לאחר גילויים של שרידי החומה ברובע היהודי, גברה הנטייה בקרב החוקרים לחפש את המשך התוואי שלה בשוליה המערביים והדרומיים של הגבעה המערבית. אמנם נחשפו שרידים ברורים של יישוב מתקופת הברזל ב במצודה, בשוליו המערביים של הרובע הארמני ובשוליו של הר ציון; אך כל אחת מן העדויות כשלעצמה אינה נחרצת דיה באשר לאופים ומהותם של שרידי הבנייה שהיא מייצגת. אף לא באחד מן המקומות אין לומר בוודאות גמורה כי מדובר בקטע של חומת עיר בדמות החומה שנחשפה ברובע היהודי. יש לעדויות אלה משקל מצטבר, והן מכריעות לפי שעה את הכף לטובת המסקנה שכל הגבעה המערבית של ירושלים ומרבית הר ציון היו אזור מבוצר וחלק אינטגרלי של ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון. עם זאת חסרה לעת עתה עדות נחרצת וחד-משמעית (כדוגמת החומה שחשף אביגד ברובע היהודי) כדי לאשר סופית את המסקנה הזאת.

עדות מסייעת אפשרית אחרת לתוואי החומה מתבסס על השימוש בביצורים של שלהי ימי הבית הראשון בתקופת הבית השני. ה' גבע⁷⁹ מתבסס הרבה על דבריו של יוסף בן מתתיהו ב'מלחמת היהודים' (ה ד ד) המתארים את בניית 'החומה הקדומה' (החומה הראשונה) של ימי הבית השני, ובעיקר את ייחוס בנייתה ל'דוד ושלמה והמלכים המולכים אחריהם'. בעקבות החפירות ברובע היהודי (שטחים ש, יא) התברר כי ייחוס זה איננו טעות גמורה של יוסף בן מתתיהו, אלא יש בו גרעין של אמת היסטורית, המבוסס על העובדה שבוני 'החומה הראשונה' של ימי הבית השני שילבו בתוואי חומתם קטעים מתקופת הבית הראשון. לפיכך מתירות עובדות היסטוריות וארכיאולוגיות אלה לערוך השלכה (אקסטראפולציה) ולהסיק כי תוואי 'החומה הראשונה' באזורים אחרים של מהלכה, ובעיקר במערב ובדרום, מעידים גם הם כי זה היה התוואי של ביצורי ירושלים בימי הבית הראשון, וכי יש לנקוט בשחזור קו החומה מערבה גישה מקסימליסטית, ולכלול את כל הגבעה המערבית והר ציון בכלל זה.

אף שרשימה זו אינה עוסקת בקבורה בירושלים, מן הראוי להזכיר כמה סוגיות מתחום זה הנוגעות ככול הנראה לתהליך התפתחותם של תחומי העיר. סוגיה אחת היא הזיקה האפשרית בין

בית שני – ניתוח ארכיטקטוני-כרונולוגי, ארץ-
ישראל, יח (תשמ"ה; ספר נ' אביגד), עמ' 21-39.

77 ראה: אביגד, העיר העליונה, עמ' 49.

78 ראה לעיל, הערה 70.

79 ה' גבע, "החומה הראשונה" של ירושלים מתקופת

מיקום בתי הקברות מימי הבית הראשון ובין שאלת תחום העיר באותה תקופה, ובעיקר השאלה אם ניתן ללמוד ממיקום הקברים על מידת התרחבות תחומיה של העיר. בימי הבית הראשון (בניגוד לתקופה הכנענית) קברו רק מחוץ לגבולות העיר, כלומר, מעבר לחומותיה ומחוצה להן, כפי שעולה מסקירת ממצא הקברים.

ברושי, ברקאי וגיבסון ביקשו ללמוד מעובדת מציאתם של שני קברים מימי הבית הראשון, שנתגלו ריקים מתוכן, בסמיכות רבה לפניה החיצוניים, המערביים, של חומת העיר העתיקה העות'מאנית כי קברים אלה היו סמוכים גם לחומת העיר בימי הבית הראשון.⁸⁰ עצם מציאת קברים אלה ריקים מתוכן מראה לדעתם כי בשל התרחבות תחומי העיר מערבה וצפונה בשלהי המאה הח' לפסה"נ, ובעיקר בשל הקפת אזור זה בחומה, שעברה סמוך למקום שני הקברים, נאלצו פרנסי העיר לפנות ולהעתיק את תכולת הקברים לאתר קבורה אחר. לדעת כותב שורות אלה אין עדות ארכיאולוגית זו ברורה וחותרת דיה. אין ספק שעל פי מקום הקברים ברור שהחומה לא עברה מערבה מהם. אין הקברים הריקים ראיה שהחומה אמנם עברה בסמיכות רבה להם. די להזכיר כאן את אחד הקברים (קבר מס' 40) שנחשפו בשדה הקבורה שבאזור ממילא, שהיו לו כל המאפיינים האדריכליים של קבר מימי הבית הראשון, ונמצא ריק מתוכן, כשהוא נתון בין קברים אחרים בני אותה תקופה שנחשפו על כל תכולתם.⁸¹

סוגיה נוספת מתחום הקבורה נוגעת למספר חללים חצובים בסלע שחשף ב' מזר, בעמק שממערב לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית ההרודיאני.⁸² מזר ביקש להגדיר חללים אלה כקברים שפנו מתכולתם (עצמות, חפצי לוואי) בתקופת הבית השני ושימשו לצרכים אחרים. יתר על כן, הוא ביקש לזהותם כמערות קברים מטיפוס צורני שהוא זר ליהודה ואופייני דווקא למקובל בעולם הקבורה הפניקי. יש להדגיש שהבחנות אלה שנויות במחלוקת, אך בהנחה שהן תקפות, אזי לדעתו של מזר מבטאת קבוצת קברים זו את מקום הקבורה 'אשר למלכים' (של יהודה), שהמקרא מציין שלא נקברו ב'קברות המלכים' שבעיר דויד (דברי הימים ב, כא כ; כד כה; כו כג; כח כז), הם המלכים שהיו בקשרי נישואים ותרבות עם הפניקים ועם מלכי ישראל (יהורם, עתליה?), אחזיהו, עוזיהו אחז).

קבוצת קברים זו הותקנה, אפוא, לדעת מזר, במאה הט' לפסה"נ, מחוץ לתחומי העיר של אותם ימים, כלומר מחוץ לקו הביצורים המיוצג על ידי החומה והשער שחשפו קראופוט ופיצ'ג'רלד. רק משהתרחבה העיר, בחלקה השני של המאה הח' לפסה"נ, אל הגבעה המערבית של העיר, נמצא לפתע בית קברות זה בתוך תחומי העיר. לא מן הנמנע כי פינוי הקברים כבר אירע בזיקה להתרחבות העיר מערבה.

סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תש"ל, ארץ-ישראל, י (תשל"א; ספר שזר), עמ' 1-34, ובעיקר עמ' 22-23; הנ"ל, 'החפירות ליד הר הבית', ב' מזר, חפירות ותגליות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 15-46, ובעיקר עמ' 41-46.

⁸⁰ מ' ברושי, ג' ברקאי ו' גיבסון, "כל הקברים מתפנין" – שתי מערכות קברים מימי בית ראשון ליד החומה המערבית של ירושלים וטיהורן בימי בית שני, קתדרה, 28 (תמוז תשמ"ג), עמ' 17-24.

⁸¹ ראה לעיל, הערה 76.

⁸² ב' מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית,

התרחבות העיר למזרח

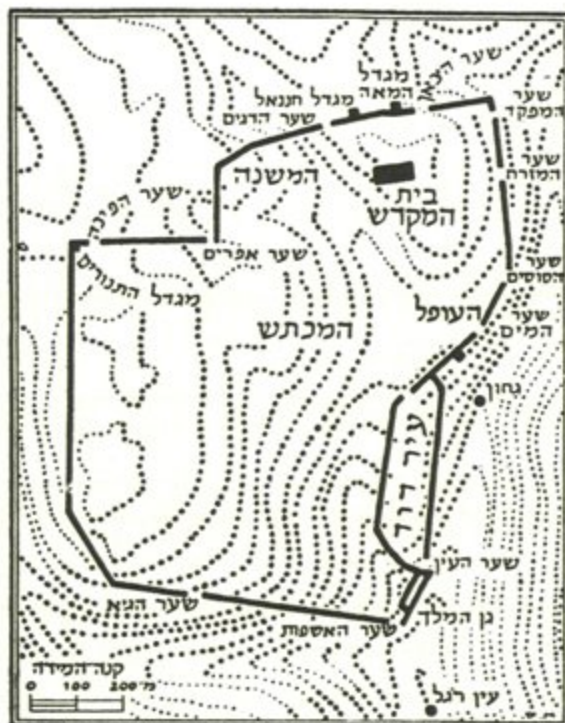
בחפירות שערכו קניון,⁸³ שילה⁸⁴ ולאחרונה רייך ושוקרון,⁸⁵ נמצאו ריכוזים של שרידי בתי מגורים שנבנו על חלקו התחתון של המדרון המזרחי של עיר דוד, היורד לנחל קדרון, ממזרח לחומת העיר המזרחית. רובע מגורים זה מצוי אפוא מחוץ לחומת העיר שחשפו קניון (בשטח A) ושילה (בשטחים E + D). הקירות והרצפות של בתי המגורים מושתתים על גבי הסלע הטבעי, ובמידה מסוימת רצפתם אף חצובה לתוך הסלע. תאריך הקמתו של רובע זה נקבע על פי הממצאים למאה הח' לפסה"נ, והוא מקביל לתהליך התרחבותה של העיר לצפון ולמערב. עולה השאלה, אם נותר רובע זה מפורז, או שמא זכה גם הוא, בדומה לרובע החדש שנחשף בגבעה המערבית, להיות מבוצר? בחפירות הצלה שנערכו לאחרונה (1995) לאורך כביש נחל קדרון נחשף קיר תמך מסיבי, המתוארך לשלהי ימי הבית הראשון.⁸⁶ במקומות מסוימים יש לקיר, הבנוי אבני גזול, עובי משתנה של 1-2 מ', וגם אם אין לראות בו חומת עיר ממש, הוא בהחלט עשוי היה לשמש מכשול למי שביקש לעלות אל העיר מערוץ הנחל, שהיה באותה תקופה נמוך בכמה מטרים מהמפלס הנוכחי. לשרידים אלה מצטרפים שרידי הבנייה בעלי האופי הביצורי-מונומנטלי הנחשפים סמוך לגיחון בידי רייך ושוקרון,⁸⁷ ואשר היו חשופים בשלהי ימי הבית הראשון ושיש בהם כדי לתרום להגדרת אופי היישוב בתחתית המדרון המזרחי של עיר דוד, בסמיכות לערוץ הקדרון. לאחרונה נחשפה חומה מתקופת שלהי בית ראשון, מדרום לגיחון, סמוך לאפיק נחל קדרון.

סוגיה אחת מתחום מפעלי המים של העיר בתקופת הברזל נוגעת אף היא לשאלת תחומי העיר ויש להזכירה כאן בקצרה. ייחוס חציבת הנקבה הארוכה והמפותלת למלך חזקיהו ותיארוכה לשנת 701 לפסה"נ מקובלים על הכל.⁸⁸ עם זאת סוגיות אחדות הנוגעות לצד ההנדסי-תפעולי ולמטרתה של הנקבה שנויות במחלוקת. לכאורה אין היגיון בביצוע מפעל כל כך מסובך אלא אם יש בו תועלת מרבית ותוצאותיו מובטחות מראש. נקודת המוצא (מעייני הגיחון) והיעד (ברכת אגירה למים באזור של ברכת השילוח או ברכת אל-חמרה) של נקבת חזקיהו ביחס לעיר דוד וגבולותיה הצביעו לכאורה על סתירה, שהרי המעיין מצוי באפיק נחל קדרון ממזרח ומחוץ לחומות העיר, ואילו הברכות הנ"ל מצויות באפיק הגיא, מתחת למצוק הסלע בקצה הדרומי-מערבי של הגבעה. לכאורה, עוברת הנקבה מנקודה אחת המצויה מחוץ לעיר לנקודה שנייה שאף היא מחוץ לתחומי 'עיר דוד'.

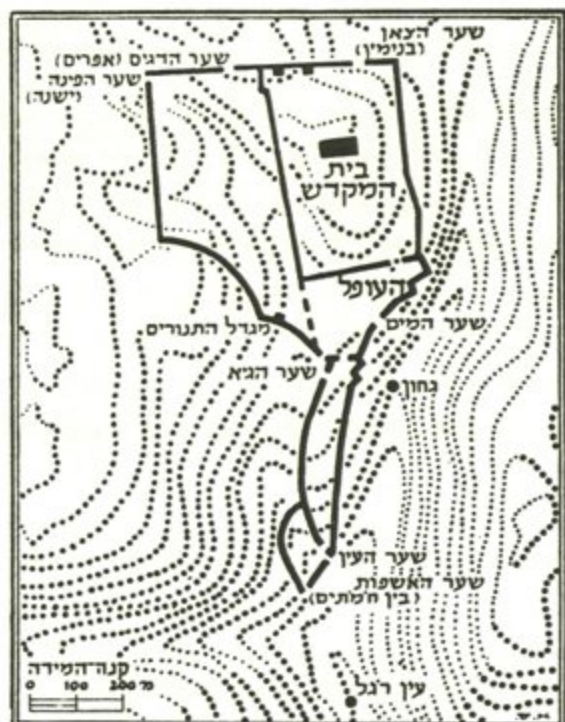
מן ההצעות לפתרון הבעיה ראוי להזכיר (ראה איור 10):

- ⁸³ ראה: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 135-143, איורים 54-58, וכן ראה: H.J. Franken & M.L. Steiner, *Excavations in Jerusalem 1961-1967, II: The Iron Age Extramural Quarter on the South-East Hill*, Oxford 1990.
- ⁸⁴ ראה: שילה, קדם, 19, ובעיקר עמ' 1-2 (שטח D1), ח-ט (שטח E2).
- ⁸⁵ רייך ושוקרון, לעיל, העיר 48.
- ⁸⁶ שם.
- ⁸⁷ ראה: רייך ושוקרון, הגיחון.
- ⁸⁸ על כתובת השילוח והשלכותיה בתחום האפיגרפיה והפליאוגרפיה של הכתב העברי, וכן אודות הטופוגרפיה, ההיסטוריה, הגיאולוגיה וההידרולוגיה של ירושלים ותחומי מחקר נוספים נכתבה כמות נכבדה של מחקרים. הרשימה רוכזה לאחרונה אצל ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים, ג, עמ' 187-190. וראה להלן, פרק עשירי, עמ' 271-273.

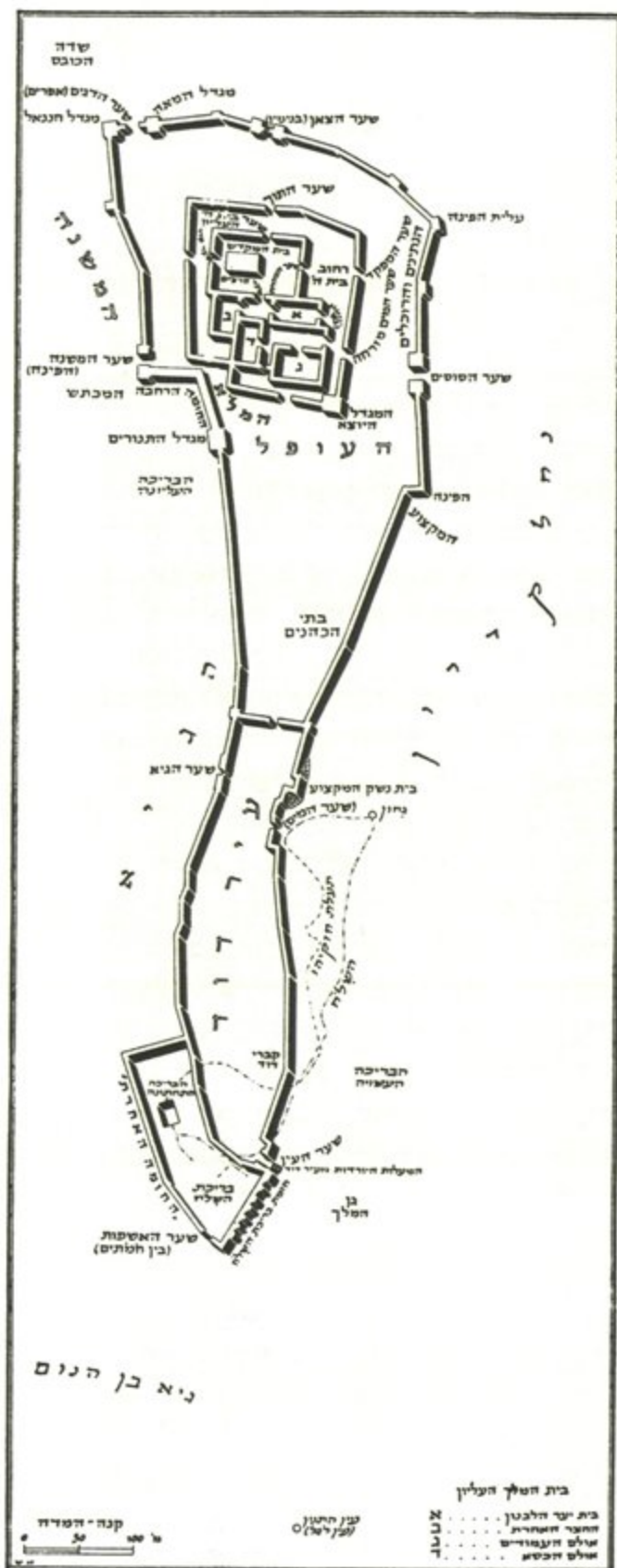

על-פי גוסטב דלמן (1930)

על-פי קורט גאלינג (1937)

איור 10. הצעות שונות לשחזור תוואי חומות ירושלים
בתקופת בית ראשון

על-פי מיכאל אבי-יונה (1956)

(1) גאלינג, אביגד ואבי-יונה,⁸⁹ שנקטו גישה המצמצמת את היקף העיר לקראת שלהי ימי הבית הראשון, עמדו על הבעיה שברכת השילוח מצויה מחוץ לתואי החומות. לפיכך הוסיפו בשחזוריהם קטע חומה המקיף את הברכה ומצרפה לתחום המבוצר של העיר, היא 'חומת ברכת השלח' (נחמיה ג טו).

(2) קניון, בניסיון להיאחז בתאוריה המינימליסטית, העלתה רעיון דחוק ובלתי סביר כי יעד המים שזרמו בנקבה היה מאגר מים תת-קרקעי חצוב, שגופו אמנם נמצא מחוץ לתחום עיר דויד אך פיו נמצא בתוך תחומי העיר.⁹⁰

(3) משנפלה התאוריה המצמצמת את היקף העיר, בין השאר בשל גילוי השרידים ברובע היהודי, נפתרה ממילא בעיית מיקומה של ברכת האגירה המקראית שהייתה יעד הנקבה. עתה, משהתרחב תחום העיר באופן ניכר מערבה והגיא המרכזי כולו נמצא מעתה בתוך תחומי העיר, נקל להבין כי חוצבי הנקבה לא נתקלו בבעיה כלשהי מלכתחילה. יעדם היה מכון אל שטח בתוך התחום המבוצר של העיר.⁹¹

(4) לאחרונה קרא ד' אוסישקין תיגר על הדעה המקובלת בדבר עצם מטרתה של המנהרה.⁹² הוא סובר שהיא נחצבה אמנם ממעיין הגיחון, אך יעדה לא היה ברכת אגירה בגיא המרכזי (במקומה של הברכה הנוכחית, הוא מקומה של ברכת השילוח מימי הבית השני), אלא בברכה שהותקנה בנחל קדרון, לשם השקיית גני המלך באזור זה. לדעתו המנהרה שבה נמצאה הכתובת כללה בהמשכה גם את הקטע המכונה בשם 'תעלת העורפים', ומכאן שנמשכה עד לנחל קדרון. על-פי הצעה זו נועדה הנקבה הארוכה והמפותלת למשוך מים מן המעיין שבמעלה המדרון, לשם השקיית גנים שבמורד הקדרון. קשה לקבל הצעה זו.⁹³

מבני מגורים

חפירות קניון בעיר דויד

קניון חשפה ראשונה ותיארכה נכונה בתי מגורים משלהי תקופת הברזל, הן בראש החתך הגדול היורד במדרון המזרחי של עיר דויד והן בתחתיתו. בית המגורים העליון נמצא בנוי לתוך מבנה האבן

⁸⁹ K.Galling, 'Jerusalem' *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1937, p. 302; (התוכנית); אבי-יונה, הטופוגרפיה, עמ' 163, מפה; אביגד, הארכיאולוגיה, עמ' 149-150, מפה 8: R, Q. ⁹⁰ קניון, חפירות 1964, עמ' 15. ⁹¹ אביגד, העיר העליונה, עמ' 60. ⁹² ד' אוסישקין, 'מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 3-28. ⁹³ ע' מזר, 'האם נחצבה נקבת חזקיהו לשווא?', קתדרה, 78 (טבת תשנ"ו), עמ' 187-188; ד' אוסישקין, 'שתי גישות בחקר הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל', שם, עמ' 188-189. מובן מאליו שפרשנות הנתונים לפי אוסישקין מסירה את הזיקה בין מקום הברכה והצורך להגן עליה, לבין שאלת התרחבות תחומיה של העיר בשלהי תקופת הברזל. ראה גם להלן, עמ' 222.

המדורג הגדול ומתחת ל'מגדל היבוס' שחשף מקאליסטר. מאוחר יותר המשיך שילה לחשוף בניין זה ובניינים הסמוכים לו.⁹⁴

בתחתית המדרון חשפה קניון קטעים של בתי מגורים אחדים, שקירותיהם נסמכים אל שתי מדרגות סלע הסמוכות לחומה מתקופת הברזל (Wall NA), ממזרח לה. בין שרידי הבתים ניכרים אלמנטים אדריכליים אופייניים לבתי המגורים בני התקופה בירושלים וביהודה, כמו עמודי אבן מונוליטיים בעלי חתך מרובע (שאינם, כפי שסברה בראשונה קניון, חלק ממקום פולחן כלשהו). ראויות לציון שלוש מערות החצובות בדופן אותן מדרגות סלע, מאחורי הבתים. מערה אחת (Cave I) היא אמנם חלל מרווח חצוב בסלע (8 על 4.20 מ' וגובה 1.65 מ'); ואילו שתי האחרות (Caves I, III) הן גומחות קטנות חצובות בסלע. במערות אלו התגלו כמויות גדולות של כלי חרס שלמים וצלמיות (מערה I: כ-1,200 כלי חרס ו-110 צלמיות; מערה II: 288 כלי-חרס וארבע צלמיות; מערה III: 79 כלי-חרס וצלמית אחת בהתאמה), וכן כמות גדולה של שברי חרסים. יש להדגיש כי לא נמצאו במערות אלה כל עצמות אדם (אם כי לא הוצאה מכלל חשבון האפשרות שבמקור היו אלו קברים שפנו, נוקו ועוצבו מחדש). פרנקן ושטיינר⁹⁵ תיארו את מכלולי הכלים לחלק השני של המאה הח' לפסה"נ, ואילו י' אשל איחרם לראשית המאה הז'.⁹⁶

במקור קישרה קניון את המבנה שבו עמודי האבן לפולחן, ואת המערות בבור גניזה לחפצים הקשורים לפולחן. מאז החפירה הוצעו הצעות שונות לתפקיד המערות, ובעיקר למערה I, על יסוד פרשנות שונה של אותם נתונים ארכיאולוגיים: מקום לפולחן מקומי עממי ולא רשמי, מאגר מים, מחסן, מערת מגורים או מקום לאיסוף זבל.

פרנקן ושטיינר סוברים כי כאשר נבנתה במקום זה חומת העיר (Wall NA), סמוך לשנת 700 לפסה"נ, יצא רובע מגורים זה מכלל שימוש. לדעתם, אין זה סביר שחומת העיר מתקופת הברונזה התיכונה הייתה עדיין בשימוש בתקופת הקיום של רובע מגורים זה (היינו, כ-900 שנה לאחר שנבנתה); ומכאן עולה לדעתם, כי עד לבניין החומה NA, היה המדרון כולו בלתי מבוצר, וכל רובע המגורים הזה לרגליה של מצודת העיר (המיוצגת לדעתם בראש המדרון על ידי המבנה המדורג ו'חומת העופל') היה מפורז.

פרנקן ושטיינר מציינים כי כלי החרס שנמצאו במערות II ו-III הם כלי מטבח, ומכאן שהפעילות שהתקיימה בהם הייתה בעיקר של הכנת מזון ואכילתו, ולא אחסון. הבחנה אחרת שלהם נראית מרחיקה לכת. לטענתם, מכך שנמצאו במערה כמויות כלים במספר גדול מזה הדרוש למשפחה ממוצעת, וכן שלא נמצאו כלי יבוא וכלי מותרות כלשהם, ניתן להסיק כי המבנים שמערות אלה קשורות בהם, ואולי כל אזור המגורים הזה, שימש לאירוח! מאחר ששיערו כי באזור זה חייב היה להיות שער בחומת העיר (אם כי טענו שאין קשר כרונולוגי בין המגורים לחומה!), הרי היה זה

K.M. Kenyon in Jerusalem, 1961-1967, IV: The Iron Age Cave Deposits on the South-East Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere, Oxford 1995

⁹⁴ ראה, למשל: קניון, חפירה בירושלים, עמ' 162-165, איורים 71, 70, 29, 74.

⁹⁵ ראה פרנקן ושטיינר (לעיל, הערה 83).

⁹⁶ I. Eshel & K. Prag (eds.), Excavations by

רובע חוץ-עירוני של בעלי מלאכה וסוחרים, שהתפרנסו ממוקח וממכר ליד שער העיר; מכל מקום, המבנים שימשו למגורי שכבת אוכלוסין נמוכה ברמת המחיה שלה.

חפירות שילה בעיר דוד⁹⁷

מאחר ששילה חפר בעיר דוד שטחים נרחבים יותר מכל חופר אחר, עלה בידו לחשוף מספר מבני מגורים, שלמים וחלקיים. יש לציין כי בנאי כל המבנים שנבנו על המדרון המזרחי של עיר דוד נתקלו בבעיה החמורה של בנייה על גבי מדרון תלול מאוד. כדי ליצור את המשטח המפולס העיקרי שהבית מושתת עליו, נאלצו לבנות את הקיר המזרחי לגובה ניכר, כקיר של מדרגה. דרך אחרת שננקטה (היא ניכרת למדי בבניינים שנבנו מחוץ לחומת העיר בחלקו התחתון של המדרון)⁹⁸ הייתה לחצוב את חלקו המערבי של הבניין אל תוך הסלע. כך ניתן היה לחסוך בבנייה לגובה של הקיר המזרחי ולהשיג יציבות רבה יותר של המבנים.

ראויים לציון המבנים הבאים:

בית מגורים שמתארו ותוכניתו נחשפו בשלמות בתחומי שטח G ומעל ל'מבנה המדרג' הוא 'בית אחיאל' (בניין מס' 790).⁹⁹ מידותיו החיצוניות 8 על 12 מ'. הבניין בנוי אבני גוויל; הכניסה אליו מדרום. גילוי שני עמודי אבן רבועים (מונוליתיים) ושרידים של שתי אומנות בנויות, כמו גם סידור החדרים, משייכים בניין זה לטיפוס בית המגורים המכונה 'בית ארבעת המרחבים' (איור 11).

איור 11. חפירות
'י' שילה בעיר דוד
(שטח G), 'בית
אחיאל'. במרכז נראים
שני עמודי אבן ושתי
אומנות בנויות,
ובניהן חצר מרכזית
עם חדרים סביבה.
מבט לצפון-מזרח

⁹⁹ ראה: קדם, 19, עמ' יד, טו.

⁹⁷ ראה שילה, קדם, 19.
⁹⁸ רייך ושוקרון, ירושלים, עיר דוד.

מצפון נספחים לבניין חדרים נוספים, ובהם אחד ששימש כ'בית כיסא' ובו אסלה מעל בור סופג. חדר אחד שימש מחסן, כעדות ריכוז קנקנים שנמצאו בו (אחדים זהים לסוג הקנקנים שמצאה א' מזר במבנה שזוהה כשער עיר). שני גרמי מדרגות אבן העולים במעלה המדרון, אחד צמוד לחזיתו של 'בית אחיאל' ואחד ל'חדר השרוף', היו בוודאי פריט אדריכלי מצוי בנוף העירוני של ירושלים. לגרמי המדרגות היה תפקיד כפול: הן לשם עלייה בין הבתים, ממדרגה למדרגה, והן כגרם מדרגות חיצוני שאיפשר מעבר בין מרתף הבית, שהיה עשוי להיפתח החוצה לכיוון מזרח, ובין הקומה הראשונה שלו, וכן בהמשך בין קומה זו לבין קומה שנייה שלו, שקיומה הוכח מאופי המפולות שנמצאו בכמה מבתי המגורים שחפר שילה.

משני מבני מגורים נוספים שחשף שילה בשטח G ה'חדר השרוף' (בניין מס' 997) ו'בית הפולות' (בניין מס' 967) לא נחשפו די פריטים העשויים ללמד על תוכניתם השלמה.¹⁰⁰ בשטח E חשף שילה קטעים ממספר מבני מגורים. שני בתים נשתמרו במידה מלאה יותר. אחד מהם נתכנה 'הבית התחתון' (בניין מס' 1275)¹⁰¹ שמידותיו 8 על 8 מ' והוא נסמך אל חומת העיר מבפנים. מיסודותיו ניתן אמנם להסיק כי נבנה במתכונת של 'בית ארבעת המרחבים', אף שלא נשתמרו ממנו עמודים. בית אחר, שונה מעט בפרטיו, הוא 'בית הגזית' (בניין מס' 1269),¹⁰² שמידותיו החיצוניות 12 על 13 מ'. טיב בנייתו של הבניין עולה על הממוצע בכך שקירותיו בנויים אבנים מהוקצעות לכדי צורה מרובעת (מעין עיבוד גזית גס), ועובי קירותיו עולה מעט על הממוצע (כ-0.8 מ'). שילה ביקש לראות גם בבניין זה תוכנית של 'בית ארבע המרחבים', אך אין די נתונים לקביעתו, שכן רק חלקו המזרחי של הבניין נחפר. גם קשה לקבל את ההצעה לראות בו בניין ציבורי, שכן מידותיו ופרטי בנייתו אינם חורגים מן המצוי בבנייה פרטית. שילה ייחס את כל מבני המגורים שחשף לשכבות 10-12 שלו, המתוארכות למן המאה הח' לפסה"נ ועד לחורבן העיר.

חפירות פרקר בעיר דויד

בחפירתו באמצעות מנהרות חשף פרקר שתי אבנים מונוליתיות ניצבות (גובהן 1.82 מ', חתכן כ-50 על 50 ס"מ, וביניהן מירווח של 82 ס"מ). ונסאן פירשן כ'שער עצום'.¹⁰³ עד לחפירות קניון וגילוי חומת העיר המזרחית במורד המדרון, נתפרש שריד זה כ'פשפש' או פתח גיחה, ששימש כביכול להתגנבות תושבים אל פתחו העליון של פיר וורן, שהיה אמור להימצא מחוץ לחומת עיר. בעקבות חשיפת מבני המגורים על ידי קניון ושילה, אין ספק כי פרקר פגע בחלקו הפנימי של בית מגורים נוסף מטיפוס 'בית ארבעת המרחבים', וכי שתי האומנות שמצא אינן אלא חלק מטור עמודי אבן מונוליטיים, סממן אופייני לטיפוס זה של בניין.¹⁰⁴ שני הקירות המקבילים שפרקר חצה במנהרתו

¹⁰⁰ ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, לוח VI ותמונת שער.

¹⁰¹ R. Reich, 'Four Notes on Jerusalem', *IEJ*, 37 (1987), pp. 158-160

¹⁰⁰ ראה: שם, עמ' טז.

¹⁰¹ ראה: שם, עמ' יא.

¹⁰² ראה: שם, עמ' יא-יב.

ממערב לזוג העמודים גם הם ככול הנראה חלק מן הבית. שרידי בית מגורים זה הם חלק משכונת בתי המגורים שחשפו קניון (כ-60 מ' מצפון לכאן) ושילה (כ-110 מ' מדרום לכאן) במפלס דומה, פחות או יותר, על המדרון המזרחי של עיר דוד היורד לנחל קדרון.

חפירות אביגד ברובע היהודי

כאמור, כמעט בכל שטחי החפירה (קרוב ל-30 במספר), נחשפו על גבי הסלע רובדי עפר, המכילים חרסים מתקופת הברזל, וקטעי קירות של מבנים. השרידים העיקריים של מבני מגורים שנותרו, למרות הבנייה האינטנסיבית בימי הבית השני שיסודותיה נגסו בהם, נחשפו בשטחי החפירה הבאים:

שטח א: ¹⁰⁵ לבר מקטע החומה העבה שתפס את חלקו המרכזי של שטח החפירה, נחשפו בו שרידים של מבני מגורים, שקירותיהם בנויים אבני גוויל בעובי 1-2 אבנים וכיוונם הכללי מערב-מזרח. השרידים נראים משני צדי החומה, ונראה בעליל כי בשעה שנבנתה החומה היא הועברה בתווי שלא התחשב במבני המגורים הקיימים אותה שעה בשטח, אלא קטעה אותם והוציאה אחדים מהם (או רק חלקים מהם) משימוש (איור 12). סמוך לאחד המבנים, ובזיקה אליו, נחשף מתקן חצוב בסלע, שמתארו מלבני ובמרכז קרקעיתו שקע מעוגל. מתקן זה שימש לפעילות של ייצור חקלאי (גת?). סמוך למבנה אחר נחשף בור מים מטויח בטיח של טין.

איור 12. חפירות נ' אביגד ברובע היהודי. שרידי בית מגורים משלהי המאה הח' לפסה"ג שנחתך על ידי פני החומה. מבט לצפון-מזרח

¹⁰⁵ אביגד, העיר העליונה, איור 35; הנ"ל, דו"ח זמני, עמ' 6, לוח 2B; ברקע נראה המתקן.

שטח ב: שרידים של מבנה מסיבי, בעל קירות עבים יותר מאלה המצויים בבתי מגורים (1-1.2 מ'), נחשפו היישר מתחת ליסודות 'הבית השרוף', נשתמר מבניין זה קטע באורך 11 מ'.¹⁰⁶ למבנה מתקשרים בבירור מילויי עפר עבים, המכילים כמות ניכרת של קראמיקה מתקופת הברזל. אופיו של הבניין ותפקידו לא התבררו. נראה שלא היה זה בית מגורים רגיל.

שטח ו: כאן נחשפו קירות מבני מגורים בנויים אבני גוויל, מטויחים בחלקם בטיח של טין, ורצפות עשויות אבן גיר כתושה, שמקורם משני שלבי קיום לפחות. נמצאה גם כמות ניכרת של כלי חרס, צלמיות ופריטים עם כתובות.¹⁰⁷

למרות עושר הנתונים, שהראו בעליל כי האזור הזה היה מיושב החל במאה ה'ח' לפסה"נ, אין נתונים למסקנות נוספות. מה היה אופי היישוב? ההיה זה יישוב כפרי פתוח, שבין בתיו מפרידים שטחים פתוחים הכוללים גם מתקנים לייצור חקלאי; או שמא היה זה אזור עירוני צפוף ורק סימטאות הברילו בין הבתים? יש לציין כי קיימת אחידות רבה בכיוונם של קירות המבנים בשטחים א, ב, ו ואחרים, שבהם הקירות מכוונים ככלל צפון-דרום ומזרח-מערב. יש לציין גם כי בשטחים אלה אין שכבת המשך שבה ממצאים מן התקופות הבבלית, הפרסית או ההלניסטית הקדומה. היישוב התחדש בחלק זה של העיר רק בתקופה החשמונאית (המאה ה'ב' לפסה"נ).

חפירות ברושי בהר ציון

מעט שרידי מבנים, אל נכון של בתי מגורים, וריכוזי חרסים עלו גם בחפירות מ' ברושי, בשטח בית הקברות הארמני ('בית כיפא') בהר ציון.¹⁰⁸ אין שרידים אלה אלא המשך לשרידים הרבים שעלו בחפירות אביגד ברובע היהודי הסמוך.

מבני ציבור

במקרא נמנים מבני ציבור אחדים בירושלים. רובם נמנים עם מפעלי הבנייה של דוד: 'ארמון המלך' הבנוי ארזים (בית דוד, שמואל ב, ה יא; ו טז, כ; ז ב; דברי הימים א, יז א; דברי הימים ב, ב ב) ואולי גם 'בית הגיבורים' (נחמיה ג טז); 'מגדל דוד' (שיר השירים ג ד); ומפעלי הבנייה של שלמה, ובהם 'ארמון המלך' (מלכים א, ג א; ז א; ט טו) — הוא אולי 'בית המלך העליון' (נחמיה ג כה); 'בית יער הלבנון', 'אולם העמודים', 'אולם הכסא', 'החצר הגדולה', 'בית בת פרעה' (מלכים א, ז ב-יב, ט כד). אתר אחר בירושלים הנזכר תכופות הוא ה'מילוא' או 'בית מלוא' (שמואל ב, ה ט; מלכים א, ט

Preliminary Report', *IEJ*, 22 (1972), pp. 194-197; הנ"ל, העיר העליונה, איור 10; וכן הנ"ל (לעיל, הערה 106), עמ' 92-93, תצלום בעמ' 92.

מ' ברושי, 'החפירות בבית כיפא בהר ציון', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 104-107, ובעיקר עמ' 104-105.

¹⁰⁶ אביגד, דו"ח זמני, עמ' 8; הנ"ל, 'החפירות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים תשכ"ט-תשל"א/1969-1971', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 92-93.

¹⁰⁷ N. Avigad, 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem, 1971 (Third

טו, כד; יא כז; מלכים ב, יב כא; דברי הימים א, יא ח; דברי הימים ב, לב ה; אין להבין בבירור אם מדובר במבנה לעצמו, בביצור או בחלק של מבנה (כגון מסד מוגבה שנועד לבנייתו של מבנה ציבורי עליו).¹⁰⁹

מן הסיפור המקראי עולה כי מבנים אלה נבנו בעיקרם בידי בעלי מקצוע פניקים (ציידנים, גבלים ואחרים), תוך שימוש בחומרי בנייה (אבן מעובדת, קורות עצי ארז, ברוש וחומרים אחרים) שהובאו לירושלים. יש להניח, אפוא, כי בניינים אלה, אף על פי שלא נתגלו, נבנו על פי תוכניות ומתכונות בנייה ועיטורים בהשפעה פניקית וניאורחיתית. ראייה לדבר ניתן למצוא בדמיון הקיים בין תוכניתו של 'בית יער הלבנון', כפי שהוא עולה מן התיאור המקראי (מלכים א, ז ב-ו) – בניין שבחללו הפנימי ניצבו שלושה או ארבעה טורים של עמודים עשויים עץ – ארז ובין שרידי המקדש הפניקי הראשון, מן המאה ה-ט' לפסה"נ, שנחשף בכיתיון שבקפריסין, שבו מחולק החלל באמצעות ארבעה טורי עמודים.¹¹⁰ על דרך ההשוואה האדריכלית הציע ד' אוסישקין כי סביר שארמון שלמה ידמה בתוכניתו לתוכנית ארמון 1723 שנחשף במגידו.¹¹¹

ב' מזר הצביע על העובדה כי בכול הנוגע לירושלים של תקופת הממלכה המאוחדת וראשית תקופת ממלכת יהודה (המאות ה'-ט' לפסה"נ), קיים מצב שהוא נדיר בארכיאולוגיה של תקופת המקרא בארץ ישראל לפיו מצויים בידינו תיאורים רבים של טופוגרפיה עירונית, לעומת הממצא הארכיאולוגי הזעום. מבחינה ארכיאולוגית ניתן לזהות כמבנים ממלכתיים וציבוריים כאלה המתייחדים במיקומם, בגודלם, בעוצמת בנייתם, באיכות חומרי הבנייה ששולבו בבנייתם, בעיטוריהם, ועל פי אופי החפצים המתגלים בהם. סקירת הממצאים הארכיאולוגיים על פי בחינות המיון הנ"ל מראה כי עד היום רשימת השרידים שניתן להגדירם כשרידי מבנים ממלכתיים (להוציא ביצורים, שתוארו בנפרד) או מבני ציבור הוא דל ביותר.

הממצא האדריכלי היחיד שנחשף באתרו ושהוא ראוי לציון מבחינת אופי בנייתו הוא המבנה המשופע והמדורג הבנוי אבני גזית גדולות שנידון לעיל, שראשו נחשף לראשונה בידי מקאליסטר, חלקו המרכזי נבדק על ידי קניון ותחתיתו נחשפה בידי שילה. אין ספק כי המבנה יחידאי מבחינת מבנהו ולא נמצאה לו לפי שעה הקבלה. אם אמנם נחשפו בחפירות שילה מתחת למבנה המדורג ובסמוך לו קטעי יסודות של מבנה ציבורי כנעני – יסודותיה של המצודה הכנענית (מצודת ציון?) – אזי קיימת גם המשכיות במיקום המצודה (או אחת המצודות) העירוניות. שתי שאלות עיקריות נוגעות למבנה – תאריך בנייתו ותפקידו המקורי.

האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 173-188, ובעיקר עמ' 174, הערות 7-9, אור V. Karageorghis, *Kition*, London 1976, pp. 117-120, 137, fig. 18

D. Ussishkin, 'King Solomon's Palace and Building 1723 in Megiddo', *IEJ*, 16 (1966), pp. 174-188; idem, 'King Solomon's Palaces', *BAr*, 36 (1973), pp. 78-105

¹⁰⁹ המושג 'מילוא' הושאל, קרוב לוודאי, יחד עם הוראתו, מן הבנייה האשורית (*tamlu*), ופירושו: מבנה המשמש מסד מוגבה לבניין בעל חשיבות מיוחדת הבנוי עליו (ארמון או מקדש), ועיקר מבנהו עשוי קירות תמך ומילוי עפר ביניהם. בניין בעל מבנה דומה היה ככול הנראה גם בשכם (שופטים ט ו, כ). ראה גם: CAD, s.v. 'malu'; AHw, III, s.v. 'tamlitu(m)', 'malu'

¹¹⁰ ר' רייך, 'ארמונות ובתי שרד בתקופת הברזל',

לעומת ההצעות הראשונות שהועלו לאחר חשיפתו – לראות בו חלק מן הביצור המזרחי של העיר – מאז גילוי תוואי החומה במורד המדרון נדחתה השערה זו, אף כי החומה והמבנה המדורג נבנו בתקופות שונות.

המבנה המדורג מצוי אפוא בדיוק בגבול שבין אזור המגורים של העיר, המשתרע מכאן ודרומה, לבין אזור ציבורי/מנהלי המשתרע מכאן וצפונה. על כך מרמזים הנתונים הבאים:

בחפירתה בצפון עיר דויד, בשטח חפירה H, חשפה קניון שרידי קירות בנויים אבני גוויל גדולות, ודימתה לזהות בהם קטע של חומת סוגרים. מאחר ששרידי בנייה אלה כבר ממוקמים בחלק הרמתי של עיר דויד (כלומר לא במדרון היורד לקדרון), היא ביקשה לראות בהם חומה פנימית בת המאה ה'ט' לפסה"נ, שסגרה על האקרופוליס או על הרובע המלכותי של העיר.¹¹² יש לציין כי הבנייה איננה בבניית גזית מן הסוג שנמצא בחומות הסוגרים של מתחמים מלכותיים במגידו, שומרון ורמת רחל. נראה כי למרות שסביר לזהות כאן (או אולי מעט צפונה יותר) את האזור הממלכתי, אין די בשרידים שנחשפו ובאופיים כדי לרמוז על מעמד הממלכתי.

העדות המובהקת ביותר היא מציאתה של כותרת עמוד מאבן, מן הטיפוס המכונה 'פרוטו-איאולי' (איור 13), שכדוגמתו נמצאו בחצור, שומרון, מגידו, דן ורמת רחל, בשכבות מן המאות ה'ט'-ז' לפסה"נ, ובזיקה למבני ציבור מתקופת הברזל.¹¹³ הכותרת נמצאה שלא באתרה, בקצה הצפוני-מערבי של שטחי החפירה שחפרה קניון במורד עיר דויד, ויש בה כדי להעיד על סמיכותם של מבני ציבור בחלק הרמתי של צפון עיר דויד.

איור 13. חפירות ק' קניון בעיר דויד. כותרת פרוטו-איאולית

מעולה, מן הסוג שנחשף בשומרון וברמת רחל או אף במגידו או חצור, שניתן היה לייחס בביטחון רב לבנייה מלכותית.

¹¹² קניון, חפירות 1962, לוח IX:b, עמ' 17-18.

¹¹³ ראה לעיל, הערה 47. עם זאת, יש לציין שעדיין לא נתגלו בירושלים שרידי בניית גזית בטיב

סוג אחר של ממצא ארכיאולוגי הם שברים של חלקי ריהוט עשויים עץ מגולף שמצא שילה.¹¹⁴ שימוש בחפצי יוקרה כאלה, בדומה לשנהבים מגולפים, מעיד בבירור על סמיכותם של מבני ציבור, שרהיטיהם עוטרו בפרטי אומנות אלה. 'בית הפולחן' מעיד אף הוא על קרבה למרכז מנהלי. גם אם לא היה זה ארכיון ציבורי, בוודאי שימש בעליו במינהל של ממלכת יהודה.

מושג אדריכלי-טופוגרפי אחר הנוגע לאזור של בנייה ממלכתית ציבורית בירושלים הוא 'העופל' (מלכים ב, ה כד; מיכה ד ח; נחמיה ג כו, כז; יא כא; דברי הימים ב, כז ג; לג יד). שם זה המשיך לשמש בימי הבית השני, ומן התיאורים של יוסף בן מתתיהו ניתן להסתייג באיתור מקומו – סמוך להר הבית ולנחל קדרון (מלחמת, ה ד א; ה ו ב; ו ג). גם בספרות חז"ל נשמרת הזיקה בין 'קרן העופל' (הכוונה, אל נכון, לשריד הדרומי-מזרחי של הר הבית ההרודיאני, ששרד לגובה רב לאחר החורבן הרומי) ובין נחל קדרון (ירושלמי, תעניות ג יא, סז ע"א).

ב' מזר שיער כי 'פרץ עיר דוד' (מלכים א, יא כז) איננו אלא פעולת פריצת החומה הצפונית של עיר דוד (שמקורה עוד בשלהי התקופה הכנענית) אל המירווח הבלתי מבונה שנותר מפריד בין עיר דוד המבוצרת שבדרום לבין הר המוריה שמצפון לה. לימים נסגר מירווח זה, שזוהה גם הוא בשם 'עופל', בבנייה ממלכתית.

דברי סיכום

המחקר הארכיאולוגי של ירושלים, שניזון בנתונים חדשים מן החפירות, עשה בדור האחרון צעדים ניכרים לגיבוש תמונת המתאר העירוני, להבנת פרטי השרידים ולדיוק בתיאורם. פרטים רבים עדיין אינם מובנים לאשורם, ובמקומות אחרים תתבהר התמונה אם יתגלו ממצאים חדשים. בעיקר חסרים נתונים ארכיאולוגיים מן המאות ה'ט'-לפסה"נ, תקופה שבה מתאר העיר, אופיה וזיהוי מבני הציבור שהיו בה כפי שהם ידועים בפירוט מן המקרא, הם עדיין בבחינת חידה. לעומת זאת, גודלה הרב, מתארה ואופיה של העיר במאות הח'-ז' לפסה"נ, כפי שהם עולים מן הממצא הארכיאולוגי, מתאימים היטב לזה העולה מן התיאור המקראי, כלומר, של עיר בירה ועיר מקדש.

אבל עפרה של ירושלים מפתיע בכל פעם מחדש. כבר בעבר הביעו חוקרים את הדעה כי הנתונים מוצו, או שאין סיכוי למצוא נתונים חדשים בשל קשיי החפירה בעיר חיה ובנויה בצפיפות. האירועים של שלושים השנים האחרונות, החפירות שנערכו בעקבותיהם, והשרידים שנתגלו הראו בעליל כי התמונה שונה. עיקרו של מחקר ירושלים עוד לפנינו.

הערה לביבליוגרפיה

היבול הביבליוגרפי על אודות הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים, שנכתב למן ראשית חקר העיר, בחלקה הראשון של המאה הקודמת ועד ימינו, הוא עצום ורב. חלקו מחזיק נתונים ראשוניים

מצביע, כמו הכותרת הפרוטו-איאולית שנמצאה בקצה הצפוני-מערבי של השטח, לכיוון צפון, אל אזור 'עשיר' יותר בפרטי עיטור.

¹¹⁴ ראה: שילה, קדם, 19, עמ' טו, לוח 1:34. יש לציין כי 'החדר השרוף' (לוקוס 997) נחשף בקצה הצפוני-מזרחי ביותר של שטח G, ומבחינה זו הוא

(כגון נתוני חפירה, ממצאים וכו') וחלקו האחר כולל את פרשנות הנתונים והממצאים. בזה האחרון חלה התפתחות מתמדת, שכן נתונים חדשים מצריכים לימוד מחודש, המביא להבנה טובה יותר. מובן מאליו שמחקרים ודברי פרשנות שנכתבו בעבר שוב אינם מתאימים למצב הידע שבידינו כיום, ויש להם, לכל היותר, חשיבות להיסטוריה של המחקר בסוגיה זו או אחרת.

מטבע הדברים אין מאמר מסכם זה יכול להביא אלא את ההפניות הביבליוגרפיות החשובות והחדשות ביותר. במקרים רבים פירסמו חופרים וחוקרים מאמרים מקבילים, בעברית ובשפה לועזית. במקרה זה הסתפקתי בהפניה אל המאמר בעברית.

יש לציין כי מכשלה עיקרית העומדת בפני החוקר, ובכלל זה בפני כותב שורות אלה, היא תופעת הפרסום המשתהה יתר על המידה של נתוני החפירות הארכיאולוגיות. כך, למשל, רק חלק קטן של נתוני החפירות של ק' קניון, שנערכו בשנים 1961-1967, ראו אור. מצב דומה קיים ביחס לחפירותיהם הנרחבות של ב' מזר, נ' אביגד, מ' ברושי, ד' בהט, ג' ברקאי ואחרים. מעט טוב יותר הוא מצב פרסום הנתונים מחפירות י' שילה.¹¹⁵

לאחרונה זיכו אותנו ביברשטיין ובלדהורן בחיבור הביבליוגרפי המלא ביותר והמאורגן ביותר שהתפרסם אי פעם על אודות הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים לתקופותיה. חיבור זה התפרסם כספר גליון למפות בהוצאת האטלס של טיבינגן (ביברשטיין ובלדהורן, ירושלים). רשימה זו מחזיקה הפניות לכל מה שנכתב על הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של העיר לתקופותיה, ובכלל זה גם כל מה שכבר מיושן. הרשימה מסודרת באופן גיאוגרפי (ביחס לכל משבצת של 100X100 מ' במפה) והיא כלי עזר יחיד במינו ורב חשיבות לחקר העיר. ההפניות הביבליוגרפיות בהערות שלפנינו תהיינה, אפוא, רק לפריטים העיקריים, בצירוף הפניה לרשימה המלאה בספרם של ביברשטיין ובלדהורן.

*

במהלך שנת 1998 נחשף במורד המדרון המזרחי של עיר דוד קטע של חומת עיר. החפירה מצויה במרחק של כ-120 מ' מדרום למעיין, ובקרבה רבה לערוץ הקדרון. החומה בנויה על הסלע בשולי מצוק סלע. היא נבנתה בעובי של כ-2 מ', ונשתמרה לגובה של כ-5 מ'. ראשה של החומה מכוסה בעפר המכיל רק חרסים משלהי תקופת הברזל (המאה הח' לפסה"נ). חומה זו מבצרת רצועת קרקע שרוחבה כ-35-40 מ' שנוספה במזרחה של העיר. מבני מגורים שנחשפו באזור זה בעבר בידי י' שילה ובידי ר' רייך וא' שוקרון, ואשר נחשבו להיות חלק מרובע פרוז של העיר בשלהי תקופת המקרא, הם אפוא מבנים שנבנו באזור מבוצר של העיר שהורחבה בעת ההיא גם לכיוון מזרח. ייתכן כי זהו האזור המכונה במקרא בשם 'בין החומותיים' (מלכים ב, כה ד; ישעיה כב יא; ירמיה לט ד; נב

116. ז).

¹¹⁵ לאחרונה התפרסם הדו"ח, ראה: אריאל ודה-גרנט, עיר דוד, 3.

¹¹⁶ א' שוקרון ור' רייך, 'חומה משלהי הבית הראשון במזרח עיר דוד', א' ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי, רמת גן תשנ"ח, עמ' 14-16.

פרק שביעי   מקדש שלמה

אביגדור ויקטור הורוויץ

תולדות המקדש

על פי המסופר נבנה בית המקדש בירושלים על ידי שלמה המלך. יסודות המקדש הונחו בשנתו הרביעית של המלך (964 לפסה"נ בקירוב), והבית הושלם כעבור שבע שנים ושישה חודשים, בשנתו האחת-עשרה (מלכים א, ו א, לז-לח). מסתבר שהנתונים האלה אינם משקפים את האמת ההיסטורית. הם מושתתים על דפוס ספרותי מקובל, מזה, ועל מספר 'טיפולוגי', המביע תקופה אידיאלית, מזה. באשר לייסוד הבית בשנה הרביעית למלך, ניתן לשער ששנה זו היתה למעשה שנתו הראשונה של שלמה כמלך ברשות עצמו, אחרי ששימש כיורש עצר בשלוש שנותיו האחרונות של דוד אביו.¹ אם כך, יש לראות במספר ביטוי מקראי לתפישה שכמותה היתה רווחת בכתובות מלכים מסופוטמיות. על פי תפישה זו ראוי לייחס לשנתו הראשונה של מלך חדש מעשה מרשים כלשהו למען האל, ובמיוחד בניית מקדש חדש.² באשר להשלמת הבנייה בשבע שנים, הרי תקופה של שבע יחידות זמן נתפשת בספרות המזרח הקדמון כתקופה אידיאלית. יתר על כן, מצאנו במקרא גופו כי מלאכת המשכן ארכה שבעה חודשים; ואילו ב'עלילת בעל' שבכתבי אוגרית נאמר שארמונו של בעל יצא מאליו מתוך אש שבערה שבעה ימים (CAT, I.4. VI. 22-35).

התוכנית לבנות בית לה' בירושלים הועלתה לראשונה על ידי דוד, כמסופר בפירוט בשמואל ב, ז וכנרמז במלכים א, ה יז-יט; ח טו-כא. ה' דחה תוכנית זו באמצעות נתן הנביא, מסיבות שאינן ברורות. על פי ספר דברי הימים עשה דוד הכנות רבות לקראת בניית בית המקדש (דברי הימים א, כח-כט). דוד תרם מאוצרותיו הפרטיים לקופת הבנייה ואף התרים את העם והכין את כל הדרוש למפעל, הן בחומרי בנייה והן בכוח אדם. על שלמה ציווה לבנות את המקדש, ואף נתן לו בכתב את תבנית המקדש, שנתגלתה לו בנבואה. ואולם, נראית דעתם של רוב החוקרים, הסבורים שיש לדחות לחלוטין את גרסתו של בעל דברי הימים ולראות בה לכל היותר ניסיון מצד המחבר למלא פערים היסטוריים וספרותיים בתיאור בניית המקדש, ולהרים את קרנו של דוד המלך האהוב עליו – אפילו נאלץ לעמעם קמעה את זוהרו של שלמה. יחד עם זאת, אין לשלול דווקא את המסורת המובאת בספרי נביאים ראשונים, המייחסת לדוד את הרצון לבנות בית מקדש ומספרת על הדחייה על ידי דוד האל. והנה עולות בכתבים מסופוטמיים דוגמאות מספר לכך שמלך רצה לבנות בית

מכוון בספר דברי הימים, ציון, מה (תש"מ), עמ' 172-165.

¹ ראה: ש' ייבין, 'שלמה', א"מ, ז, טור 693.

² על הטופוס הזה ראה: מ' כוגן, 'שימוש כרונולוגי

מקדש לאלוהיו והאלים לא הרשו לו.³ כמו כן הוצע לאחרונה שבניית בית מקדש על ידי מייסד בית מלוכה חדש היתה אופיינית להתנהגות מלכים בעת העתיקה, כך שניסיונו של דוד לבנות בית מקדש כחלק מייצוב מלכותו החדשה לא חרג מגדר הרגיל והצפוי.⁴ יתר על כן, הבאת ארון ה' לירושלים היתה מצריכה, במוקדם או במאוחר, בניית אכסניה קבועה, כך שהצעת תוכנית לבנות בית מקדש כצעד הטבעי הבא אין בה כדי להתמיה כלל.

כמה חוקרי המקרא הטילו ספק בעצם ייחוס בניית המקדש לשלמה. היו שטענו שבימי שלמה לא היתה בנייה מונומנטלית באזור המזרחי של אגן הים התיכון,⁵ וממילא לא בנה שלמה מקדש וארמון כמתואר בכתובים. לפי ל' ווטרמן, שלמה בנה חדרי מחסן; לאחר מספר דורות הוסבו המחסנים האלה לבית מקדש, ובנייתם הורחבה בהתאם.⁶ לפי דעה שהובעה לאחרונה על ידי ק' רופרכט, לא השתמרה במקרא מסורת עתיקה ומהימנה מימי שלמה, המייחסת אליו את ייסוד המקדש ואת בנייתו כבניין חדש, וכל הנתונים כביכול בעניין זה הם מעשי ידיהם של סופרים מאוחרים.⁷ רופרכט סבור שהמקדש היה מלכתחילה מקדש יבوسی קיים וששלמה עשה בו שינויים על מנת להתאימו לעבודת ה' אלוהי ישראל.

והנה, כבר ו"פ אולברייט הראה שבאזור הזה לא חסרו בניינים מונומנטליים בראשית האלף הראשון, וכך אין בבניית מקדש וארמון על ידי שלמה כדי לסתור כל ממצא ארכיאולוגי.⁸ כמו כן, הראתה הלגה וייפרט כי המכונות המתוארות במלכים א, ז כז-לז מתאימות לאומנות של תחילת האלף הראשון.⁹ הצעתו של ווטרמן מתבססת על הבנה מוטעית של תיאור המקדש (כפי שיתברר להלן) ועל שחזור בלתי מוצדק של תולדותיו הספרותיות, והיא נדחתה בעודה באיבה על ידי ג"א רייט.¹⁰ סברתו של רופרכט כאילו מקדש שלמה קשור מבחינת 'תולדות הבנייה' (baugeschichte) למקדש יבوسی מעוררת מחשבה והיא אפשרית מבחינה תיאורית גרידא, אך איננה מעלה ואיננה מורידה בנוגע לתרומת שלמה לבניין כפי שהיא מתוארת במקורות המקראיים. אין זה מן הנמנע ששלמה בחר למקם את המקדש החדש במקום שבו עמד כבר מקדש, ושסתר את הבניין הישן לפני שייסד את מקדשו הוא. ואולם, אין שמץ של ראיה ששלמה לא בנה במקום בניין חדש לחלוטין.

pp. 161-163; idem, 'A Rebuttal', *ibid.*, 7

(1948), pp. 54-55

K. Rupperecht, *Der Tempel von Jerusalem: Grundung Salomos oder jebusitisches Erbe?*

(BZAW, 144), Berlin 1977

אין זה המקום להתייחס לטענות המושמעות בימינו כאילו אין ערך היסטורי כלל וכלל לכל הסיפורים המובאים בספרי נביאים ראשונים.

ראה לעיל, הערה 5.

ראה: וייפרט, המכונות.

G.E. Wright, 'Dr. Waterman's View

Concerning the Solomonic Temple', *JNES*, 7

(1948), p. 53

ראה: הורוויץ, בניית בית זבל לך, עמ' 163-160.

C. Meyers, 'David as Temple Builder', *J.*

Hanson et al. (eds.), *Ancient Israelite Religion:*

Essays in Honor of Frank Moore Cross,

Philadelphia 1987, pp. 276-357

W.F. Albright, 'Was the Age of Solomon:

'without Monumental Art?' *ארץ-ישראל*, ה

(תשי"ט: ספר ב' מזר), עמ' 1*-9*

W.G. Dever, 'Of Myths and Methods', *BASOR*, 277/278

(1990), pp. 5-22

L. Waterman, 'The Damaged "Blue-

prints" of the Temple of Solomon', *JNES*, 2

(1943), pp. 284-294; idem, 'The Treasures of

Solomon's Private Chapel', *ibid.*, 6 (1947),

באשר לטענה כאילו החומר הספרותי והמסורות המשתקפות במלכים א, ו-ז אינם בני זמנו של שלמה, בדיקה מדוקדקת של סיפור הבנייה מעלה את האפשרות ששובצו בו יסודות עתיקים, לרבות בני זמנו של שלמה והקשורים במעשי הבנייה עצמם.¹¹ אין אפוא כל סיבה לפקפק במסורת המקראית, שעל פיה שלמה ייסד את בית המקדש והוא שבנאו במלואו, כבניין חדש לגמרי. עם זאת, אפשר שהמקדש נבנה במקום שבו עמד מקדש קודם. בצדק נדחתה הצעתו התמוהה של רופרכט על ידי כל החוקרים.¹²

בית המקדש נשרף בשבעה באב, שנת 586 לפסה"נ, על ידי נבוזראדן רב טבחים, עבד נבוכדראצר מלך בבל (מלכים ב, כד ח; השווה ירמיה נב יב, לפיו נשרף הבית בעשור לחודש). באותה שעה לקחו הבבלים שלל את כל כלי הנחושת, הזהב והכסף שנותרו במקדש (מלכים ב, כה יג-יז; והשווה ירמיה נב יז-כג).

המקדש עמד אפוא על תלו קרוב לשלוש מאות ושמונים שנה. במשך השנים האלה השתנה לא מעט, הן בצורתו ובמראהו, הן בדרכי תפקודו, הן בתפקידו ובחשיבותו הדתית, הלאומית והחברתית. על שינויים שחלו במקדש ניתן ללמוד או מאזכורים מפורשים או מתוך השוואת תיאורים של רכיב מסוים בזמנים שונים.

במלכים א, ו לו מסופר על שלמה: 'ויבן את החצר הפנימית', ואילו שם ז ח, ט, יב אנו קוראים: 'חצר האחרת' ו'חצר הגדולה'. מתיאורים אלה מסתבר שסביב המקדש עצמו היתה בתחילה חצר אחת; חצר שנייה, רחבה יותר, הקיפה את כל בנייני שלמה, לרבות המקדש וחצרו. לעומת זאת, במלכים ב, כא ה (וראה גם כג יב) נמסר: 'ויבן [מנשה] מזבחות לכל צבא השמים בשתי חצרות בית ה'. יחזקאל, בתארו את התועבות שנעשו במקדש ערב חורבנו (פרקים ח-י) מזכיר 'חצר בית ה' הפנימית' ו'החצר החיצונה' ומדבר על כל תחום המקדש בלשון 'החצרות'. המקדש המתואר בחזון הגדול שבסוף ספר יחזקאל מוקף בשתי חצרות; ובמקדש שלמה עצמו, כמתואר בדברי הימים ב, ד ט, היתה 'חצר כהנים' ו'עזרה גדולה'. ואין הכוונה אלא לשתי חצרות. למעשה, אין הבדל מהותי בין הנאמר במלכים א, ו-ז לבין הנאמר במקורות המאוחרים יותר, אך יש להניח שאי אז לפני ימי מנשה הוסבה החצר הגדולה לשימוש המקדש. אין זה מן הנמנע שבאותו הזמן נעשו שינויים מבניים מסוימים; ואולי יש לקשור להרחבת תחום המקדש את הידיעה הסתומה במלכים ב, טז יח: 'זאת מיסך (קרי: מוסך) השבת אשר בנו בבית ואת מבוא המלך החיצונה הסב בית ה' מפני מלך אשור'.

בתיאור המקדש שבתחילת ספר מלכים אין זכר ללשכות — היינו תאים, חדרים או מחסנים — ששימשו את הציבור, את עובדי המקדש ואת פקידי המלך לצרכים שונים, אם בניהול המקדש ואם בעבודת הקודש עצמה. עם זאת, מצאנו זכר ללשכות של אישים מסוימים שהיו במקדש, במלכים ב, כג יא ובירמיה לה-לו, ולשכות אלו בולטות במיוחד במקדש המתואר בספר יחזקאל. אף על פי שכל אזכורי הלשכות מרוכזים בתיאורי המקדש בשנים האחרונות לקיומו, אין להוציא מכלל האפשר

Soggin, *BiOr*, 36 (1979), pp. 83-84; M. Saebø, *VT*, 32 (1982), pp. 371-373

¹¹ ראה: הורוויץ, בנית בית זבל לך, עמ' 160-163.

¹² בין הביקורות שנכתבו על ספרו ראה למשל: J.A. Rimbach, *JBL*, 97 (1978), pp. 379-380; J.A.

שכבר בימי שלמה היו לשכות במקדש.¹³ הדעת נותנת שכל מקדש היה זקוק למקומות כאלה, אפילו לא הוזכרו בפירוש. כן מצאנו שהיתה לשכה בבמה ברמה (שמואל א, ט כב), שם בירך שמואל את הזבח שהיה בעיר; אולי אף בקשר למקדש שילה יש לגרוס בשמואל א, א יח: 'ותלך האשה לדרכה ותבא הלשכתה ותאכל עם אשה ותשת', כגרסת תרגום השבעים, והוצע לתקן את פסוק ט ולקרוא: 'ותקם חנה אחרי אכלה בלשכה ואחרי שתה'. ועם זאת, ייתכן שכאשר התרחבו השפעתו וחשיבותו של מקדש ירושלים, למן ימי חזקיהו ועד לימי יאשיהו, וכאשר הוכרזו כמקום פולחן בלעדי, התווספו במקדש לשכות רבות כתוצאה מפעילות מוגברת וכביטוי לפעילות כזאת.

על חיזוק בדק בית ה',¹⁴ כלומר תיקון פרצות ושברים בבניין, מסופר פעמיים: פעם בימי המלך יהואש ויהוידע הכהן (מלכים ב, יב ז-יז), ופעם בימי יאשיהו המלך וחלקיהו הכהן (כג ט-יג).¹⁵ ייתכן ששתי הפעולות האלה נועדו, בין השאר, לתקן מעשים או מחדלים של עתליה המלכה או של מנשה ובנו אמון – שליטים שהתייחסו לעבודת ה' בעוינות ושאהדו מנהגים זרים ואף אליילים. אפשר אפוא שנעשו שינויים מסוימים במגמה דתית, אם בכדי להחזיר מצב קודם, אם בכדי לעקור דבר שעלול היה להפוך חלק מפולחן לא כשר. עם זאת, בשני הסיפורים האמורים נרמז בפירוש שבדק הבית היה אמור להיות מחוזק דרך קבע, ושעמדו לצורך זה גם אמצעי מימון וגם כוח אדם. מכל האמור אפשר להניח שמלכי יהודה שמרו על המקדש ועל תחזוקתו, ויש מקום לשער שאגב תיקונים ושיפוצים שוטפים נעשו מפעם לפעם גם שינויים מסוימים במבנה המקדש ובקישוטי.

מפעם לפעם נעשו שינויים מהותיים שנגעו לפולחן במקדש ושמניעיהם היו דתיים, פוליטיים או אסתטיים. בין שינויים אלה בולטת שורת השינויים שהכניס המלך אחז, בהשתתפותו הפעילה של אוריה הכהן, כמתואר במלכים ב, טז י-יח. הוא החליף את מזבח הנחושת, שעמד בחצר המקדש מימי שלמה, ב'מזבח גדול' חדש, מעוצב בצורת מזבח שראה בדמשק כאשר נועד שם עם תגלת-פלאסר (השלישי) מלך אשור. את המזבח הישן העמיד מצפון למזבח החדש. לאחרונה הציעו

ולאחרונה: א' בירן, 'ראש שרביט ולשכתו של עמדיו בדר', קדמוניות, כא (תשמ"ח), עמ' 11-17. ¹⁴ בָּדָק = פרצה, והשווה לאכדית *batqu*; חֹזֶק בָּדָק = לתקן פרצה, והשווה לאכדית *batqa šabātu*. על הפרשיות האלה ראה לאחרונה: כוגן-תרמור, מל"ב, על אתר. לספרות המוזכרת שם יש להוסיף: V. Hurowitz, 'Another Fiscal Practice in the Ancient Near East: 2 Kings 12:5-7 and a Letter to Esarhaddon (LKA 277)', *JNES*, 45 (1986), pp. 289-294; J.C. Greenfield, 'The Meaning of TKWNH', A. Kort & S. Morschauser (eds.), *Biblical and Related Studies Presented to Samuel Iwry*, Winona Lake 1985, pp. 81-85.

¹³ יש לקשור את המילה העברית 'לשכה' למילה האכדית *ašlukkātu ašrukātu*, המציינת חרי מחסן בבתים פרטיים, בארמונות ובמיוחד בבתי מקדש. להצעה אחרת לגורונה של המלה העברית 'לשכה' ראה לאחרונה: 'לשכה', D. Kellerman, *TWAT*, 4, col. 606 (=TDOT, 8, p. 33) למילים האכדיות ראה: W. von Soden, *Orientalia* (N.S.), 22 (1953), pp. 253-255. זיהה מבנה שחשף בתל דן כלשכה; לאחרונה, על סמך טביעת חותם שנמצאה שם, הוא שב וזיהה את המבנה כלשכתו של עמדיו, שהיה אולי כוהן. ראה בינתיים: A. Biran, 'Tel Dan 1984', *IEJ*, 35 (1985), pp. 186-189; idem, 'The Dancer from Dan, the Empty Tomb and the Altar Room', *IEJ*, 36 (1986), pp. 168-187.

מ' כוגן וח' תדמור שהחלפת המזבח הישן בחדש שיקפה אופנה שרווחה באותה עת בכל רחבי האימפריה האשורית, לחקות את האמנות הארמית.¹⁶ באותה שעה קיצץ אחז כמה מכלי הנחושת הגדולים – המכונות, הכיורות ופסלי הבקר שעליהם עמד ים הנחושת – וייתכן ששלח אותם כשוחד לתגלת-פלאסר (פסוק ח). חזקיהו כיתת את נחש הנחושת שעשה משה ושהוצג, כנראה, בבית המקדש (מלכים ב, יח ד). הוא קיצץ גם את 'דלתות היכל ה' ואת האמנות אשר צָפָה' ושלח אותם לסנחריב כחלק מהמס הכבד ששילם (פסוק טז), ויש להניח שמדובר לא בדלתות עצמן כי אם בציפוי הזהב שהיה עליהן.

יש עדות שמדי פעם נבנו במקדש מבנים חדשים, אך זהותם, מהותם או תפקידם אינם מחוורים. במלכים א, י יב נאמר ששלמה עשה את עצי האלמוגים (סוג של עץ, שלא כבעברית החדשה: השווה אכדית *elamaku*) שהביא 'אני חירם' מאופיר ל'מִסְעֵד לבית ה' ולבית המלך וכנרות ונבלים לשרים'. קשה לדעת אם ה'מסעד' היה חלק בבניין ומילא תפקיד ארכיטקטוני בחיזוקו (על סמך תקבולת הכין/סעד), או רהיט מיטלטל, כגון שולחן סעודה (על סמך הוראת השורש סע"ד והעובדה שבטקסטים אכדיים מוזכרים שולחנות עשויים עצי *elamaku*). יותם בן עוזיהו בנה את 'שער בית ה' העליון' (מלכים ב, טו לה). אפשר שהשער הזה מוזכר בדברי ירמיהו, או כ'שער בנימין העליון' אשר בבית ה' (כ כ) או כ'שער (בית) ה' החדש' (כו י; לו י) שהיה בחצר העליון. הוא אף זוהה עם 'שער סור' המעורפל, המוזכר פעם אחת במלכים ב, יא ו. במלכים ב, כג יב מוזכרת 'עלית אחז', שעל גגה עמדו מזבחות, מן הסתם לעבודת כוכבים ומזלות (טקסטים אכדיים מרבים להזכיר טכסים שנערכו על גגות בלילות). מכיוון שהמבנה הזה מוזכר אגב רשימת התועבות שנעשו בבית המקדש, יש מקום להניח שאף הוא היה שייך למקדש. המבנה הזה מוזכר בישעיה לח ח, לפי הגרסה שנשתמרה במגילת ישעיה א' מקומראן, שם כתוב 'במעלות עלית אחז' (והשווה מלכים ב, כ יא: 'במעלות אחז'). י' ידן הציע שמעלותיו של המבנה הזה שימשו כעין שעון שמש גדול.¹⁷ שימוש כזה היה מיועד מן הסתם להסבה לפולחן של גורמים שמימיים; אך מלכתחילה ראוי לראות בעליית אחז ובמעלותיה חלק מן השינויים שעשה אחז במקדש, שנתקבלו על ידי אוריה הכהן ושלא גונו על ידי אנשי האסכולה ה'דוטרנומיסטית', עורכי ספר מלכים. אין להניח ששעון שמש הותקן ללא סיבה, ואפשר שמתחילה נועד לקבוע ביתר דיוק מועדים להקרבת קרבנות ולפעולות פולחניות אחרות.

אך השינויים המשמעותיים ביותר בבית ה' נעשו בימי מנשה. לפי מלכים ב, כא ז (השווה גם כג ו) הוא הציב את פסל האשרה במקדש; בכך כמו ביטל את בית המקדש כבית ה' אלוהי ישראל והפכו לבית של אל אחר. לדעת מ' הרן, מנשה אף הוציא מהמקדש את ארון ה';¹⁸ ואמנם, מאז שוב לא הזכיר, מחוץ לגעגועי העם, המוזכרים בירמיה ג טז: 'והיה כי תרבו ופִּרְיָתֶם בארץ בימים ההמה נאם ה', לא יאמרו עוד ארון ברית ה' ולא יעלה על לב ולא יזכרו בו ולא יפקדו ולא יִעֲשֶׂה עוד'. דברי

¹⁶ M. Haran, *Temples and Temple Service in* *Ancient Israel*, Oxford 1978, pp. 276-288; הרן, 'סילוק ארון הברית', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כה (תשכ"א), עמ' 211-223.

¹⁷ ראה כוגן-תדמור, מל"ב, על אתר.
¹⁸ י' ידן, 'מעלות אחז', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט): ספר ב' מזר, עמ' 91-96; S. Iwry, 'The Qumran Isaiah 96-91 and the End of the Dial of Ahaz', *BASOR*, 147 (1957), pp. 27-33.

ירמיהו, והעובדה שהארון נעדר מרשימת השלל שלקחו הבבלים ואף אינו מוזכר בחזון יחזקאל מלמדים שיאשירו לא החזיר את הארון כאשר טיהר את המקדש; יש להניח שנעלם או הושמד בימי מנשה. ושמא תרם העלם הארון בימי מנשה להתפתחות התיאולוגיה החדשה של בעל ספר דברים ועורך ספר מלכים (ה'דוטרנומיסט') שעל פיה אין ה' יושב במקדש אלא שמו בלבד נקרא עליו. מנשה אף בנה מזבחות לכל צבא השמים בשתי חצרות המקדש.

תפישת המקדש והתפתחותה¹⁹

כפי שבמשך השנים השתנו מראה המקדש וצורתו, כך השתנתה גם תפישת המקדש. בית האלוהים כמוסד דתי לא היה המצאה ישראלית מקורית, כי אם אחד מהמוסדות הרבים ששאל עם ישראל מהדתות ומהתרבויות השכנות. מטבע הדברים, מהותו של המקדש ומשמעותו לא נקבעו מתחילה בתוככי האמונה הישראלית, אלא על ידי העמים הקדומים שהמציאו אותו. והנה, מצאנו שבת מקדש במזרח הקדמון נחשבו ובראשונה מקומות מגורים לאלים, לבני משפחותיהם ולמשניהם האלוהיים עלי אדמות ובין בני אדם. בכל מקדש עמד פסל או סמל של האל. האלים אכלו, שתו, ישנו ואף קיימו חיי אישות ומשפחה בתוך בתיהם או מקדשיהם; ואם נחשב האל על ידי עובדיו כמלך או שליט, מקדשו נתפש כבית המושל וכמשרדי ממשלתו. מי שרצה לעבוד את אלוהיו, לשאול שאלה או לבקש בקשה, היה הולך אליו לביתו. שם היה פונה אליו ישירות או באמצעות אל זוטרי בפמלייתו, הכול על פי הנסיבות ומעמד האדם.²⁰

חרף ההבדלים העמוקים והמהותיים בין אמונות ישראל ואמונות העמים השכנים, בית המקדש הישראלי בראשית התפתחותו עדיין דמה בעיקרו למקדשי העמים. מסתבר שגם בישראל נחשב בית ה' למקום מגוריו – או, לפחות, למקום מושבו הקבוע והמיוחד – של אלוהי ישראל. כפי שאלוהי נכר לא היו כבולים ומצומצמים בתוך מקדשיהם, אף ה' לא היה מוגבל לביתו באופן בלעדי. אך בדומה לאלוהי העמים הוא היה נמצא בתוך מקדשו בצורה כל שהיא, והמבקש אותו היה מוצא אותו שם.²¹ במקדשים שקדמו למקדש ירושלים עמדו סמלים מוחשיים להימצאות ה': ארון (שהוא הדום לרגלי האל, כסאו או מרכבתו), מצבה (עדות מופשטת להימצאות אל), אפוד (בגד אלוהי) או אפילו פסל. האל נתפש כשוכן במקדשו גם בצורה 'על-טבעית', אך מוחשית, כ'כבודו'; לפיכך כאשר נשבה ארון ה' משילה אמרה אשת פינחס: 'גלה כבוד מִיִּשְׂרָאֵל' (שמואל א, ד כא; על המושג 'כבוד' כדבר מהותי, ראוי לעין ראה להלן).

Typology', H.B. Huffman et al. (eds.), *The Quest for the Kingdom of God: Studies in Honor of George G. Mendenhall*, Winona Lake 1983, pp. 205-219

מ' הרן, 'הכוהן, המקדש והעבודה', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 185-175; הנ"ל 'סוגיות מקרא – נוכחות ה' בפולחן של ישראל ומוסדות הפולחן', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 119-105.

¹⁹ ראה להלן, פרק תשיעי, עמ' 186-175.
²⁰ לריונים בתפישת המקדש בארצות המזרח הקדום השונות ראה: G.E. Wright et al., 'The Significance of the Temple in the Ancient Near East', G.E. Wright & D.N. Freedman (eds.), *The Biblical Archaeologist Reader*, I, Garden City, NY 1961, pp. 145-200; J.M. Lundquist, 'What is a Temple? A Preliminary

מקדש ירושלים נחשב ותוכנן מעיקרו כמקום מגורים לה', כפי שעולה ממהותם של כלי המקדש: למעשה הרי אלה כלי בית (מגורות, שולחן, מזבח קטורת). בקודש הקודשים עמדו שני כרובים ענקיים, שהם היו כסאו של ה'. בשעת חנוכת המקדש הובא לתוכו ארון ה'. הארון סימל את מרכבתו של ה' כאשר היה בחוץ ואת הדום רגליו כאשר היה בפנים. לפי קטע פיוטי קדום, שאולי הובא מ'ספר הישר', הכריז שלמה לפני ה' במעמד חנוכת המקדש: 'בנה בניתי בית זבל לך מכון לשבתך עולמים' (מלכים א, ח יג). ישעיהו, בחזון הכיסא המפורסם, רואה את ה' יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל' (ישעיהו א); ואילו בחזונו לאחרית הימים הוא מתאר את הר (בית) ה' ואת בית אלוהי יעקב כבית משפט, שאליו יבואו עמים מסוכסכים כדי שה' יורם מדרכיו וישפוט ביניהם (ב ב-ד). עדות מובהקת לאמונה שה' נמצא במקדש, ושם אפשר ליהנות מנוכחותו, באה מספר תהלים, שיש בו פרקי תפילה והגות המביעים את רגשות העולים לציון והמבקרים במקדש. לפי מזמור קלב נשבע דויד למצוא 'מקום לה' משכנות לאביר יעקב', והוא מזמין את ה': 'קומה ה' למנוחתך אתה וארון עזך'. כגמול לחסדי דויד ומחשבותיו הנאות בוחר ה' בציון ונשבע: 'זאת מנוחתי עדי עד, פה אשב כי אֶתִּיהָ'. ובפרק פד נאמר:

מה ידידות משכנותיך ה' צבאות
נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'...
אשרי יושבי ביתך...
אשרי אדם... יִרְאֶה אל אלהים בציון...

מן הפסוקים האלה, ומאחרים כדוגמתם, אנו למדים שהעולה לרגל הרגיש שהוא יכול לעמוד ממש בקרבתו המיידית של ה' שעה שהוא נמצא במקדש; מכאן שנוכחות ה' במקדש בולטת, מורגשת ומיוחדת לעומת נוכחותו בכל מקום אחר.

המחשבה שהאלוהים יוגבל כביכול למקום אחד לא נעמה לחוגים מסוימים, ולקראת סוף ימיו של המקדש התלקחה מחלוקת, שמטרתה להגדיר הגדרה מדויקת יותר את אופי נוכחותו של ה' במקדש. אף שהמחלוקת לא הוכרעה, היא השאירה את אותותיה על חוגים והוגים מימי שיבת ציון ואילך. החוג ה'דוטרונמיסטי' שעמד מאחורי כתיבת ספר דברים ועריכת ספרי נביאים ראשונים, ושחיבר את רוב 'תפילת שלמה לחנוכת המקדש' (מלכים א, ח טו-סא), ביכר את הרעיון הקדום והנפוץ שה' יושב במעונו בשמים ומשקיף על הארץ, אך הוא הרחיק לכת, בטענו גם שה' איננו יושב ואף איננו יכול לשבת על הארץ ובתוך המקדש. הוא 'שם', או 'שיכן', או 'קרא' את שמו על המקדש,²² והביט בו יותר מבכל מקום אחר בעולם; אך לא היה קשור אליו בכל קשר מוחשי. הארון, שנחשב בדורות הקודמים כחפץ שאליו צמוד ה', הוגדר מחדש כארון ברית ה', כמסמל את היחס המשפטי המיוחד ששרר בין ה' לבין עם ישראל. המקדש עצמו הפך למעין 'מרכזיה' גדולה, ודרכה

Priestly Document's "Kabod" Theology',
idem, *Studies in Deuteronomy*, London 1953,
pp. 37-44

22 השווה: להלן, פרק תשיעי, עמ' 181-185; וכן י'
זקוביץ, "לשכן שמו שם", "לשום שמו שם",
תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 340-338; G. von Rad,
'Deuteronomy's "Name Theology" and the

הגיעו כל התפילות והבקשות אל היושב במרומים.²³ בניית המקדש נועדה להבטיח שברכת ה' תהיה על המלך שבנה את המקדש. אך היא מאבדת מערכה המסורתי והמקובל, כך שברכת אלוהים לעם ולבית המלוכה מותנית מעתה בקיום בריתות מצד האל ועל קיום חובות דתיות מצד העם והמלך. בני חוג הכהנים הירושלמיים, לעומת זאת, סברו שאכן שוכן ה' במקדשו, ושכל המקדש חדור קדושה מסוכנת ומדבקת, שמקורה בכבוד ה' השוכן שם (שמות כט מג-מד). הם לא הביעו את רעיונותיהם בתיאור מפורש של מקדש ירושלים, אלא ב'מקור הכהני' שנשתמר בתורה. אף יחזקאל בן בוזי הכהן, שהתייחס על כוהני ירושלים, נתן ביטוי לרעיונות החוג ה'כוהני' בחזון מקדש ירושלים בפרקים ח-יא, וגם בפרקי החוק לעתיד-לבוא החותמים את ספרו. המקור הכהני מתאר בפירוט רב את המשכן שעשו בני ישראל במדבר, אך מסתבר שהתיאור 'מלכיש' על אוהל המועד מימי המדבר, שעמד בשילה, צורה חדשה, שאיננה אלא צורתו של מקדש ירושלים בימי אחז או יחזקיהו.²⁴ על פי תפישת המקור הכהני, המשכן (והמקדש בירושלים שהוא סימל) היה מלא כבוד ה' משעת השלמתו וחנוכתו (שמות מ לד-לה; ויקרא ט ד, ו, כב-כג; במדבר ז פט); ועל ידי זה שכבוד ה' מילא את המשכן הוא אף שכן בתוך בני ישראל (שמות כה ט; כט מז). 'כבוד ה'', שהוא מרכיב חשוב במחשבה הכהנית, איננו דבר מופשט כלל וכלל. 'כבוד ה'' הוא דבר מוחשי, נראה לעין ואנתרופומורפי בעליל.²⁵ מרחוק נראה ה'כבוד' כאש אוכלת, אך מקרוב יש לו דמות כמראה אדם. יחזקאל רואה את כבוד ה' יוצא מן הבית לפני החורבן (יחזקאל יח; יא כג) וחוזר אל הבית העתיד להיבנות (מג ב-ד). רעיון ה'כבוד' לא היה חידוש של כוהני ירושלים וייתכן שהיה ידוע כבר בשילה, כפי שצוין לעיל. כניסת הכבוד למקדש שלמה מוזכרת גם בתיאור (הקדם-כוהני) של חנוכת המקדש במלכים א, ח י-יא: 'ויהי בצאת הכהנים מן הקדש והענן מלא את בית ה'. ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן כי מלא כבוד ה' את בית ה'.

המחלוקת בין שתי השיטות האלה התמידה, כאמור, ומצאה את ביטוייה בימי הבית השני. הנביא זכריה מחזיק בגישה הכהנית בעיקר, וכך ניבא (ב ח-ט) '... פרוצות תשב ירושלם... ואני אהיה לה... חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה'. ועוד: (ב יד) 'רני ושמחי בת ציון כי הנני בא ושכנתי בתוכך נאם ה'' (וראה גם ח ג). הגישה האחרת נתמכת על ידי אחד הנביאים עלומי השם שדבריהם נכללו במחצית השנייה של ספר ישעיה. הוא אומר (ישעיה סו א): 'כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדם רגלי אי זה בית אשר תבנו לי ואי זה מקום מנוחתי', ונראה שהוא מתפלמס עם הרעיון שהובע בתהלים קלב טו במילים: 'זאת מנוחתי עדי עד, פה אשב כי אִוִּיתִיה'. ספר עזרא, בתארו את חנוכת הבית השני, איננו מזכיר אפילו במילה אחת את כניסת ה' למקדש; מכאן ששוב לא האמין שה' שוכן שם (עזרא ו טז-יח). חגי, בן דורו של זכריה, מפשר בין השיטות. אמנם הוא נוקט את הלשון 'כבוד', אך בתארו את המקדש החדש הוא 'דורש' את המונח המסורתי ומעניק לו משמעות חדשה המתאימה דווקא לגישה האחרת. הנביא מצווה את העם (א ח): 'עלו ההר והבאתם עץ ובנו הבית

²³ מ' ויינפלד, 'האל הבורא בבראשית א ובנבואת ישעיהו השני', תרכ"ז, לו (תשכ"ח), עמ' 105-132; T.N.D. Mettinger, *The Dethronement of Sabaoth: Studies in the Shem and Kabod Theologies*, Lund 1982.

²⁴ מ' ויינפלד, 'המפנה בתפיסת האלהות והפולחן בספר דברים', תרכ"ז, לא (תשכ"ב), עמ' 1-17.

²⁵ מ' הרן, 'שילה וירושלים (יסודה של המסורת הכהנית שבתורה)', תרכ"ז, לא (תשכ"ב), עמ' 317-325.

וארצה בו ואכבד (קרי: ואכבדה) אמר ה'. בהמשך דבריו הוא שואל (ב ג): 'מי בכס הנשאר אשר ראה את הבית הזה בכבודו הראשון, ומה אתם ראים אתו עתה? הלוא כמהו כאין בעיניכם'. לבסוף הוא אומר (ב ו-ט): 'כי כה אמר ה' צבאות עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ ואת הים ואת החרבה. והרעשתי את כל הגוים ובאו חמדת כל הגוים ומלאתי את הבית הזה כבוד... לי הכסף ולי הזהב... גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון'. כמו במקור הכוהני ובנבואת יחזקאל, אף חגי מדבר על כבוד שימלא את המקדש החדש, ובדומה למקורות קדומים, אף בדברי חגי מתלווים להתגלות ה' דימויים של מהפכות בטבע (השווה, למשל: שמואל ב, כב ז-יג). ברם, ה'כבוד' של חגי איננו עוד הישות המוחשית של האלוהים, אלא העושר (ל'כבוד' במובן זה ראה, למשל: בראשית לא א) שימלא את מקדשו ושיורה כי גדולתו של ה' ממלאת את כל הארץ.

צורת המקדש

המקורות

ממקדש שלמה לא שרד ולא נחשף דבר, והרוצה לעמוד על מראהו צריך להסתמך באופן כמעט בלעדי על מקורות כתובים²⁶. תיאורטית, אפשר להסתייע במקדשים קדומים אחרים ששרידיהם נחשפו בחפירות בארץ ישראל ובארצות שכנות; אך אין בינתיים ממצאים רבים כאלה ועדותם איננה אחידה או חד-משמעית. כמו כן, הממצא הארכיאולוגי מוגבל למה שהוא מסוגל להראות. הוא עשוי להמחיש שחזורים שנעשו על סמך עדות כתובה, ואף יש בכוחו להציע פירושים לכתובים סתומים, למלא פערים בשחזור ולקשור שחזור זה או אחר למציאות. אבל כל זה אפשרי רק במידה שאין סתירה בין הממצא לבין העדות הכתובה.

המקרא מביא שני תיאורים מפורטים של מקדש שלמה, אחד במלכים א, ו-ז ואחד בדברי הימים ב, ג-ד. שחזור המקדש בצורתו המקורית יכול להתבסס מתחילה אך ורק על התיאור המובא בספר מלכים. בתיאור בספר דברי הימים יש לדון בפני עצמו: אמנם, הוא מתאר בניין שלם, אבל הבניין המתואר בו שונה במספר פרטים מהבניין המתואר בספר מלכים, ומתברר שהוא רצוף שינויים פרשניים, מגמתיים ומכוונים בעליל. כך, לדוגמה, הפרוכת העשויה 'תכלת וארגמן וכרמל ובוך', ושיש עליה כרובים (דברי הימים ב, ג יד), אינה אלא חידוש של בעל ספר דברי הימים, הכותב בעברית מאוחרת והרוצה להשוות את מקדש שלמה למשכן, שהיתה בו פרוכת עשויה 'תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר' ומעוטרת בכרובים (שמות כו לא). וזה דינם של הכרובים המפותחים על קירות ההיכל (דברי הימים ב, ג ז). ציפוי קירות האולם בזהב (פסוק ד) וציפוי ההיכל ב'אבן יקרה לתפארת' (פסוק ו) אין להם אחיזה במציאות של הבית הראשון. מאזכור העליות המחופות זהב מעל לדביר נראה שהמחבר היה סבור שקודש הקודשים לא היה מוגבה אלא במפלס הקרקע. אפשר שצדק, כפי שעוד נראה; אך עדותו מתבססת לא על ראייה או על מקור קדום מהימן אלא על ההגיון והסברה. אין זכר לארזים, ואף נאמר ששלמה חיפה את ההיכל עצי ברושים; נראה שהכוונה לחיפוי

²⁶ ראה גם להלן, פרק שמיני.

כל הקירות בעצי ברושים, ולא רק קרקע הבית, כמסופר בספר מלכים. אפשר שבפרט הזה ואף במספר פרטים אחרים משתקפת צורתו של מקדש זרובבל. לכל היותר נודע לתיאור של ספר דברי הימים ערך טקסטואלי, כי הנוסח בספר מלכים משובש מעט ולעתים ניתן לשחזר את הנוסח המקורי בעזרת ספר דברי הימים. התוספת החשובה ביותר בתיאור של ספר דברי הימים לעומת התיאור בספר מלכים היא תיאור מזבח הנחושת (דברי הימים ב, ד א). ייתכן שהמשפט הזה, שסגנונו שונה משאר התיאור ואיננו אופייני לבעל דברי הימים, הושמט מספר מלכים מפאת טעות סופר מסוג 'הדומות' (*homoioteleuton*, דמיון הסופיות או *homoiarcton*, דמיון ההתחלות). קשה להניח שעמד לרשותו של מחבר ספר דברי הימים תיאור קדום, מהימן ומקורי של מקדש שלמה, שונה מזה המובא בספר מלכים, ומובן מאליו שהוא לא ראה את הבית הראשון בבניינו. עדותו היא עדות של פרשן ולא של עד ראייה.

נוסף על שני התיאורים האלה, יחזקאל מתאר בית מקדש שבני ישראל מצויים לבנות כאשר ייכלמו מעוונותיהם (יחזקאל מ-מג יב). הדעה הרווחת היא שהמקדש הזה, המתואר בפירוט רב ובדייקנות מופלגת, משקף בצורתו את מקדש שלמה בימיו האחרונים. דעה זו, שיש בה צדק מסוים, הביאה חוקרים מסוימים לנצל את התיאור באופן חופשי על מנת למלא פערים בתיאור מקדש שלמה; במיוחד שיערו שעובי הקירות במקדש שלמה היה שש אמות. ודא עקא! המקדש הזה הוא בסופו של דבר מקדש אידיאלי של חזון, פרי תערובת של דמיון ומציאות גם יחד. מקדש יחזקאל על חצרותיו מרובע וסימטרי; אין בכך כדי לשקף הווי אמיתי, אלא את פרי דמיונו של הנביא שהיה מסוגל במקום אחר לחלק את כל ארץ ישראל ההררית, החרושה גיאיות ועמקים, למשבצות מלבניות בעלות צלעות מקבילות וזוויות ישרות, תוך התעלמות גמורה מן המציאות הטופוגרפית. כדי להגיע לאיזון הגיאומטרי המבוקש נאלץ הנביא להוסיף אמות פה ושם, ויעיד רוחב האולם, שעליו הוסיף יחזקאל אמה אחת (מ מט). סיבת התוספת ברורה: הוא רצה להבטיח שמידותיו החיצוניות של הבית יהיו מאה אמה על חמישים אמה, ביחס של שניים לאחד. לשם כך הרחיב את האולם באמה אחת, וייתכן שהקיר בעובי של שתי אמות, החוצץ בין ההיכל לדביר (מא ג), אף הוא פרי הרחבת הנביא ולא היה במקדש שלמה בדיוק כפי שהוא מתואר בכתובים. יתר על כן, במקדש שהכיר יחזקאל כבר חלו כל השינויים שנמנו למעלה; לפיכך, גם אם לא הוסיף דבר משלו, לא ניתן לסמוך על תיאורו כעל תיאור המקדש בשעת בנייתו. משום כך, יש להתייחס למקדש יחזקאל כחשדנות מסוימת, ולהסתייע בו למילוי פערים רק בזהירות מרבית, ובמקרים שיש בהם אסמכתאות נוספות למילוי הפער. עם זאת, לדברי יחזקאל נודע ערך מילונאי לא מבוטל, כמאגר מלא וגדוש למונחים ארכיטקטוניים נדירים ומעורפלים.

עדות נוספת, אם כי עקיפה, לצורת המקדש בירושלים באה מתיאור המשכן הנמצא בשמות כה-לא; לה-מ. המקור הכוהני, בבואו לתאר את המשכן שעמד במרכזו של מחנה בני ישראל בימי המדבר, 'הלביש' עליו את צורת המקדש שהיה בירושלים בימיו. נדמה שדמות המשכן מייצגת שלב במקדש ירושלים, בין צורתו המקורית, כמתואר בספר מלכים, ובין צורתו הסופית, המונחת ביסוד התיאור של יחזקאל; מעוצבת צורתו כנראה בדמות המקדש בימי אחז. על פי המגבלות שמנינו כאן, הדיון שלהלן יתבסס בעיקר על תיאור המקדש המובא במלכים א,

הבית מבחוץ

בית המקדש היה בנוי אבן שלמה, לא מסותתת; בכך נהג שלמה בבניין המקדש על פי המנהג המשתקף ב'חוק המזבח' הקדום (שמות כ כא): 'ואם מזבח אבנים תעשה לי, לא תבנה אתהן גזית, כי חרבך הנפת עליה ותחללה', ובדברים כז ה-ו: 'ובנית שם מזבח לה' אלהיך, מזבח אבנים לא תניף עליהם ברזל; אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך...'. עם זאת, יסודות הבניין היו אבני גזית (ה לא). מידותיו החיצוניות של המקדש לא נמסרו, והכתוב במלכים א, ו ב, כאילו הבית היה 'ששים אמה ארכו ועשרים רחבו ושלשים אמה קומתו', מתייחס למידותיו הפנימיות דווקא. כמו כן, המספרים האלה הם סכימטיים, כפי שנראה להלן (לפי יחזקאל, המידות החיצוניות של מאה אמות באורך וחמישים אמות ברוחב; אך אין להטיל את הנתונים האלה על מקדש שלמה. הם מתבססים על תוספת אמה אחת לרוחב האולם ואולי תוספת מסוימת לקיר שבין ההיכל לדביר, כפי שכבר הסברנו, ואף לעוביים של שאר הקירות). פתח המקדש היה בצדו המזרחי, וציר האורך של המקדש היה מזרח-מערב. בית המקדש עמד במקום גבוה מארמון המלך, כפי שעולה ממספר כתובים המדברים על עלייה מבית המלך למקדש (מלכים ב, יב יא; כב ד; ירמיה כו י) ועל ירידה מהמקדש לבית המלך (מלכים ב, יא יט; ירמיה לו יב).

לפני הבית היה 'אולם', מבנה רוחב שמידותיו הפנימיות היו עשר אמות ברוחב ועשרים אמות באורך (כרוחב הבית). היו שקשרו את המילה 'אולם' (הכתובה לעתים 'אילם') למלה האכדית *ellamu*, שפירושה 'לפני'; אך ההשוואה הזאת איננה נראית, משום שבאכדית עצמה משמשת המילה *ellamu* בהטיה אדורביאלית בלבד, עם הוראות זמניות ומקומיות כאחת, ואין לה שימוש ארכיטקטוני. גובה קירות האולם לא נמסר, ומקובל שגרסת דברי הימים ב, ג ד, שעל פיה גובה האולם היה מאה ועשרים אמה, נבעה משיבוש טקסטואלי כל שהוא.²⁷ יש סבורים שקירות האולם היו גבוהים שלושים אמה, כגובה שאר הבניין, והיו שקבעו את גובהם כעשרים וחמש אמות, על פי תרגום השבעים. לאחרונה הוצע שהאולם היה כעין חצר קטנה בפתח הבית, מוקפת חומה נמוכה, כשאר חצרות המקדש והארמון;²⁸ והנה, על פי מלכים א, ו לו; ז יב, החומות האלה היו עשויות 'שלשה טורי גזית וטור פְּתָת ארזים'.²⁹ החוקרים שקבעו את גובה הקירות כשלושים או עשרים וחמש אמות סבורים, בהתאם, שלאולם היה גג נתמך בעמודים 'כין' ו'בועז'; ואילו אלה המנמיכים את הקירות סבורים שהאולם היה פתוח מלמעלה והעמודים האמורים לא מילאו תפקיד ארכיטקטוני.

בהמשך תיאור האולם נאמר: 'ויעש לבית חלונֵי שָׁקִפִּים אֲטָמִים' (מלכים א, ו ד). חוקרים רבים סבורים, כדעת רש"י, שהמילים האלה מתארות חלונות שהיו רחבים (פתוחים) מבחוץ וצרים (קצרים) יותר מבפנים. תרגום יונתן ורד"ק מזכירים דעה אחרת במקצת, שעל פיה היו החלונות צרים מבחוץ ('סתימן מלברא') ורחבים מבפנים ('פתיחן מלגיו'). י' ירין ציין שסוג זה של חלון היה

²⁷ מאירס, יכין ובוועז. וראה להלן, עמ' 160-161.
²⁸ H.C. Thompson, 'A Row of Cedar Beams',
²⁹ PEQ, 92 (1960), pp. 57-63

²⁷ אך השווה: S. Yeivin, 'Was There a High Portal in the First Temple?', VT, 14 (1964), pp. 331-343

נפוץ בארץ ישראל ובסוריה, כפי שניתן ללמוד מתבליטי שן המראים חלונות בעלי מסגרות אחדות, זו בתוך זו וזו עמוקה מזו.³⁰ על פי סברה אחרת (Ouellette) המילים הללו אינן מציינות חלונות, אלא סוג של בניין, המכונה במקורות אכדיים *būt hilāni* והמוכר כסוג של בניין 'חתי' מערבי.³¹ לדברי בעל ההצעה, *būt hilāni* היה מבנה רוחב בעל שני חדרים, שעמד בחזית הבניין העיקרי. החדר הראשון היה מרפסת, ובה שניים או שלושה עמודים. לפני העמודים היו כמה מדרגות; גרם מדרגות לצד המבנה עלה לקומה שנייה.³² פירוש 'לְבֵית חִלּוֹנִי' (מלכים א, ו ד) מלשון *būt hilāni* מחייב לפרש את המילה 'שקפים' כלשון 'משקוף' או 'אשקופה' (השווה אכדית *askuppu, askuppatu*), ואת המילה 'אטמים' כציון לעמודים, הקשורה כנראה לאכדית *dimmu/timmu*. אם נפרש כך את הפסוק, הרי שהאולם לפני המקדש היה *būt hilāni*, ברם בפני ההצעה הזאת נותרו עדיין קשיים לא מבוטלים. מצד אחד קשה להגדיר במדויק את צורתו של *būt hilāni*, ומצד שני קשה ליצור התאמה מלאה בין הבניין הזה לבין העדות המקראית המעורפלת על צורת האולם. יתר על כן, יחזקאל מדבר (מ טז) על 'חלונות אטמות' בתאי השערים במקדשו החזיוני. מצד אחד קשה להפריד את המונח הזה מהמונח בספר מלכים, ומצד שני אי-אפשר לשלב את ה-*būt hilāni* בתיאור של יחזקאל. אפשר לקיים את פירושו של אולט לפסוק רק אם נודה שמונחו של יחזקאל נשמעים כמונחים ההומונימיים בספר מלכים אך אינם זהים להם.

שני חדרי הבית (למעט האולם) היו מוקפים 'יציע' ו'צלעות', והחוקרים התקשו לפרש את המונחים האלה.³³ רוב המפרשים והחוקרים סבורים שהמבנה היה כעין בניין צדדי תלת-קומתי, עשוי אבן, שהקיף את הבניין משני צדיו ומאחוריו והיה מחולק לחדרים או תאים. הקומה התחתונה, שרוחבה היה חמש אמות, היתה צרה מהאמצעית, שרוחבה היה שש אמות, וזו היתה צרה מהעליונה, שרוחבה היה שבע אמות. קיר המקדש היה מדורג, והיציע נשען על ה'מגרעות' שהיו בקיר הבית. חוקרים אחדים סברו שהיציע היה מבנה כלשהו על גג המקדש.³⁴ ואולם, עדיפה הצעתו של מ' הרן, שראה בצלעות וביציע לא בניין צדדי בנוי מאבן ומחולק לתאים, אלא כעין תיבת עץ שעטפה את הבניין מבחוץ.³⁵ לדעת הרן, הצלעות היו משטחי עץ שעמדו זקופים סביב לבית, ואילו היציע היה שלושה משטחי עץ אופקיים, שחיברו את הצלעות לבית ושכאמצעותם נשענו הצלעות על המגרעות בקירות הבית. מעטפת העץ כיסתה את הבית, שהיה בנוי אבן שלמה. חיזוק לדעה זו

405-406; B. Hrouda, 'Hilāni, bīt B', *ibid.*, IV, pp. 406-409

ראה לאחרונה: K.A. Kitchen, 'Two Notes on the Subsidiary Rooms of Solomon's Temple', *ארץ-ישראל*, כ (תשנ"ד: ספר ירין), עמ' 107-112.

J. Ouellette, 'The Yasia' and the ŠēLA'OT: Two Mysterious Structures in Solomon's Temple', *JNES*, 31 (1972), pp. 284-294, 385. ראה: מ' הרן, על יחזקאל פרק מא, ד"ה 'הצלעות', עולם התנ"ך: יחזקאל, ירושלים 1996, עמ' 212.

³⁰ ירין, הבית הראשון, עמ' 176-190. לחלון אבן כשיטת רש"י שנמצא ב-Episkopi שבקפריסין ראה: שילה, קרם, 11, לוח 19; V. Karageorghis, 'Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1969', *BCH*, 94 (1970), fig. 80.

³¹ אולט, האולם.

³² זו ההגדרה המובאת על-ידי אולט. לדיון מפורט ב-*būt hilāni* ראה: H. Weidhaas, 'Der bīt hilāni', *ZA*, 45 (1939), pp. 108-185; CAD, H, pp. 184-185; להגדרות מעורכנות ראה: J. Renger, 'Hilāni, bīt', *RLA*, IV, pp. 184-185.

נמצא כנראה בפסוק י, שם נאמר '... וַיֵּאָחֶז אֶת הַבַּיִת בְּעֵצֵי אַרְזִים'. לכאורה סותרות המילים האלה את הנאמר קודם בסוף פסוק ו: 'כִּי מִגִּרְעוֹת נָתַן לְבַיִת סָבִיב חוּצָה לְבֵלְתִי אַחֲזוּ בִקִּירוֹת הַבַּיִת'. ברם, יש לנקד את הפועל בצורה אחרת, לפרשו בבניין פֻּעַל ולא בבניין קל, לקרוא 'וַיֵּאָחֶז' את הבית בעצי ארזים, ולפרש כך: שלמה בנה את הבית כך שיחזיק את עצי הארזים של הצלעות, היינו עיטר אותו בעצי ארזים. והנה מצאנו שימוש זהה לפועל *ahāzu* (לאחז) או *uhhuzu* (לעטר) בטקסטים אכדיים רבים שעניינם בחפצים ש'אוחזו', היינו שעוטרו או צופו באבני חן, במתכות ואף בעצים (ראה, CAD, A/I, p. 179 s.v. 'ahāzu' 8a). אפשר שמעטפת העץ מילאה תפקיד אסתטי בלבד, בכיסוי האבנים השלמות והלא-מסותתות, שמן הסתם לא היו יפות במיוחד. ועם זאת, אפשר שכיסוי הבית בעצי ארזים מילא גם תפקיד סמלי. כידוע, הרי הלבנון היו קדושים בעיני עמי האזור ואף נחשבו למושבם של אלים.³⁶ כיסוי בית המקדש בעצי ארזים, הן מבית והן מבחוץ, היה הופך את המקדש למושב ה'טבעי' של האל היושב בו, ויש במעשה כעין 'העתקת' הדירה הטבעית של האל אל המקום החדש.

לפי פסוק ח, אפשר היה להיכנס אל החלל בין צלעות העץ ובין קיר האבן, דרך פתח בצד המזרחי של הבית, מימין לפתח (כתף הבית).³⁷ מהפתח נכנסו אל הצלע (יש גורסים 'היציע') האמצעית, היינו אל מסדרון שתקרתו היתה משטח העץ האופקי האמצעי ורצפתו היתה משטח העץ האופקי התחתון. בפנים היה אפשר לעלות ב'לולים' אל היציע העליונה ולרדת אל היציע התחתונה. המילה 'לולים' יחידאית היא במקרא, והוצעו לה במשך הדורות שלושה פירושים עיקריים: ארובות או פתחים, מדרגות (לולייניות) או סולמות, או מעבר סגור בתוך הבניין.³⁸ יהא הפירוש המדויק אשר יהא, תפקיד הלולים ברור: הם אפשרו גישה לכל חלקי היציעים; מעצם הגישה החופשית ומציון עובדת הנגישות עולה שהיציעים מילאו תפקיד מעבר לתפקיד האסתטי או הסמלי. אפשר ששימשו כמחסנים לאחסון כלי פולחן, או לאוצרות המקדש, שכללו מתנות שהוקדשו לה' והיו אמורים להישאר מונחים 'לפני ה'' וכ'זכרון' לתורם לפניו. מתנות כאלה לא נזרקו מן הסתם אל תוך היציעים ברישול כבגניזה, אלא הועמדו בצורה מסודרת; ושמא נראה היציע מבפנים כעין מוזיאון (השווה 'בית נכתה' של חזקיהו ו'בית כליו'; שם אוחסנו אוצרות המלך ואפשר להראותם למשלחת השליחים של מרודך-בלאדן מלך בבל – (מלכים ב, כ יב-יג; ישעיה לט). סיפון הבית (גגו) היה עשוי עצי ארזים, שהונחו הן לרוחב הבניין והן לאורכו (גבים ושדרות).³⁹

קימרון, 'לול' ו'בלול', לשוננו, לח (תשל"ד), עמ' 225-227, שהבי"ת במילה איננה מלת יחס אלא מיסוד המלה, ושהתיבה 'בלולים' הן המדרגות הלולייניות עצמן. ³⁶ 'קורות הספון' מוזכרות במלכים א, טו (במקום 'קירות הספון' בנוסח המסורה). על פי ש' ייבין, 'גב', א"מ ג, טור 394, יש לקבל את הצעת רד"ק שה'שדרות' היו הקורות, והגבים היו השקעים בין בליטות הקורות.

³⁶ קליפורד, ההר הקוסמי, עמ' 60, 132. בכתובת של נבוכדנאצר מכונה יער הלבנון *qīštu elletu*, 'היער הקדוש'; במקום אחר מצאנו *qīšāti Marduk*, 'היערות של (האל) מרודך' (NBKI, 174, IX, 16), והעצים שם נקראים *tarbīt Anim*, 'נטעי (האל) אן' (והשווה במדבר כה ו).

³⁷ על המונח 'כתף הבית' ראה: האק, כתף הבית. ³⁸ לסקירת הפרשנות היהודית השווה: מ' גיל, 'הלולים שבבית המקדש', בית מקרא, יז (תשל"ב), עמ' 297-301. ראויה לשיקול רציני הצעתו של א'

אפשר להניח שקורות ארזים ארוכות הונחו לרוחב הבניין (שדרות) ושהם כוסו בקרשים קצרים שהונחו לאורך הבניין (גבים).⁴⁰

הבית מבפנים

בתוך המקדש היו שני חדרים, ושניהם כאחד מכונים 'בית'. ה'בית' הראשון בואך המקדש נקרא ה'היכל'. מילה זו שומרית במוצאה (é.gal), ופירושה המקורי 'בית' (é) גדול (gal). היא נשאלה גם לשפה האכדית, בצורה *ekallu*, והיא מוכרת גם בשפות שמיות אחרות. רוחב ההיכל היה עשרים אמה, אורכו ארבעים אמה וגובהו שלושים אמה. ה'בית' הפנימי נקרא 'דביר' וגם 'קדש הקדשים'. מוצאה ופירושה של המילה 'דביר' לוטים בערפל. היו שפירשוה כמילה שמית, על סמך הערבית דבר, שפירושה 'גב' או 'אחור'. לאחרונה הוצע לקשור את 'דביר' למילה מצרית dbr (קופטית tabir), המציינת מעשה עץ, מלאכת הנגר – אולי מחיצת עץ, ובהשאלה: המרחב מאחורי המחיצה.⁴¹ ואמנם הדביר היה קוביית עץ שצלעה עשרים אמות. הואיל וגובה הדביר היה פחות מגובה ההיכל, מתעוררת שאלה: האם הדביר היה מונח על הקרקע ומעליו חלל של עשר אמות? או שמא היה מוגבה, כך שתקרתו היתה במפלס תקרת ההיכל ורצפתו היתה גבוהה מרצפת ההיכל? האפשרות הראשונה מסתייעת בעובדה שאין זכר למדרגות בכניסה אל הדביר, כך שפתחו צריך להיקבע במפלס הקרקע. גם יחזקאל, המקפיד להזכיר 'מעלות' בכל מקום שהיו, איננו מזכיר מעלות בין האולם לדביר. כמו כן, בדברי הימים ב, ג ט נאמר, בזיקה לקודש הקודשים: '... והעליות חפה זהב', כלומר: ציפה בזהב את החדרונים שמעל לקודש הקדשים.⁴² ואולם גם לאפשרות השנייה יש סיוע נכבד. ראשית, במקדשים במזרח הקדום נהגו להגביה ולו במעט, את המקום שעליו עמד סמל האל, בין שהיה פסל, בין שהיה מצבה או כל דבר אחר. היות שהדביר היה המקום שבו עמדו סמלי נוכחותו של ה' – שני הכרובים והארון – ניתן לצפות שיהיה מוגבה. שנית, במלכים א, ו ל מצאנו, בקשר לרצפת הדביר (הבית): 'ואת קרקע הבית צפה זהב לפנימה ולחיצון', ומשתמע מהדברים שרצפת הדביר היתה מצופה זהב משני עבריה: למעלה, בתוך הדביר, ולמטה, מחוץ לדביר, ברצפתו

Hierosolymitana, 28), Jerusalem 1982, pp. 215-221; ש' ייבין, 'הערות בלשניות', לשוננו, לב (תש"ח), עמ' 5-11 (ובמיוחד 8-11).

⁴² רש"י למלכים ב, יא ב מפרש את חדר המיטות שבו הוסתר יואש בן אחזיה כ'עליית בית קדשי הקדשים'; אך רד"ק סבור שמדובר בחדר שהיה בעזרת הלוויים או הכוהנים. מ' ויינפלד, 'יסודות נקביים בתיאורי האלהות הישראלית – הזיווג הקדוש והעץ המקודש', בית מקרא, מ (תשנ"ה), עמ' 348-398 ובמיוחד עמ' 392 – מציע כי בחדר המיטות קיימו זיווג בין האל ואלה.

⁴⁰ לקירוי בניינים בעצים במזרח הקדום עיי': CAD, G, s.v. 'gušuru', s.v. 'šullulu'; AHw, s.v. 'tarāšu'.

⁴¹ השוואה: J. Ouellette, 'The Solomonic *Debîr* According to the Hebrew Text of I Kings 6', *JBL*, 89 (1970), pp. 338-343; M.J. Mulder, 'Exegetische Bemerkungen zum Tempelgebäude I Kön 6:5-10', *Journal of Northwest Semitic Languages*, 10 (1982), pp. 83-92; J.A. Tvedtnes, 'Egyptian Etymologies for Biblical Cultic Paraphernalia', S. Israelit-Groll (ed.), *Egyptological Studies (Scripta*

של חלל שהיה מתחת לדביר! כמו כן אפשר שגובהו הגדול של הדביר לעומת ההיכל נרמז בחזון הכיסא של ישעיהו: '... ואראה את ה' יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל' (ישעיה ו א). מלבד שתי אפשרויות אלה, אין זה מן הנמנע שהדביר היה תלוי בין הקרקע ובין הגג, באופן שהיו גם עליות מעליו, כהצעת דברי הימים, וגם מרתף מתחתיו. אבל נראית דווקא האפשרות הראשונה, היינו שהדביר עמד על הקרקע ושרק מעליו היו עליות. באשר למילים 'לפנימה ולחיצון', כנראה השתרבבו לטקסט בטעות ואינן אלא הכפלה מאונכת (vertical dittography) של התיבות 'מלפנים ולחיצון' שבפסוק הקודם. אם נשמיט מילים אלה, לא ייוותר סימן לחלל מתחת לדביר, ובלי עדות מפורשת שהדביר היה מוגבה, עלינו להאמין לשאר העדות שלא כך היה.

הקירות הפנימיים של ההיכל היו עשויים עצי ארזים, ואילו רצפתו היתה עצי ברושים (מלכים א, ו טו). שני הקירות הצדדיים והקיר הקדמי בצד פתח ההיכל היו מעוטרים ב'מקלעת פקעים ופטורי צצים' (פסוק יח), היינו, בגילופי פרחים סגורים ופתוחים.⁴³ שלושת הקירות האלה היו מצופים זהב, והזהב ציפה גם את העיטורים. הדביר כולו, על ארבעת קירותיו ועל רצפתו, היה עשוי עצי ארזים. עיטורי הדביר היו מהודרים מאלה של ההיכל. על קירות הדביר מסביב היו (פסוק כט)⁴⁴ 'פתוחי מקלעות כרובים ותמורות ופטורי צצים' – תימורות במקום פקעים ותוספת כרובים. מסתבר שהקיר שחצץ בין ההיכל לבין הדביר היה מעוטר משני עבריו בעיטורי הדביר, כפי שנלמד מהמילים 'מלפנים ולחיצון', שפירושן 'הן בצד הקיר בתוך הדביר והן בצד הקיר שמחוץ לדביר'.⁴⁵ אם כך, הקיר האחורי של ההיכל, שבו היה פתח הדביר, היה שונה במראהו משאר הקירות. כל קירותו הפנימיים של הדביר היו מצופים 'זהב סגור'.⁴⁶ רצפת הדביר היתה מצופה 'זהב'. נראה שהקיר שחצץ בין ההיכל לדביר היה מצופה משני צדיו 'זהב סגור' (פסוק כ), כך שגם מבחינה זו היה קיר זה שונה משאר קירות ההיכל.

בפתח ההיכל הוצבו שתי דלתות עצי ברושים (פסוקים לג-לה). כל דלת היתה עשויה שני 'צלעים', כנראה קרשים רחבים. ה'צלעים' לא היו שטוחים אלא מעוגלים ('גלילים').⁴⁷ על הדלתות היו חקוקים כרובים, תימורות ופטורי צצים. הדלתות היו מצופות זהב, והזהב כיסה גם את העיטורים. המזוזות היו עשויות עצי שמן והיו 'מאת רב־עית' (ז לג). יש סבורים שמסגרת הפתח היתה מרובעת, בעלת ארבע צלעות; אחרים סבורים שמסגרת הפתח היתה עשויה ארבע מסגרות מדורגות,

⁴³ על צורת העיטורים ומשמעותם ראה: סטריינג', איקונוגרפיה. CAD, S, p. 81b), המציין זהב שעבר תהליך צריפה מיוחד.

⁴⁴ לפי ש' ייבין, 'מקדש, בתי מקדש בישראל', א"מ, ה, טור 339, הגלילים הם צירי הדלתות. על דלתות המקדש ראה: A. Millard, 'The Doorways of Solomon's Temple', ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט): ספר ידיו, עמ' 135*–139. מילרד סבור שהמונחים 'רב־עית' ו'חֲמִשִּׁית' מציינים את רוחב הדלתות ביחס לרוחב הקירות. רוחבה של הדלת להיכל היה חמש אמות, רוחב הדלת לדביר היה ארבע אמות.

⁴⁵ על צורת העיטורים ומשמעותם ראה: סטריינג', איקונוגרפיה.

⁴⁶ המילה 'הבית' בפסוקים כט-ל מציינת את הדביר בלבד, ולא את כל המקדש כולו, כסברת כל החוקרים. פירוש זה מבטל כפילות מדומה בתיאור המקדש.

⁴⁷ כל החוקרים מפרשים את המילים 'מלפנים ולחיצון' בפסוק כט ו'לפנימה ולחיצון' בפסוק ל כמכוונות לחדר הפנימי (הדביר) ולחדר החיצוני (ההיכל), אך הסבר זה גורם לכפילות מיותרת.

⁴⁸ למונח 'זהב סגור' השווה אכדית hurāšu sukru

זו בתוך זו, וזו עמוקה מזו.⁴⁸ גם בעיטורים החקוקים על הדלתות וגם בשימוש בעצי שמן למזוזות יש בדלתות ההיכל מעט מעיטורי הדביר.

בפתח הדביר היו שתי דלתות 'עצי שמן' (פסוקים לא-לב).⁴⁹ לא צוין שהדלתות הללו היו עשויות שני 'צלעים גלילים', ויש להניח, אם כן, שכל דלת היתה עשויה קרש אחד בלבד ושהקרש היה שטוח. קרשי עץ שמן רחבים כאלה באו, מן הסתם, מעצים גדולים, שהגיעו לגיל מופלג ואל-נכון היו הדלתות יקרות מאוד; כמו כן, היה צורך לעבד את העץ בתהליך מיוחד, למנוע התעקמות. גם הדלתות האלה היו מעוטרות בכרובים ותימורות ופטורי ציצים. מסגרת הפתח מתוארת במילים 'הָאֵיל מְזוּזוֹת חֲמִשִּׁית'.⁵⁰ יש מפרשים את המונח 'חמישית' כמציין פתח בצורת מחומש, שמעליו לא משקוף אופקי אלא זווית חדה; אחרים סבורים שהכוונה לחמש מזוזות או מסגרות, זו בתוך זו וזו עמוקה מזו. בעלי הפירוש הראשון מצביעים על מטבע מגבל, משנת 218 לפסה"נ, ובה מתואר מקדש בעל פתח כזה. חסידי הפירוש השני מסייעים במקדש בתל תענינאת שבסוריה, שפתחו מוקף מסגרת המורכבת מחמש מזוזות זו בתוך זו. פתחים מן הסוג הזה נמצאו גם בקברים בקפריסין, וידועים גם מפתחי חלונות בשנהבים.

הרבה התלבטו המפרשים והחוקרים בשאלה מה טיבה של המחיצה שהפרידה בין ההיכל והדביר. יש סבורים שהיה קיר אבן של ממש; אחרים סבורים שלא הפריד בין החדרים אלא קיר הדביר, שהיה עשוי עץ דק ועוביו לא נחשב.

הסבורים שהיה קיר אבן מצביעים על מקדש יחזקאל, שבו היה קיר של שתי אמות בין החדרים (מא ג), ועל המקדש מתל תענינאת, שגם בו נמצא קיר של ממש. בעלי השיטה הזאת חייבים להניח שהאורך הנקוב של שישים אמות הוא מספר סכימטי, לא תוצאת מדידה ממש אלא צירוף כעין-תיאורטי של ארבעים אמות אורך ההיכל לעשרים אמות אורך הדביר. אין זה בלתי-סביר שהתיאור יכלול נתון סכימטי, תוצאת חישוב בלבד, שכן גם בתיאור הים מצוי נתון כזה (ז כג). כמו כן המילה 'איל' מציינת אצל יחזקאל את הקיר בשני עברי מעבר הפתח (ראה להלן), ומרמזת אפוא לעובי של ממש.

בעלי השיטה האחרת סבורים ששישים האמות באורך הבניין איננו נתון סכימטי אלא ציון מדויק של מידות פנים הבית על שני חדריו. על פי דעתם, מקדש יחזקאל איננו משקף נאמנה את מקדש שלמה (ראה לעיל); והם מצביעים לראיה על מקדשים כנעניים רבים שהם בעלי חדר אחד בלבד. המזוזה המחומשת מוסברת על פי גישה זו כחקיקת ציור של מזוזה כזאת על משטח העץ, כפי שמצאנו מתואר בשנהבים; ואילו המילה 'איל' מתפרשת כאומנה בולטת מן הקיר (pilaster).

תרגום יונתן ורש"י; וראה גם ישעיה מא יט). ואולם רד"ק ורלב"ג, בפירושיהם למלכים א, כג, הסבירו שעץ שמן הוא מין של ארז. י' פליקס הציע שהוא אורן ירושלמי, הנקרא בארמית של יהודי כורדיסטאן 'אעא דמשחא', דהיינו עץ שמן, הואיל ובאכרית מציינת המילה samnu (שמן) את השרף של עצים מסוגים שונים. אפשר להניח ש'עץ שמן' הוא עץ כלשהו שנוסף ממנו שרף.

⁵⁰ על משמעות המילה 'איל' ראה להלן.

⁴⁸ לפתח כזה בקבר בתמסוס שבקפריסין ראה: שילה, קרם, 11, לוח 18. ראה גם את כותרת האבן עם עיטור בדמות חזית של מקדש שנמצא בגבל ואת הדיון בפתח המדורג אצל א' שטרן, 'הבנייה הפניקית בארץ ישראל בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית', האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 261-256.

⁴⁹ 'עץ שמן' מוזכר גם בנחמיה ח טו בסמוך לזית, והיה מקובל לפרשו כעץ זית או זית בר (כך

לדעתנו, המילה 'איל' היא שצריכה להכריע. אין להפקיע ממנה את המשמעות המתבקשת משימושה בספר יחזקאל. בחזון יחזקאל ה'אילים' הם הקירות שבין תאי השערים מימינו ומשמאלו של העובר בשער. הם מעוטרים בתימורים (= תימורות), יש בהם חלונות ורוחב לכל אחד משתיים עד שש אמות. קשה להניח שמונח המציין חלק מבני כזה יציין גם אומנה הבולטת מן הקיר, ולמעשה קשה למצוא הצדקה כל שהיא לפירוש כזה. מכאן שהמילה ה'איל' מציינת את קצהו של הקיר המפריד בין ההיכל ובין הדביר. קיומו של 'איל' מעיד על קיומו של קיר. דוגמה לאיל מקושט בתימורה נחשפה בחפירות חצור. שם נתגלו שערים בעלי תאים; הקירות בין התאים (ה'אילים' לפי שיטתנו) מעוטרים באומנות משוקעות בקיר ובולטות ממנו, הנושאות כותרות פרוטוראיות, היינו תימורים.⁵¹ האיל המוזכר במקדש שלמה, שהוא למעשה מזוזה רחבה, היה מחולק לחמש מזוזות, כדוגמת האיל במקדש תל תענאת. אין זה מן הנמנע שעוביו הכולל היה שתי אמות, כאיל שבין ההיכל והדביר במקדש יחזקאל, אם כי עדיין אין להוציא מכלל האפשר שיחזקאל הוסיף משהו לעוביו כדי למלא מאה אמות לאורך המקדש, כמצוין לעיל.

לעיתור הבית ולתפוצתם בתוך הבית נודעו גם משמעות והגיון. מסתבר שהמקדש נתפש לא רק כבית לה', אלא כגן אלוהים בקרב בני האדם.⁵² מכאן הסבר לקישוטי הצמחים שנחקקו על הקירות ועל הדלתות. הכרובים החקוקים על הדלתות מסמלים כרובים שומרים, בדומה לכרובים שהושכנו 'מקדם לגן עדן לשמור את דרך עץ החיים' (בראשית ג כד; לפי הצעה של ג'ון סטריינג', כל המוטיבים הצמחיים במקדש שלמה קשורים בחיי נצח ובפוריות⁵³). הכרובים החקוקים על הקיר האחורי של ההיכל שומרים גם הם על הפתח, בדומה לשומרים שהעמיד יהודע הכוהן 'מכתף הבית הימנית עד כתף הבית השמאלית' כדי לשמור על המלך (מלכים ב, יא יא).⁵⁴ הווי אומר, הכרובים האלה הם משמר הכבוד הפרטי של השוכן בבית. הכרובים החקוקים על הקירות הפנימיים בדביר הם משרתיו ויועציו של ה', בדומה לשרפים שראה ישעיהו בחזון הכיסא. אין כרובים בהיכל, כי שם עובדים משרתיו האנושיים של האלוהים, הכוהנים (לכוהן כמלאך ראה מלאכי ב ז; והשווה גם זכריה ג ז).⁵⁵

ראוי להביא כאן פסקה מאלפת מ'גליל ספר' של נבונאד, מלך בבל, ובו הוא מתאר את שיקום Eḫulḫul, מקדשו של אל הירח סין בעיר חרן (NBKI, p. 222, Nabonid Nr. 1, Col. II 10-17):

קורות ארז ארוכות, גידול הרי אמנה, קריתי עליו.
דלתות ארז שריחן מתוק הצבתי בשערי.

⁵⁴ על פירוש זה ראה: כוגן-תרמור, מל"ב, על אתר; האק, כתף הבית.

⁵⁵ במקדש יחזקאל, עיטורי ההיכל והדביר זהים (יחזקאל מא יח-כא). בשניהם היו כרובים ותימורים, אך אין זכר לפטורי ציצים. גם במשכן היו כרובים על קירות (יריעות) הקודש ועל קירות (יריעות) קודש הקודשים, כך שעיתורי שני החדרים היו שווים. ייתכן שקירות המקדש עוצבו מחדש בימי יהואש כאשר חיזקו את בדק הבית.

⁵¹ ראה: שילה, קדם, 11, עמ' 21-25.

⁵² השווה הצעתו של ג' ונהם, שגן עדן המתואר בבראשית ב-ג הוא בכואה של מקדש: G.J. Wenham, 'Sanctuary Symbolism in the Garden of Eden Story', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה, חטיבה א, תקופת המקרא, חלק לוועז, עמ' 19-25.

⁵³ עיין: סטריינג', איקונוגרפיה.

ציפיתי את קירותיו כסף וזהב ועשיתי אותו זוהר כשמש.
 רָאם עשוי כסף *vlahaz* מבריק המנגח צרי בעוז הצבתי בקודש הקודשים שלו.
 שני אלי שמירה *lahmu* עשויים כסף *ešmaru*, המביסים את אויבי,
 כוננתי לימינו ולשמאלו של השער המזרחי.

לפי זה המלך הציב דמויות מיתולוגיות בפתח המקדש ובקודש הקודשים. הפסילים מתוארים כמנגחי צריו ומביסי אויביו של המלך, ומסתבר שהם ממלאים תפקיד של שמירה גם במקדש. כמו כן ציון מקום גידולם של עצי הארז בהרי אמנה מפנה את מחשבות הקורא להרי הקודש, מושב האלים, ומזכיר לו שהמקדש הוא העתקה של אותו מושב.⁵⁶ מהשוואת צורת המקדש בירושלים למקדש המתואר בטקסט הזה, ובטקסטים רבים כמוהו, עולה שמקדש שלמה לא היה שונה ממקדשי האזור בכמה תפישות יסוד.

גורם חשוב נוסף בתכנון המקדש היה הדירוג החומרי והטכני בחלקי המקדש ובכליו. כבר מ'הרן הסביר בצורה מפורטת ומקיפה שבמשכן, ככל שנכנסים פנימה יותר אל מקומות קדושים יותר החומרים יקרים יותר ומלאכתם מתוחכמת יותר.⁵⁷ בשולי מחקריו הצביע הרן על קיום דירוג כזה גם במקדש שלמה. לאור תיאור צורת המקדש שהוצג למעלה, יש מקום לחזור ולדון בדירוג הטכני והחומרי שהיה במקדש ולחדד כמה נקודות.

בחצר המקדש עמדו כלי נחושת, כפי שנראה להלן. בהיכל עמדו כלים מצופים זהב, ואף הכרובים שבדביר היו מצופים זהב. לא היה זהב בחצר ולא היתה נחושת בהיכל וכדביר. מזבח הזהב נעשה מארז, אך הכרובים נעשו מעצי שמן. כל קירות הבית, הן בהיכל והן בדביר, היו מצופים עץ ארז; אבל רצפת ההיכל נעשתה מעץ ברוש, ואילו רצפת הדביר, כדביר כולו, היתה עשויה כנראה עץ ארז. רצפת הדביר היתה מצופה זהב, אך לא כן רצפת ההיכל.⁵⁸ בקירות ההיכל היו גילופים של פקעים ופטורי ציצים, אבל בקירות הדביר ובקיר הפנימי של ההיכל המשותף להיכל ולדביר היו תימורות במקום הפקעים, ואף כרובים היו. הכרובים שבדביר היו עשויים מעץ שמן, שהיה כנראה עץ יקר מאוד. דלתות הדביר נעשו אף הן מעץ זה, אך דלתות ההיכל נעשו מעץ ברוש ורק מזוזותיהן היו מעץ שמן. הדלתות נבדלות זו מזו גם בעיצובן: דלתות ההיכל היו עשויות שני קרשים, ואילו דלתות הדביר היו מקרש אחד בלבד. לכאורה יש כאן עדיפות לדלתות החיצוניות דווקא, אך כאמור לעיל, בוודאי היה קשה ליצור קרש אחד גדול מעץ שמן, וקרש כזה היה אל-נכון יקר ומכובד מאוד. מזוזות ההיכל היו 'רביעיות' (אולי במקום 'מאת רביעית' בפסוק לג יש לקרוא 'מזוזות רביעית'), ואילו מזוזות הדביר היו 'מזוזות חמישית'. אפשר שהיה הבדל גם בדרך ציפוי הדלתות. על דלתות ההיכל נאמר: 'וצפה זהב מִיֶּשֶׁר על המחֶקָה' (= הגילוף), ועל דלתות הדביר: 'וצפה זהב וַיֵּרֶד על הכרובים ועל התמרות את הזהב'; וייתכן שמלאכת רדידה שונה ואף מתוחכמת ממלאכת יישור.

מורג של קדושה, י' גרינץ, ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 33-41.
 מלכים א, ו ל מתייחס לדביר בלבד. לדיון במילים "לפנימה ולחיצון", ראה לעיל, עמ' 145 והערה 45 שם.

⁵⁶ עיין לעיל, הערה 34.
⁵⁷ מ' הרן, 'המשכן: הדירוג הטכני-החומרי', מ' הרן וב' צ' לוריא (עורים), ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 27-42; וראה גם: הנ"ל, 'המשכן: טאבו

כלי המקדש

במקדש שלמה היו שתי מערכות כלים. בחצר המקדש עמדו כלי נחושת גדולים ומרשימים,⁵⁹ מעשי ידי החרש הצורי חירם. בתוך ההיכל עמדו כלי פולחן מזהב, שעשייתם מיוחסת לשלמה עצמו. תיאור כלי הנחושת ארוך ומפורט (מלכים א, ז יג-מז), ואילו כלי הזהב אינם מתוארים כלל והכתוב מסתפק ברשימת מצאי קצרה (פסוקים מח-נ). והרי מבחינת חשיבותם בפולחן ועצם חיוניותם לתפקוד המקדש, כלי הנחושת פחותים בערכם מכלי הזהב. המקדש עשוי היה להתקיים בלי העמודים, תוך שימוש בכלים צנועים יותר למים, אך על כלי הזהב לא היה אפשר לוותר. אחד מכלי החצר – מזבח הנחושת – לא הוזכר בין הכלים במלכים א, ז, אך הוא מוזכר בספר דברי הימים, ויש להניח שתיאורו הושמט בטעות, כפי שנרמז למעלה. המזבח הזה מוזכר בתיאור חנוכת המקדש במלכים א, ח סד, וכלי שרת למזבח עשויים נחושת (סירות, יעים ומזרקות) מוזכרים שם (ז מה).⁶⁰ כלי נוסף שהיה במקדש, אף שעשייתו לא הוזכרה, הוא הארון, שהרי הארון היה קיים מזה דורות, ועמד לפני כן בשילה, בקרית יערים ובאוהל שנטה לו דויד בירושלים. לא היה אלא להביאו לבית המקדש ולהעמידו במקומו.

בתוך האולם עמדו שני עמודים גדולים (ז טו-כב; השווה גם: מלכים ב, כה טו-יז; ירמיה נב כא-כג), שנקראו יכין ובעז. הדעות חלוקות בעניין צורת העמודים, תפקידם ומשמעות שמותיהם.⁶¹ לפי התיאור בספר מלכים, גובה העמודים היה שמונה-עשרה אמה והיקפם שתיים-עשרה אמה. קוטר העמודים היה אפוא קרוב לארבע אמות, והם חסמו כשליש מחזית הבית. על ראשי העמודים הונחו כותרות שגובהן חמש אמות (או שלוש אמות, לפי מלכים ב, כה יז). על פי פסוק יט נראה שגובה הכותרת היה ארבע אמות. על יסוד זה היו חוקרים שסברו כי לכל עמוד היו שתי כותרות, ואילו אחרים טוענים שפסוק זה עוסק בכותרותיהם של שני עמודים אחרים, שתיאורם השתרבב לכאן בטעות. ברם, מסתבר יותר שארבע אמות הן גובה השושן ושה'בטן' בתחתית הכותרת למטה מהשושן גובהה אמה אחת. גם הגובה הכולל של העמודים יחד עם הכותרות נתון בספק. אפשר שהכותרת היתה מונחת על ראש העמוד, ואז הגובה הכולל היה עשרים ושלוש אמות. אבל אפשר גם שראש העמוד נבלע בתוך הכותרת, ואם כך, הגובה הכולל היה בין עשרים ושלוש לשמונה-עשרה אמות. ייתכן שה'בטן' היה החלק בכותרת שהקיף את ראש העמוד, ואם כך, גובהו הכולל של העמוד היה עשרים ושתיים אמות. לפי התיאור בספר ירמיה היו העמודים 'נבוב', היינו חלולים, ועוביים היה 'ארבע אצבעות'.

חוקרים רבים נוטים לדעה שהעמודים הללו לא מילאו תפקיד ארכיטקטוני, הם עמדו חופשיים, ולא תמכו בגג; שכן גובה המקדש היה שלוששים אמה בעוד שגובהם של העמודים לא עלה על עשרים

⁵⁹ ראה הורוויץ, כלי הזהב, עמ' 151-164.

⁶⁰ לכלי ברזל (יעים?) שנמצאו בסמוך למזבח בחפירות תל-ידן ראה: בירן, הרקדנית מדין (לעיל, הערה 13), עמ' 184 ולוח 22 א-ב. ייתכן שיש להשוות את ראש הכר המלא אפר, שנמצא מושקע ברצפה מדרום למזבח, ל'מקום הדשן' המוזכר

ברינים הכהנניים בוויקרא א טז (והשווה גם: שם ו ג).
⁶¹ לסקירת הדעות ראה: ש' ייבין, 'יכין ובעז', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט: ספר ב' מזר), עמ' 97-104, וגם מאירס, יכין ובעז.

ושבע אמות, אפילו לפי הגורסים שהיו שתי כותרות זו על גבי זו. ובוודאי נכונים הדברים על פי הגישה שהאולם היה חצר קטורה קטנה מוקפת חומה נמוכה וחסרת גג.⁶² ועם כל זאת, אפשר שהעמודים תמכו לא בגג ממש אלא בגנונה שהיתה תלויה מחזית הבניין (כהצעת אולט).⁶³

היו חוקרים שייחסו לעמודים תפקידים פולחניים, כגון מזבחות גדולים להקטרת חלבים או אבוקות גדולות שאשן נראתה עד למרחוק. אך נראית יותר הנטייה לייחס לעמודים תפקיד סמלי כל שהוא. קרול מאירס הציעה שהעמודים ציינו את הבניין כמגורים של אל, ושהם הנציחו לדורות את כניסת ה' למקדש ביום חנוכתו, כאשר הארון הובא אליו בתהלוכה מפוארת וחגיגה המונית.⁶⁴ דעה זו נשענת על השוואת שני העמודים שבמקדש שלמה לזוגות עמודים שייצגו מקדשים שלמים ומגורי אלים בחפצי אמנות מהמזרח הקדמון, למן התקופה השומרית ועד לתקופה האשורית החדשה.

במתן שמות לעמודים נהג שלמה כמנהג קדום ונפוץ, לקרוא בשמות כלי פולחן וחלקי בניינים.⁶⁵ במקרא עצמו מצאנו, למשל, שיעקב הציב מזבח וקרא לו 'אל אלהי ישראל' (בראשית לג כ); ומשה בנה מזבח וקרא לו 'ה' נסי' (שמות יז טו). כאשר לשמות עצמם, נראית בעיקרה – אם כי לא בכל פרטיה – הצעתו של סקוט, שהמילים 'יכין' ו'בועז' הן המילים הראשונות של כתובות שהיו חרותות על העמודים ושכללו דברי נבואה או ברכה לשושלת המלך.⁶⁶ שמות ברכה כאלו ניתנו למבנים חילוניים וקדושים במסופוטמיה. חמורבי מלך בבל בנה חומה בספר וקרא לה 'במצוות האל שמש, אין מתחרה לחמורבי'. נבוכדראצר מלך בבל קרא לארמונו החדש 'יחי נבוכדראצר, יזקן מפרנס אֶסְגִּלָּה'. ומעניין ביותר השם שנתן סנחריב לאחד משערי נינוה: 'אֶנְלִל מכוון תקופת מלכותי'.

כהקבלה לתיאור העמודים וכעין אסמכתא להצעת סקוט, ראוי להזכיר לוח קטן שנתגלה בעיר אשור ושנתחבר, ככל הנראה, בימי תְּכֶלֶת-נִנְרֶתָה הראשון, לרגל הקדשתם של כמה עמודי עץ למקדש בעיר כְּרֶת-תְּכֶלֶת-נִנְרֶתָה.⁶⁷ בתעודה זו שני חלקים. הראשון מתאר את העמודים ואת כותרותיהם ומציין את אורכם, את עוביים ואת איכות מלאכתם. החלק השני מציין שנחרתו עליהם כתובות הקדשה מלכותיות, שהם הובאו מאשור לְכְרֶת-תְּכֶלֶת-נִנְרֶתָה ושהועמדו במקדש בחמישה לחודש Qararatu כאשר המלך הקריב קרבן. הלוח מתאר, אפוא את העמודים, את כותרותיהם, את אורכם ואת עוביים, את מקום עמידתם ואת הכתובות שהיו עליהם. יש בו כדי להזכיר את התיאור המפורט של יכין ובועז, שאף בו מצוינים אורך העמודים, עוביים, מקום עמידתם והכתובות שהיו עליהם, והנה ציון שמות העמודים בתיאור המקראי מקביל לציון הכתובות החרות על העמודים בטקסט האשורי.

בתוך חצר המקדש, לפני הבית, עמדו מספר מכלי מים גדולים: 'הים' ועשר 'מכונות' נושאות 'כירות'.

potamia', *Names*, 4 (1956), pp. 65-69

R.B.Y. Scott, 'The Pillars of Jachin and Boaz', *JBL*, 58 (1939), pp. 143-149

E. Weidner, 'Säulen aus Nahur', *AFO*, 17 (1954-56), pp. 145-146

A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, I, Wiesbaden 1972, §§ 509-514

62 ראה: מאירס, שם.

63 ראה: אולט, האולם.

64 ראה: מאירס, יכין ובועז, והשווה עקבות הרגליים הענקיים המוליכים לדביר המקדש עין דרא שבסוריה. ראה להלן, עמ' 170.

65 למנהג זה במסופוטמיה ראה: I.J. Gelb, 'The Names of ex voto Objects in Ancient Meso-

הים (מלכים א, ז כג-כו, לט) היה מיכל מים עגול, עשוי נחושת,⁶⁸ קוטרו עשר אמות וגובהו חמש אמות. לפי פסוק כג היה היקפו ('וקו... יסב אתו סביב') שלושים אמה בלבד, במקום 31.4 אמה כמתחייב מחוקי הגיאומטריה, ומסתבר שהמספר הזה איננו פרי מדידה כי אם פרי חישוב והערכה גסה ושגויה ש- π שווה שלושה בלבד. הים עמד על שנים-עשר בקר, שלושה פונים מזרחה, שלושה מערבה, שלושה צפונה ושלושה דרומה. יש המשווים את הים למיכל מים גדול, עשוי אבן גיר רכה, שנמצא בחמת (Amathus) שבקפריסין; קוטרו 2.20 מ' וגובהו 1.85 מ'.⁶⁹ על שפת המיכל מגולפות דמויות ארבע ידיות ובכל ידית דמות פר. אחרים מזהים את הים עם מכלי מים המכונים *apsû*, המוזכרים במקורות אכדיים אחדים. תפקיד הים איננו מחוור. על פי דברי הימים ב, ד ונועד 'לרחצה הכהנים בו'. אם כן הים הקביל כנראה לכיור במשכן, שנועד לרחיצת ידיהם ורגליהם של הכהנים (שמות ל יח-כא; מ לא-לב). ואולם הים היה גבוה מאוד וקשה לגישה, ואין להניח שכלי כה גדול יהיה נועד לרחיצת ידיים ורגליים בלבד. אפשר ששימש לטבילת הכהנים לפני עריכת טקסים מסוימים (השווה: ויקרא טז ד: 'ורחץ במים את בשרו'; וגם שמות כט ד; ויקרא ח ו), שהרי על פי עומקו התאים לטבילת אדם. אם כך, יש להניח שכוחן שרצה לרחוץ בים היה עולה בסולם אל שפת הים. באשר למשמעות הסמלית והקוסמית של הים ושנים-עשר הבקר הוצעו הצעות מהצעות שונות, אך רובן לא יצאו מגדר השערות. אולי יש לקשור את הים במקדש שלמה לים במושביו של האל הכנעני אל. מקום מושבו של אל מתואר בספרות האוגריתית 'מבכ נהרמ // קרב אפק תהמתמ', כלומר: 'בנבכי נהרים // בקרב אפיקי תהומותים'.⁷⁰ אותו הרעיון מופיע גם במקרא (יחזקאל כח ב), שם מצאנו שנגיד צור מתפאר לאמר: 'אל אני, מושב אלוהים ישבתי בלב ימים'. אם אמנם מכון הים המוצק במקדש שלמה כנגד הים הזה, שהוא כנראה הים התיכון בחוף הלבנון, הרי לנו דוגמה נוספת להעתקת המושב האלוהי בטבע לתוך ירושלים.

לאחרונה הוצע שהים סימל את מלחמת ה' בים בימי קדם, בדומה למלחמת מִרְדוֹךְ בַּתְאֲמֶת (תהום) המוזכרת בסיפור הבריאה הבבלי, או בדומה למלחמת בעל בים ובנהר במיתוס האוגריתי.⁷¹ רמז פנים-מקראי לתפקיד הים נמצא בספר יחזקאל, בחזון המקדש והעיר לעתיד לבוא. בחזונו של יחזקאל אין זכר לים, למכונות ולכיורות. במקומם מצאנו 'מים יצאים מתחת הבית קדימה... והמים ירדים מכתף הבית הימנית מנגב למזבח' (יחזקאל מז א-ב). מקום מוצא המים הוא כנראה המקום שבו עמד הים (מלכים א, ז לט: 'ואת הים נתן מכתף הבית הימנית ממול נגב'). המים היוצאים ממקדש יחזקאל יהיו מקור לפיריון, לרפואה ולחיים. מסתבר שהמים האלה מקבילים לנהר שיצא מערן (בראשית ב).⁷² הואיל והמים באים במקום הים והכיורות שעשה שלמה, מתברר שכלי

Solomon's Temple and its Symbolism', M.D. Coogan et al. (eds.), *Scripture and Other Artifacts: Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville 1994, pp. 18-31

J.D. Levenson, *Theology of the Restoration of Ezekiel 40-48*, Atlanta 1976, pp. 7-36

G. Bagnani, 'The Molten Sea of Solomon's Temple', W.S. McCullough (ed.), *The Seed of Wisdom: Essays in Honour of T.J. Meek*, Toronto 1964, pp. 114-117

⁶⁹ ראה: פארו, מקדש ירושלים, עמ' 45-47.

⁷⁰ ראה: קליפורד, החר הקוסמי, עמ' 35-57, 168-172.

⁷¹ E. Bloch-Smith, 'Who is the King of Glory?'

הנחושת הללו סימלו את הנהר שהיה בגן האלוהים. כמו כן יש לזהות את כלי הנחושת, מזה, ואת המים במקדש יחזקאל מזה, לא רק עם הנהר מגן עדן, אלא גם עם נחלים ונהרות המוזכרים בכתובות מסופוטמיות כחלקים מבתי מקדש או ארמונות מלכים. מעניינת במיוחד היא כתובת של אל-שם מלך אשור (Grayson, *RIMA*, 1 p 17), המספרת:

האל אשור פתח עבורי שני מעיינות בהר אֶבֶח (= ההר הקדום של העיר אשור), ולבנתי לבנים לחומה על ידי המעיינות. מעיין אחד, מימיו ירדו אל שער אנשם, והמעיין השני, מימיו ירדו לשער ורתים.

כללו של דבר, בית המקדש, גן עדן, והמקדש האשורי מהווים כולם הר שהוא מושב לאלים, וכולם מוקפים בגן שיש בו נהר. היות שאין בירושלים נהר טבעי, עשה שלמה ים נחושת ומכונות לסמל את מקור המים הנחוץ.

המכונות היו כעין עגלות נחושת, שנשא מיכלי מים קטנים יותר, הם ה'כיורות' (ז כז-לט). עשר המכונות עמדו בשתי שורות מקבילות, חמש מימין לפתח המקדש וחמש משמאל. כל מכונה היתה כעין עגלה מרובעת שעמדה על ארבעה גלגלים. קוטר הכיורות היה ארבע אמות, כמידת המכונות, וכל כיור היה מונח בתוך 'פה' במכונה, כעין צווארון בקוטר אמה וחצי. תיאור המכונות מפורט מאוד וקשה להבנה, ועם זאת ברור שהמכונות שעמדו לפני המקדש דמו מאוד בצורתן ובמראיהן למכונות גדולות או קטנות שנתגלו בחפירות בלארנקה ובאנקומי שבקפריסין, ואף בח'פאג'ה, באזור נהר הדיאלה, הזורם לחידקל צפונית למקום התקרבותו אל הפרת.⁷³ על פי דברי הימים ב, ד ו שימשו הכיורות להדחת העולה; אפשר שבעל דברי הימים כיוון לתפקיד האמיתי של הכיורות, אך ייתכן שהערה זו מתבססת בעיקרה על החוק בויקרא א ט, יג, שעל פיו יש לרחוץ במים את הקרב ואת הכרעיים של העולה. אולברייט השווה את הכיורות לכלי *egubbû*, כלי מים ניידים ששימשו בטקסי טיהור מסופוטמיים רבים.⁷⁴ על פי רוב היו משתמשים ב-*egubbû* לטיהור בני אדם, פסלי אלים או מבנים; אבל לפי טקסט אחד (*RAcc*, 5, iii 21) הוא שימש גם לרחיצת נתחי בשר לקרבן.

כלי הזהב שעמדו בהיכל (מלכים א, ז מח-ג) היו זהים במהותם, אם כי לא במספרם ובכל פרטי עיצובם, לכלי הזהב שהיו במשכן. כמוהם נמצאו ככל הנראה גם במקדשים ישראלים שהיו קיימים לפני בניית בית המקדש בירושלים. במקדש שלמה היו מזבח זהב, שולחן ללחם הפנים ועשר מנורות. מזבח הזהב (ו כ, כב; ז מח; והשווה גם ישעיה ו ו) שימש בוודאי להקטרת קטורת, כדוגמת זה שהיה במשכן. שולחן לחם הפנים היה גם במשכן; יש עדות שלחם הפנים נהג גם במקדש נב (שמואל א,

Salomonischen Tempel', *UF*, 18 (1986), pp. 459-461. צוויקל מציע לקשור את המכונה לפולחן האשרה.

ראה: W.F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, Garden City, N.Y. 1969, pp. 138-150, esp. pp. 144-145.

⁷³ ראה: ירין, הבית הראשון, עמ' 185-186; פארו, מקדש ירושלים, עמ' 50-47; C.F. Burney, *Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings*, Oxford 1903, facing p. 91; וייפרט, המכונות. להקבלה מאוחרת (המאה השלישית לפסה"נ) W. Zeickel, 'Die Kesselwagen im

כא ד ואילך), ומן הסתם היה שם גם שולחן לעריכת הלחם לפני ה'. במשכן עמדה מגורה אחת בעלת שבעה קנים, ואף בשילה היה 'נר אלהים' (שמואל א, ג ג) שבער במשך הלילה עד שכבה בבוקר. כמו במשכן ובשאר המקדשים בישראל, אף במקדש שלמה היו הכלים האלה כלי הפולחן העיקריים ובהם מילאו הכהנים את תפקידם היומיומי כמשרתי ה'.

לצד הכלים האלה, שראוי למעשה לכנותם 'רהיטים', היו כלים משניים, ששימשו כאבזרי לוואי בקיום הפולחן. הכלים הרשומים במלכים א, ז מח-נ מתחלקים בין שלושת הרהיטים. הפרח, הנרות והמלקחיים היו שייכים למנורות (השווה שמות כה לז-לח). הכפות והמחתות היו שייכות למזבח הקטורת (השווה מחתות קטורת, ויקרא י א; טז יב, וכפות קטורת, במדבר ז יד וכו'). נותרו ספות, מְזֻמְרוֹת ומזרקות. הספות היו כלים לנוזלים ולמשקאות, כפי שעולה מטקסטים אכדיים, כגון ההוראות למנחות התמיד במקדש אֲנו שבעיר ארך, שם נאמר 'יום יום... שמונה עשרה ספות זהב (sappu hurasi) תערוך על שולחנו של אֲנו' (RAcc, 75:2). הספות מקבילות לקשות הנסך שהיו על שולחן לחם הפנים במשכן (שמות כה כט). המזרקות היו, אולי, כלים להגשת מנחה (השווה במדבר ז יג) או לשתייה (השווה עמוס ו ו), או כלי קיבול לנוזלים בדומה לספות. בניגוד לדעות הרווחות במחקר המודרני, המְזֻמְרוֹת לא היו מספריים לגזירת פתילי הנרות, כי אם כלי נגינה, כפי שהבינו כבר כל המפרשים היהודים של ימי הביניים. הזמרה קשורה אף היא, ככל הנראה, לשולחן לחם הפנים, שעליו הונחה ארוחת האל. השווה טקסט אכדי המשקף את הפולחן היומי, ומתאר באופן מיוחד את הנעשה ביום העשירי לחודש תשרי: 'הארוחה הגדולה של הבוקר תוגש, הזמרים יזמרו. הארוחה תוסר והארוחה השנייה תוגש והארוחה תוסר. הארוחה הגדולה של הלילה תוגש והזמרים יזמרו' <הארוחה השנייה של הלילה תוגש> הארוחה השנייה של הלילה תוסר, והשער יינעל' (92: 12-14 RAcc).

בסוף רשימת כלי הזהב מוזכרות 'הפתות לדלתות הבית הפנימי לקדש הקדשים לדלתי הבית להיכל'. כל המפרשים החדשים פירשו את ה'פתות' כשקעים לצירים (כמו בלשון חכמים), או כציפוי לדלתות, והדברים מתמיהים, שכן אין זה המקום לאזכור כזה – הדלתות וציפוי תוארו קודם לכן (ו לא-לה). ואולם רש"י מעיר כאן הערה מעניינת מאוד: 'הפתות: מפתחות שמעתי שמפתחין בהם את המנעול'. מסתבר שרש"י כיוון כאן לפשוטו של מקרא. ראוי, כנראה, לתקן תיקון קל מאוד ולקרא 'פתחות' או 'מפתחות', וייתכן שקריאה כזאת היתה מוכרת לבעל ספר דברי הימים, המשנה מעט וכותב: 'ופתח הבית דלתותיו הפנימיות לקדש הקדשים ודלתי הבית להיכל זהב' (דברי הימים ב, ד כב). מהזכרת 'מפתחות' בפרשה שעניינה הכלים לפולחן התמיד עולה שפתיחת דלתי המקדש היתה חלק בטקס היומיומי. ואכן אנו קוראים בשמואל א, ג טו: 'וישכב שמואל עד הבקר ויפתח את דלתות בית ה'". פתיחת השערים בבית השני מתוארת בפירוט במשנה, תמיד ג ו-ז. כמו כן פתיחת דלתות המקדש בבוקר ונעילתם בלילה היתה חלק בפולחן היומי גם במסופוטמיה ובמצרים. האזור הקדוש ביותר במקדש היה הדביר, המכונה גם קודש הקודשים.⁷⁵ בתוך הדביר עמדו שני כרובים ענקיים, כל אחד תופש את מחצית רוחב החדר, עשויים עצי שמן ומצופים זהב. הם שימשו

75 ראה: מ' הרן, 'הארון והכרובים (משמעותם הסמלית, צורתם, בעיית המקבילות הארכי-אולוגיות), ארץ-ישראל, ה (תשי"ט: ספר ב' מזר), עמ' 83-90.

75 ראה: מ' הרן, 'הארון והכרובים (משמעותם הסמלית, צורתם, בעיית המקבילות הארכי-

ככיסאו של ה', בדומה לכיסאות מלכים מעוטרים בכרובים המוכרים מהמזרח הקדום. מתחת לכנפיהם הפרושות של הכרובים עמד הארון – אותה תיבת עץ שעמדה קודם במקדש שילה והובאה לירושלים על ידי דויד. לפי המסורות המקראיות על תקופת המדבר, הכיבוש וההתנחלות, הארון נעשה על ידי משה בהר סיני, והוא ליווה את מחנה בני ישראל בכל מסעיהם. ואולם רבים החוקרים המפקפקים היום בעצם קיומה ההיסטורי של תקופת נדודים במדבר, וממילא אי־אפשר לקשור את ראשיתו של הארון לתקופה שלא היתה ולא נבראה. אליבא דשיטה זו (שלא רכשה את לבם של כל החוקרים) יש לראות את המסורות על נדודי הארון כהשלכות לעבר של המנהג להוציא אל שדה הקרב ואל המחנה את הסמל להימצאות ה' שהיה באחד המקדשים. בין כך ובין כך, הארון במקדש נתפש כהדום רגליו של ה'; ואפשר שנחשב אף למרכבתו, שעה שהוצא מהמקדש לשדה הקרב או לתהלכה. נשמרו בו לוחות הברית, על פי מנהג ידוע, להפקיד עותקים של בריתות בין־לאומיות תחת רגליהם של האלים במקדשים. ככל הנראה לא היו כרובים על הארון, וצורתו המקורית היא כמתואר בדברים י א-ג. הארון המכוסה בכפורת שממנה עשויים שני כרובים, כמתואר במקור הכוהני בתורה (שמות כה י-כב; לז א-ט), לא היה ולא נברא, והוא כנראה צירוף מלאכותי (לצורכי ניידות) של הכרובים (בלי ארון) ושל הארון (בלי כרובים) שהיו במקדש מימי שלמה ועד לימי מנשה.

פרק שמיני   מקדש שלמה: שחזור תוכניתו ומקבילותיו הארכיאולוגיות

זאב הרצוג

מבוא

האפשרות לשחזר את התוכנית והמבנה של מקדש שלמה מעוררת את דמיונם של חוקרים בתחומי המקרא, תולדות עם ישראל, מדעי הדתות ותולדות האמנות, וכן של אדריכלים וארכיאולוגים, במשך דורות רבים. החוקר המתמודד עם הנושא ניצב בפני אתגר כפול: מחד גיסא, הוא מנסה לשחזר מבנה עתיק, אשר לא התגלתה ממנו אפילו אבן אחת (וספק גדול אם תימצא, גם אם ניתן יהיה לערוך חפירות בהר הבית). ומאידך גיסא, שחזור המקדש על פי התיאור המקראי מבוסס על טקסט ספרותי מורכב, שרבים ממונחיו הטכניים אינם מובנים לנו, ופרטים אחדים חסרים להשלמת התוכנית. קשיים אלו הובילו את ו"פ אולברייט להקביל את המאמצים לשחזר את מקדש שלמה ל"ייסורי טנטלוס".¹

מעקב אחרי תולדות המחקר של שחזור המקדש מעלה כי כל דור ודור הסתמך על הפרשנות המקובלת בזמנו לנוסח המקרא, והשליך פרשנות זו על התפיסה הארכיטקטונית המקובלת בתקופתו. רק עם התפתחות המחקר הארכיאולוגי יכלו החוקרים לעמת את שחזוריהם עם שרידים של מקדשים שנחשפו בחפירות בארץ ישראל ובשכנותיה. ניתוח עקרונות התכנון של מקדשים אלה לטיפוסייהם מאפשר לנו להבין את התיאור המקראי באופן מהימן יותר, להתחקות אחר מקורות ההשפעה האדריכליים של תוכנית המקדש ולהעריך את תפקידו של מקדש שלמה בעת הקמתו ובמשך תולדותיו הארוכות.

תולדות המקדש ותפקידו

היוזמה להקמת בית קבע לארון האלוהים מיוחסת לדויד: 'אנכי יושב בבית ארזים וארון האלהים ישב בתוך היריעה' (שמואל ב, ז ב). היוזמה זכתה לעידודו של נתן הנביא, וגם לביקורתו (שמואל ב, ז; דברי הימים א, יז ה). ספר דברי הימים זוקף לזכותו של דויד גם את ההכנות המעשיות למלאכת הבנייה: הכנת 'תבנית האולם', ריכוז חומרי הבנייה, גיוס תרומות וייבוא ארזים מהר הלבנון. הפרשנים חלוקים בדעותיהם, אם תיאור זה משקף מציאות היסטורית של סוף ימי דויד, או שמא זהו

¹ W.F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore 1956, p. 142

תיאור מאוחר, הבא לזהות את דויד כממסד הפולחן וכמארגן עבודת הלוויים והמשוררים. הדעה השנייה מקבלת חיזוק מן העובדה כי הקמת המקדש היתה חלק בלתי נפרד מתכנון המתחם, וכאשר ניגש שלמה למלאכה, החל בהכנות מחדש.²

הקמת המקדש הייתה כרוכה בשינוי רב משמעות במבנה העיר ירושלים. העיר הכנענית (יבוס) ועיר דויד השתרעו על פני גבעה מוארכת, שהשתרעה מעל למוצא מעיין הגיחון. גבעה זו היתה צרה וקטנה מכדי הכיל מבני פאר מרשימים. הפיכתה של ירושלים לבירת ממלכה חייבה הקצאת שטח נרחב, המתנשא גבוה מעל לחלקי העיר האחרים והמבטא באופן ברור את מעמדו הנישא של השליט. לצורך זה הורחב שטח העיר כלפי צפון והוכללה בו הגבעה הצפונית, שעליה הוקם האקרופוליס המלכותי – מתחם נפרד של העילית השלטת בעיר ובממלכה. המתחם כלל את ארמון המלך, את מבני העזר וכן את המקדש וחצרותיו, ושימש 'מקדש מלך ובית ממלכה' (כביטוי של עמוס ז יג על בית אל). אקרופוליס מלכותי שהוקם בפסגת הגבעה והמשתרע על שטח של 26 דונם מוכר לנו מן החפירות בשומרון, בירת ממלכת ישראל.³ מתחמים דומים נחשפו בחפירות של ערי בירה בצפון סוריה, כדוגמת זנג'ירלי, בירת ממלכת שַמְאָל. האקרופוליס המוגבה בזנג'ירלי מכסה שטח של 53 דונם, וסביבו משתרעת העיר התחתונה, ששטחה 370 דונם.⁴

אפשר להעריך את מעמדו של המקדש בתחום המרכז השלטוני בירושלים על פי העדויות על גודלו ומשך הקמתו בהשוואה לגודלם ומשך הקמתם של מכלול בנייני הארמון. הקמת הארמון נמשכה שלוש עשרה שנה (מלכים א, ז א), בעוד שהקמת המקדש, עם כל חשיבותו, נמשכה רק שבע שנים (שם, ו לו-לח). מידות היחידה העיקרית של המקדש היו 60 על 20 אמה; לעומת זאת, נכללו במתחם המלכותי מספר מבנים המוזכרים בשמותיהם ובמידותיהם הגדולות: בית יער הלבנון, שנועד כנראה לאחסון אוצרות הממלכה (100 על 50 אמה), ואולם העמודים, אשר שימש, כנראה, כניסה מפוארת (50 על 30 אמה). בנוסף עליהם נמנו, ללא ציון המידות, אולם הכיסא, שהיה מקום מושבו של המלך בשמשו כשופט, ארמון המלך עצמו, שכלל בודאי כמה אגפים, וכן בית בת פרעה.⁵

מקדש שלמה התקיים כ'בית ראשון' קרוב לשלוש מאות ושמונים שנה. בתקופה ארוכה כל כך, מן ההכרח היה לתקן ולשפץ את המבנה מספר פעמים (על שינויים הנלמדים מן המקרא ראה לעיל, עמ' 134-136 ואילך). מן המקבילות הארכיאולוגיות של מבני מקדש שנתקיימו במשך תקופה ארוכה אנו למדים כי נעשו בהם שינויים חשובים בתוכנית הבניין, ובעיקר במבנה חדרי הכניסה לבניין. דוגמאות לשימוש הממושך ולשינויים אפשר להציג בשלבי המקדש בשטח ח בחצור, בשלבי המקדש במגידו ובשלבי 'מקדש החפיר' בלכיש.⁶

Zeit, Tübingen 1971, p. 213

ספק אם ניתן לכלול את כל היחידות האלה בתחומי בניין בודד מטיפוס 'בית ח'לני', כפי שהציע אוסישקין: D. Ussishkin, 'King Solomon's Palaces', *BAR*, 36 (1973), pp. 78-105

לפרטים ראה: מזר, מקדשים, עמ' 136-160.

² ראה לעיל, עמ' 131-132.

³ שטחה הכולל של שומרון, לא הוברר בחפירות, אך ניתן להעריכו בכמה מאות דונם; ז' הרצוג, 'תכנון היישובים והביצורים בתקופת הברזל', האדריכלות בארץ ישראל, עמ' 195-231.

⁴ R. Naumann, *Architektur Kleinasien: von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen*

המקורות לשחזור תוכנית המקדש

תיאור מפורט של המקדש מופיע בספר מלכים א, ה-ז, בספר דברי הימים ב, ג ובספר יחזקאל מ-מא. מקורות אלה כוללים פרטים משלימים, אך לעתים מופיעים נתונים סותרים, שאפשר לתרצם בשינויים שחלו במקדש במשך שנות קיומו.

המסורת על מקום המקדש ב'הר הבית' קיימת ועומדת מאז בניינו ועד היום. ספר דברי הימים מציין את המקום כהר המוריה, בגורן ארנן היבוסי (דברי הימים ב, ג א). ספק רב אם יש טעם לניסיונות השונים לאתר במדויק את מקום המקדש. פני הסלע החשופים בהר הבית והחציבות הרבות מעידים על התהפוכות שעברו על המקום בימי הרומאים, הביזנטים, הערבים, הצלבנים והעות'מאנים. כיוון המקדש ממזרח (הפתח) למערב (הדביר) נרמז ביחזקאל ח טז ומאושש במקבילות ממקדש הבית השני, המשכן והמקדש שנחשף בחפירות תל ערד.

התיאור בספר מלכים א ערוך ממש כתוכנית ארכיטקטונית: המידות הכלליות של הבניין, תיאור היחידות הפנימיות, שיטת הבנייה, ציפוי הקירות מבפנים ופרטי הדלתות; ולבסוף בא פירוט כלי הנחושת: העמודים, הים, המכונות ויתר כלי המקדש. אפשר לשער כי התיאור מבוסס על תעודה קדומה שנשמרה בארכיון המקדש (אולי 'ספר דברי שלמה', מלכים א, יא מא).⁷ בתיאור המקדש בספר דברי הימים ב נכללו פרטים חשובים המשלימים את ידיעותינו, כגון: מיקום המקדש וגובה האולם. לעומת זאת סותרים הפרטים בדבר גובה העמודים וציפוי העץ את אלה שבספר מלכים. הבדלים אלה עשויים, כאמור, לנבוע מן השינויים שחלו במבנה במשך מאות שנות קיומו של הבניין.

תיאור המקדש שבנבואת יחזקאל הוא חזון על המקדש העתיד להיבנות (פרקים מ-מג). אמנם אפשר שבצעירותו ראה יחזקאל את המקדש, אך ברור כי התיאור של החצרות הגדולות והחלוקה הסימטרית של הר הבית שייכים לחזון שאינו מבוסס על המציאות. דמיון בין תוכנית שערי החצר אצל יחזקאל לשער העיר בעל שישה תאים שנחשף במגידו⁸ ואשר יוחס כטיפוס שער בלעדי מימי שלמה⁹ עודד את התומכים באמינות ההיסטורית של המקור. אולם גילוי שער מטיפוס זה בלכיש, שהיה בשימוש עד סוף המאה הח' לפסה"ג, ונטייה של כמה חוקרים לאחר גם את זמנו של השער במגידו למאה הט', מחלישים את הטענה.¹⁰

תוכנית המקדש

למרות הכינוי השגור 'מקדש שלמה' יש לציין כי המילה 'מקדש' אינה נזכרת כלל בתיאור המבנה. הכינוי היחיד, המופיע עשרות פעמים בתיאור המבנה, גם בספר מלכים וגם בספר דברי הימים, הוא

7 י' ליוור, 'ספר דברי שלמה', א"מ, ד, טורים 299-302.
8 C.G. Howie, 'The East Gate of Ezekiel's Temple Enclosure and the Solomonic Gateway of Megiddo', *BASOR*, 117 (1950), pp. 13-19.
9 י' ידן, תורת המלחמה בארצות המקרא, רמת גן תשכ"ג, עמ' 245-246.
10 D. Ussishkin, 'Was the "Solomonic" City Gate at Megiddo Built by King Solomon?', *BASOR*, 239 (1980), pp. 1-18.

'הבית'. דעה רווחת נוספת מייחסת למקדש שלמה 'חלוקה משולשת' לאולם, היכל ודביר.¹¹ יחידות אלה נזכרות אמנם כחלקים בעלי תפקיד מוגדר במקדש, אך אין הן מייצגות את המבנה הארכיטקטוני של הבניין. 'הבית' כולל בתוכו את ההיכל ואת הדביר: 'והבית אשר בנה המלך שלמה לה' ששים אמה ארכו ועשרים רחבו ושלישים אמה קומתו' (מלכים א, ו ב). לעומת זאת, האולם, בשני המקורות, אינו נכלל במבנה היסודי של 'הבית'.

את החידוש בהשתחררות החוקרים מן התפיסה של חלוקה משולשת של המקדש יש לתלות בעיקר בעבודתו המונומנטלית של ת"א בוסניק.¹² כפי שנראה להלן, פתרה הבחנה חדשה זו בעיות רבות בפירוש של תיאור המקדש במקרא ואף תרמה לחידוד הדיון במקבילותיו הארכיטקטוניות של המבנה. אל הבניין הוצמדה מבחון יחידה נוספת, הקרויה 'יציע', ששימשה כמחסן לאוצרות המקדש (מלכים א, ו ה-ו). מבנה זה, שאינו נזכר בספר דברי הימים, כלל שורות חדרים בשלוש קומות מסביב לבית.

המידות הכלליות של 'הבית' הן ששים אמה באורך ועשרים אמה ברוחב (מלכים א, ו ב; דברי הימים ב, ג ג). האולם נמצא 'על פני רחב הבית' ואינו חלק מן הבית. גם ביחס לגובה המקדש ניתנת המידה ל'בית' כיחידה אחת: שלשים אמה.¹³ אין ספק כי כל המידות הנזכרות הן מידות פנימיות של החללים, ואינן כוללות את עובי הקירות החיצוניים. המידה הכוללת של מאה אמה, המתייחסת לאורך המקדש אצל יחזקאל, מושפעת כנראה מנטייתו למספרים עגולים.

בצורתו הכללית היה מקדש שלמה 'בית אורך', כלומר, בניין מלבני שצירו המרכזי נמשך לאורך הבניין והכניסה אליו היא בצד הצר (איור 1). תוכנית זו הולמת את מסורת בתי האורך שהייתה נפוצה בחבלים הצפוניים-מערביים של המזרח הקדום.¹⁴

ההיכל

'הבית' כולל את שתי היחידות העיקריות של המקדש, שהן, כאמור, ההיכל והדביר. על פי סדר התיאור והגודל, ההיכל הוא החלק המרכזי במקדש שמידותיו ארבעים על עשרים אמה (מלכים א, ו יז).¹⁵ האולמות העיקריים במקדשים קדומים שימשו בעיקר לאחסון המנחות שהובאו למקדש ולמיקום מתקנים שנועדו להעלאת קטורת וליצירת אווירה טקסית. בהיכל של מקדש שלמה נמצאו מזבח הזהב, להעלאת קטורת (מלכים א, ז מח; דברי הימים ב, ד יט); שולחן הזהב (מלכים א, ז מט) או שולחנות זהב (דברי הימים ב, ד ח), כנראה להנחת המנחות שהובאו למקדש; וכן מנורות זהב ונרות זהב (מלכים א, ז מט; דברי הימים ב, ד ז), להארת פנים ההיכל.

מאה ועשרים' (דברי הימים ב, ג ד), ועל כך ראה להלן.

Z. Herzog, 'A Functional Interpretation of the Broadroom and Longroom House Types', *Tel Aviv*, 7 (1980), pp. 82-89

על מקורה וגזרונה של המילה 'היכל' ראה לעיל, עמ' 144.

¹¹ י' ידן, 'הבית הראשון', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ' 176-190; ג' אביגור, 'מקדש שלמה', בית מקרא,

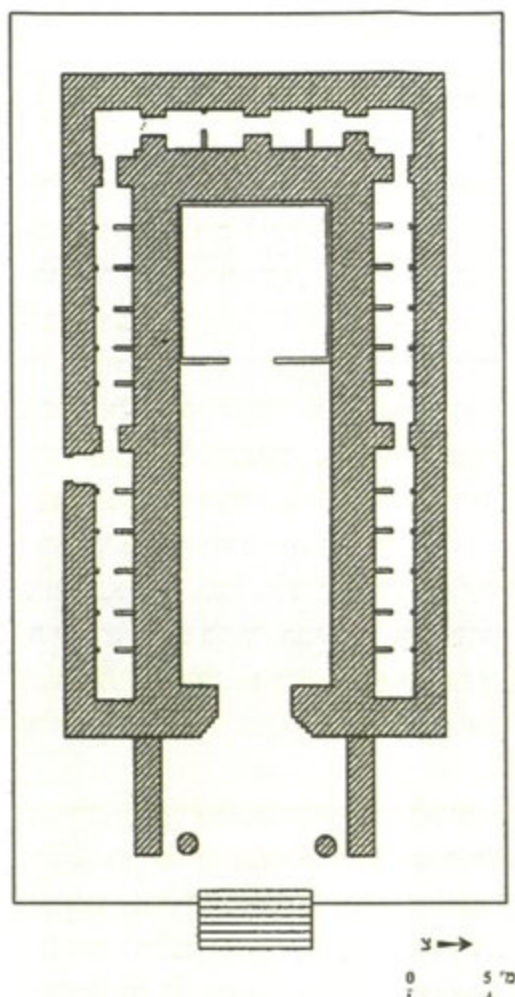
יז (תשכ"ד), עמ' 4-25.

¹² בוסניק, מקדש שלמה.

¹³ בספר דברי הימים גובה הבית אינו מצוין, ולעומת זאת מוזכר הגובה התמוה לאולם בלבד: 'והגבה

איור 1. תוכנית מקדש שלמה

הדביר

הדביר הוא החלק הפנימי של הבית (מלכים א, ו יט).¹⁶ תפקידו של הדביר וחשיבותו נובעים מן החפצים שנמצאו בו: ארון הברית והכרובים. חפצים אלה סימלו את קדושת המבנה, ומכאן מקור שמו השני של הדביר, המופיע בספר דברי הימים וביחזקאל: 'קדש הקדשים'. בעיה שהעסיקה הרבה את החוקרים הייתה שאלת היחס בין מידות ההיכל והדביר לבין אלה של 'הבית'. מידות 'הבית' היו, כאמור, שישים אמה על עשרים אמה, וגובהו היה שלוששים אמה. מידות הדביר ניתנו במלואן במלכים א, ו כ: 'עשרים אמה ארך ועשרים אמה רחב ועשרים אמה קומתו', כלומר, קובייה מדויקת, שכל אחת מצלעותיה ארוכה עשרים אמות. מובן שמתעוררת כאן בעיה: אם הדביר הוא חלק של הבית, כיצד ייתכן שהבית גובהו שלוששים אמה והדביר גובהו עשרים אמה? דרכים שונות הוצעו לתרץ קושי זה. בנצינגר הציע שגג הדביר היה נמוך בעשר אמות מגג ההיכל, וראה בכך השפעה מצרית.¹⁷ ייבין חידש הצעה נוספת, והיא שהדביר היה מוגבה וניצב עשר אמות

¹⁶ על מקורה וגזרונה של המילה 'דביר' ראה לעיל, ¹⁷ I. Benzinger, *Die Bücher der Könige erklärt*, Freiburg 1899, pp. 30 ff. עמ' 144.

מעל לרצפת ההיכל, ונכנסו אליו בסולם.¹⁸ ואטצינגר העלה הצעת פשרה, והיא שהדביר הוגבה חמש אמות (כ-2.5 מ') מעל לרצפת ההיכל, ומעליו הייתה קיימת כעין עליית גג של חמש אמות.¹⁹ פתרון נוסף, שהוצע על ידי דה-ויו, מתבסס על הנוסח של תרגום השבעים, המציע עשרים וחמש אמה לגובה כל הבית. באופן כזה נדרשת הגבהה של חמש אמות ללא עלייה.²⁰ כל הפתרונות הללו מחייבים שחזור של עליית גג, הגבהה של רצפת הדביר או הנמכה של תקרת המקדש. לכל ההצעות הללו אין רמז בתיאור תוכנית המקדש והם בגדר ניסיונות פרשניים בלבד.

פתרון משביע רצון הציע בשנת 1963 בוסניק.²¹ לדעתו, הדביר לא היה יחידה קונסטרוקטיבית נפרדת במקדש, כפי שסברו קודמיו, אלא קוביית עץ שהוקמה בתוך חלקו האחורי של 'הבית'. בעוד שגובה הבית היה שלושים אמה, הרי שהדביר הבנוי מעץ היה במידות חיצוניות של עשרים אמה. ממילא נותר חלל מעל לדביר, שהיה המשך חללו העליון של המקדש. המפליא הוא שהסברו של בוסניק מבוסס על התיאור המקראי כפשוטו: הדביר אינו מופיע בתיאור עבודות הבנייה אלא רק בתיאור עבודות העץ בתוך 'הבית'. על 'הבית' נאמר כי צופה בארזים, אבל הדביר נבנה בצלעות ארזים! יתרה מכך, בתיאור הדביר חוזרת ומודגשת העובדה שהוא הוקם בתוך 'הבית', לאחר שהיה קיים ועומד: 'ויבן את עשרים אמה מירכותי (קרי: מירכתי) הבית בצלעות ארזים... ויבן לו מבית, לדביר, לקדש הקדשים' (מלכים א, ו טז); ושוב: 'ודביר בתוך הבית מפנימה הכין, לְתֵתֶנָּה שֵׁם אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' (שם ו יט).²²

פתרון זה לא זו בלבד שהוא מבטל את הקושי בדבר גובה הבניין; הוא עונה גם על בעיה נוספת הקשורה בקיר שבין ההיכל לדביר, שגם באשר לעוביו נחלקו החוקרים. המידות המפורטות לא הותירו למעשה מקום לקיר כזה, מכיוון שאורך 'הבית' שישים אמה, ומידה זו מכילה את אורך הדביר (עשרים אמה) ואת אורך ההיכל (ארבעים אמה). ואמנם, גם כאן נאלצו החוקרים לנקוט פירושים רחוקים על אודות עובי הקיר וטיבו. אולם, כאשר הדביר מפורש כתיבת עץ שאורכה עשרים אמה, הרי ברור שדופן התיבה נכלל במידה זו, ונותרו ארבעים אמה להיכל: 'וארבעים באמה היה הבית הוא ההיכל, לְפָנָי' (שם ו יז).

האולם

השם 'אולם' מופיע במקרא בכמה צורות: אולם, אולם, אולם; הוצע לקשרו עם המילה *ellamu* באכדית, שפירושו 'הצד הקדמי, חזית'.²³ משמעות זו הולמת את מקומו של האולם בחזית המקדש. תפקיד האולם היה לשמש כחדר כניסה ולצמצם את מידת החשיפה של פתח המקדש. מידות האולם הן עשרים אמה (כרוחב הבית) על עשר אמות (שם ו ג; דברי הימים ב, ג ד). הציון של שתי-עשרה

¹⁸ ש' ייבין, 'מקדש שלמה', ירושלים לדורותיה, עמ' 15.
Th. A. Busink, 'Les origines du Temple de Salomon', *Ex Oriente Lux*, 17 (1963), pp. 165-192.

¹⁹ C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, I, Leipzig 1933, Tafel 16.
²² ראה לעיל, עמ' 144.

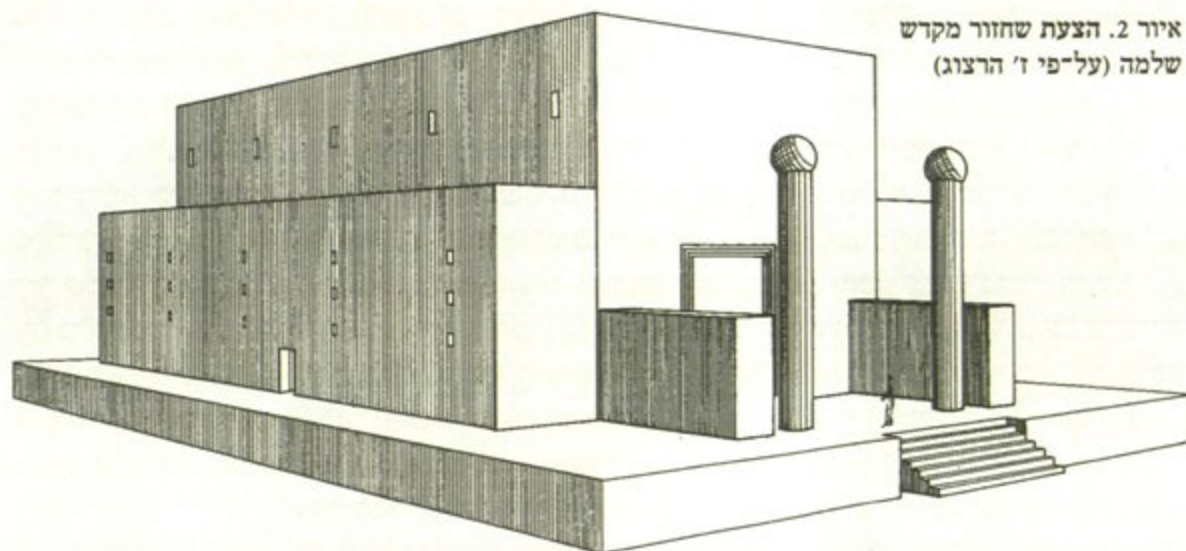
²³ ר' דה-ויו, 'בשולי בעיות לבנין מקדש שלמה', קדם, ב (תש"ה), עמ' 46.
²⁰ CAD, IV, p. 101. אבל ראה לעיל, עמ' 141.

אמות כעומק האולם (יחזקאל מ מט) עשוי לנבוע משינוי בעומק האולם במשך שנות קיומו, או מנטייתו של הנביא לסכימטיות, כך שאורך המקדש היה מאה אמה.

הקושי מתעורר באשר לגובה האולם. המקור היחיד, בספר דברי הימים ב, ג ד: 'והגבה מאה ועשרים', אינו סביר. אין זה מתקבל על הדעת כי דווקא חדר הכניסה יהיה גבוה פי ארבעה מגובה המקדש עצמו. דרכים אחדות הוצעו לתירוץ הקושי הזה. יש המתבססים על תרגום השבעים, הגורס במקום זה 'אמות עשרים'. תיקון זה סביר מבחינת הנוסח, שכן נוסח המסורה חסר את הכינוי 'אמות' והצירוף 'אמות עשרים' חוזר באותו פרק מספר פעמים. אולם בתיקון כזה יש גם קושי: הוא אינו מאפשר את הצבת העמודים 'יכין' ו'כועז' בחזית הכניסה, מכיוון שגובהם היה עשרים ושלש אמות. בוסניק מעדיף את תיקון הנוסח ל'חמש ועשרים' וכך משחזר את גובה האולם.²⁴ חוקרים אחדים מתעלמים כליל מן הנתון המקראי ומשחזרים גובה אחיד לאולם וליתר המקדש.²⁵

ייתכן כי הפתרון לבעיה זו נעוץ בסברה כי לאולם לא הייתה תקרה כלל והוא הוגבל רק בשני קירות צדדיים, כהצעת אהרונ.²⁶ הצעה זו מסבירה את העדר ציון הגובה לאולם בספר מלכים, שכן לא היה זה חדר של ממש אלא רק מרחב מוגבל בשני קירות נמוכים (איור 2). בשל העדר הקירוי ניתן לשחזר את גובהם של הקירות התוחמים את האולם בחמש אמות, וגם עוביים לא עלה על 2-3 אמות.²⁷ העדר תקרה לאולם הולם גם את הטקסט המקראי, המדגיש את פחיתותו של האולם: אין הוא חלק מן 'הבית' אלא אגף שהוקם 'על פני הבית' (מלכים א, ו ג).

²⁴ בוסניק, מקדש שלמה, איור 52.
²⁵ כך ואטצינגר (לעיל, הערה 19), וייבין (לעיל, הערה 18).
²⁶ אהרונ, ערד: כתובות ומקדש, עמ' 22.

²⁷ בכך אני משנה את הצעת השחזור הקודמת: ד' הרצוג, 'מקדש שלמה', ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון (עירן, 15), ירושלים תשנ"א, ציור בעמ' 75.

דלתות המקדש וחלונותיו

המידע על פרטי הבנייה הללו ניתן בחלקו רק על ידי יחזקאל, וככלל הוא קשה להבנה. על פי יחזקאל מא ב, רוחב הפתח להיכל היה עשר אמות. מזוזות הפתח בכניסה לדביר היו עשויות מ'עץ שמן' (ראה לעיל, עמ' 145-146) וצורתן 'חמשית' ולהיכל 'מאת רבעית' (מלכים א, ו לא, לג). מקובל לפרש את הביטויים 'רבעית' ו'חמשית' כמזוזות ההולכות ומצרות, בצורה מדורגת. למזוזות כאלה יש מקבילות ארכיטקטוניות בצפון-מערב סוריה. בצורה כזו עוצבו מזוזות פתח הכניסה למקדש בתל עין דרה, מתקופת הברונזה המאוחרת,²⁸ וכן במקדש בתל תענא, מן המאה הח' לפסה"ג.²⁹ הדלתות עצמן, בשתי כנפיים, נעשו מעצי ברושים.

צורתם של חלונות המקדש אינה ברורה. הביטוי 'חלוני שקפים אטמים' (שם ו ד) נשאר סתום, ובממצא הארכיטקטוני לא נשתמרו חלקי הבית העליונים, ובהם החלונות. בהעדר הידע לייצר לוחות מזכוכית, לא היה טעם בקריעת חלונות גדולים. ייתכן שהכוונה לפתחים קטנים למדי שכוסו בשכבת עץ, כך שאפשרו לאור להיכנס ('שקופים'), אך לא ניתן היה לראות דרכם את פנים המקדש ('אטומים').³⁰

העמודים יכין ובוועז

העמודים הקרויים 'יכין' ו'בוועז' היו בין חפצי הנחושת שנעשו על ידי חירם מצור (מלכים א, ז ג-כב). החוקרים נחלקו בדעה, היכן ניצבו העמודים, והאם היה להם גם תפקיד קונסטרוקטיבי בנוסף לתפקידם הסימבולי. בוסיןק שחזר שני זוגות של עמודים: זוג עמודים התומכים בכניסה, וזוג נוסף של עמודים חופשיים לפני הבניין.³¹ אך נראה שאין בסיס לשחזור כזה. נראה כי מיקומם בחזית הכניסה לאולם נלמד מן התיאור כפשוטו: 'ויקם את העמודים לאֵלם ההיכל' (מלכים א, ז כא). הסברה כי האולם לא היה מקורה מבטלת למעשה את האפשרות כי לעמודים היה תפקיד בתמיכת המבנה. תפקיד כזה אינו נרמז בטקסטים, והוא אף נוגד את מבנה העמודים. גובה העמודים היה שמונה-עשרה אמות (מלכים א, ז טו); הציון שגובהם היה שלוש וחמש אמות בדברי הימים ב, ג טו) נראה כמשובש, ויחד עם כותרת של חמש אמות, גובהם היה עשרים ושלוש אמות. על פי מידת היקף העמודים: 'וחוט שתים עשרה אמה יָסֹב את העמוד השני', ניתן לחשב שקוטרם היה ארבע אמות (2 מ' בקרוב). העמודים נעשו מנחושת יצוקה וכנראה היו חלולים ('ירמיה נב כא: 'וְעָבְדוּ אַרְבַּע אַצְבָּעוֹת נְבוּכַדְנֶצַּר'). העובדה כי העמודים נעשו ממתכת רכה כנחושת מחזקת את הטענה כי העמודים 'יכין' ו'בוועז' היו בעלי ערך סמלי בלבד, אבל משמעותם הסימבולית של העמודים ושל שמותיהם איננה ברורה.³² אפשר, אם כן, לשחזר את מקומם של 'יכין' ו'בוועז' בחזית המקדש, בכניסה לאולם, כעמודים חופשיים בין שתי האומנות המגבילות את האולם בצדדים.

³⁰ ראה לעיל, עמ' 141-142.

³¹ בוסיןק, מקדש שלמה, איור 52.

³² לדיון בדעות השונות באשר לשמות העמודים, ראה

לעיל, עמ' 149-150.

²⁸ A. Abu Assaf, 'Der Tempel von 'Ain Dara in Nordsyrien', *Antike Welt*, 24 (1993), Abb. 4

²⁹ R.C. Haines, *Excavations in the Plain of Antioch*, II, Chicago 1971, pp. 53-55, pl. 103

הבניין הצדדי

אל קירותיו החיצוניים של המקדש הוצמד מבנה צר שהקיפו משלשה צדדים. המבנה נזכר במלכים א, ו ה-יא, בנוסח מקוטע, ואינו נזכר בספר דברי הימים. לדעת רוב החוקרים, הבניין הצדדי לא היה חלק מהמבנה המקורי של מקדש שלמה, אלא יחידה שנוספה בשלב מאוחר יותר.³³ אולם המבנה המסובך של הבניין הצדדי, הנסמך אל קירות המקדש, מקשה על ההפרדה ביניהם. הבניין הצדדי כלל שלוש קומות, שגובה כל אחת מהן חמש אמות אך רוחבן שונה: חמש אמות בתחתונה, שש בשנייה ושבע בשלישית. מסתברת הצעתו של בוסניק, שקירות המבנה הוצרו בחצי אמה מכל צד במעבר מקומה אחת לזו שמעליה.³⁴ היצרות של חלקי הקירות העליונים בבניינים קדומים נועדה להקל על משקל הקיר. על המגרעות ניתן היה להשעין את הגזעים ששימשו לקירוי כל קומה. כל קומה, המכונה 'יציע', הייתה מחולקת לתאים, הקרויים 'צלעות'. מאחר שהביטוי צלעות משמש גם לציון ציפוי הקירות בעץ, אפשר לשער כי החלוקה לתאים נעשתה באמצעות מחיצות מעץ. התאים דומים בצורתם לחדרי חומות סוגרים במצודות ובערים מבוצרות בתקופת הברזל. השימוש בסוגרים נבע מן הצורך בשטחי אחסון ומן הרצון לחסוך בחומרי בנייה. אפשר לשער כי עיקר תפקידו של הבניין הצדדי היה לאחסן את אוצרות המקדש. חדרי אחסון המקיפים את המקדש בצורה דומה נמצאו במקדש בעין דרה.

חומרי הבנייה ושיטת הבנייה

שני חומרי הבנייה הנזכרים בתיאור המקדש הם האבן המסותתת (גזית) והעץ. הקירות נעשו מאבן גזית; על מנת להבטיח את יציבות הבניין וכדי לאפשר את גובהו הניכר (15 מ' לערך), היה על הקירות להיות עבים מאוד. עוביים של הקירות מצוין רק בתיאורי יחזקאל: כשש אמות לקירות הבית וחמש אמות לקירות הבניין הצדדי. חלקיהם העליונים של קירות אלה היו עבים כדי חמש וארבע אמות. עובי זה (בין 2 ל-3 מ') נראה סביר גם בהקבלה לעוביים של קירות המקדשים המונומנטליים שנחשפו בשכם ובמגידו.

המקדש היה בנוי ללא ספק בבניית גזית, שהייתה נהוגה בבנייני הממלכה בתקופת הברזל.³⁵ על אבני הגזית מצוין כי היו 'אבנים גדולות, אבנים יקרות, ליסד הבית, אבני גזית' (מלכים א, ה לא), ומודגש כי בשעת הבנייה לא נשמע קול כלי ברזל (שם ו ז). מסתברת הצעתו של ייבין³⁶ כי האבנים במקדש סותתו עד תום במחצבה והוסעו, כנראה על גבי גלגילות, אל מקומן במבנה. מכאן שמן: 'אבן שלמה מסע'.

שלושה סוגים של עץ שימשו לבנייה: ארזים, ברושים ועץ שמן. הארזים שימשו לציפוי הקירות ולתקרה, ואילו הברושים ציפו את הרצפה. עץ השמן שימש לחלקים מיוחדים, כגון מזוזות פתח

Israelite Ashlar Masonry (Qedem, 11), Jerusalem 1979

אצל ייבין, 'מקדש שלמה', אל העין, לה (תשכ"ד), עמ' 26.

למשל: V. Fritz, Tempel und Zelt, Neukirchen-Vluyn 1977, p. 14

בוסניק, מקדש שלמה, איור 49.

Y. Shiloh, The Proto-Aeolic Capital and

ההיכל (שם ו' לג) ולכרובים שבדביר (שם ו' כג). על קיר החצר הפנימית נאמר שנעשה 'שלשה טורי גזית וטור פרת ארזים' (שם ו' לו). קורות העץ ששולבו בין נדבכי הגזית נועדו לקשור את האבנים לאורך הקיר, וגם לאפשר למבנה גמישות ועמידות רבה יותר בעת רעידות אדמה. גם שיטה זו הייתה מופרת בתקופת המלוכה, והיא נמצאה בחצור, במגידו, בשומרון ובדן,³⁷ היא יושמה גם במקדש זרובבל: 'נדבכין די אבן גלל תלתא ונדבך די אע חדת' (עזרא ו' ד).

בצלעות הארזים שציפו את הקירות גולפו עיטורים בסגנון הפניקי שהיה מקובל באותה תקופה: כרובים, תימורות (ענפי תמר מסוגגנים), פקעים (כפתורי פרח סגורים) ופטורי ציצים (כנראה פרחים שנפתחו). הגילופים צופו בזהב: 'כל הבית צפה זהב עד תם' (מלכים א', ו' כב).

כלי המקדש

אבזרים ומתקנים רבים הוצבו במקדש, הן כדי לבטא את משמעותו הסמלית והן ככלים לשימוש היומיומי. בכניסה לאולם ניצבו, כאמור, העמודים 'כין' ו'בועז'; הכותרות העגולות שבראש העמודים — 'גולות הכותרת' — היו מעוטרת בשכבות של רימוני נחושת, שני טורים של מאה רימונים בכל כותרת (שם ז' מא-מב; דברי הימים ב', ד' יב-יג). רימון משנהב שנ' אביגד קשר עם 'בית ה' בירושלים ממחיש ככל הנראה את צורתם של רימונים אלה.³⁸ בהיכל ניצבו עשר מנורות זהב, ובהן נרות זהב, חמש מכל צד של פתח הדביר. המנורות האירו את פנים ההיכל בשעות החשיכה, והגבירו את האור ביום (מלכים א', ז' מט; דברי הימים ב', ד' כ). על אלה נוספו בהיכל מזבח הזהב להעלאת קטורת ושולחן הזהב (מלכים א', ז' מח) או עשרה שולחנות זהב (דברי הימים ב', ד' ח) ל'לחם הפנים'.

בדביר ניצבו הארון והכרובים. הכרובים נעשו 'מעשה צעצעים' (שם ג' י), מושג טכני שאינו מחוור לנו, וצופו בזהב. הם ניצבו עם פניהם לכיוון ההיכל, כנפיהם פרושות לכל רוחב הדביר. בחנוכת המקדש הוכנס לדביר ארון ברית ה' והוצב מתחת לכנפי הכרובים (מלכים א', ח ט; דברי הימים ב', ה ב-י), ובתוכו 'שני לחות האבנים אשר הִנֵּחַ שם משה' (מלכים א', ח ט).

בחצר המקדש עמדו מזבח גדול לקרבנות, ים הנחושת ועשר 'מכונות' שעליהן ניצבו עשרה כיורים (שם ז' כג-לט; דברי הימים ב', ד' א-ו). אפשר כי מזבח הנחושת, הנזכר רק בספר דברי הימים, הוא המזבח שהעמיד אחז בהשפעת דמשק (מלכים ב', טז י-טו), ואילו המזבח שבחצר המקדש היה דומה לזה המתואר במשכן (שמות כז ח). הממצא הארכיאולוגי — אמנם באתרים שמחוץ לירושלים — עוד הגביר את המבוכה, משחשף נתונים סותרים: המזבח שנחשף במקדש ערד עשוי מאבני גוויל ואדמה,³⁹ קרנותיו — אם היו — לא השתמרו. לעומת זאת, המזבח בתל באר שבע עשוי מאבני גזית, מעובדות ומוחלקות בקפידה רבה.⁴⁰

ים הנחושת נועד לרחצת הכהנים במסגרת טקסי הפולחן (דברי הימים ב', ד' ו). צורתו עגולה,

³⁹ אהרונ, ערד: כתובות ומקדש, עמ' 22.

⁴⁰ Y. Aharoni, 'The Horned Altar of Beer-Sheba', BAr, 37 (1974), pp. 2-6

³⁷ שילה (לעיל, הערה 36), עמ' 61.

³⁸ נ' אביגד, 'רימון מ"בית יהוה" ועליו כתובת', ד' עמית ור' גונן (עורכים) (לעיל, הערה 27), עמ' 82-89.

קוטרו עשר אמות ועומקו חמש אמות; הוא ניצב על שנים-עשר בקר, שלושה בכל כיוון. בתיאורי הים בספר מלכים נזכרים פקעים מתחת לשפתו, ונפחו אלפיים בת, שהן כ-44 אלף ליטר (מלכים א, ז כג-כו). התיאור בספר דברי הימים מזכיר עיטור בדמות בני בקר ונפח של שלושת אלפים בת, שהן כ-66 אלף ליטר (דברי הימים ב, ד ה). מסתבר כי התיאורים מכוונים לשני מתקנים שונים שהוכנו בפרקי זמן נפרדים. אגן סגלגל בנוי מאבנים שנמצא בחצר המקדש בערד, בקרבת מזבח הקרבנות (שכבה IX), שימש כנראה לתפקיד דומה.

המכוונות היו למעשה פנים לכיורים שבהם נרחץ 'מעשה העולה' (שם ד ו). על פי גודלם המוגבל הם נועדו לחלקים מבוטרים של בעלי החיים שהוקרבו. תיאור העיטורים בדפנות הכיור, בדמות אריות, בני בקר וכרובים, מזכיר כנים ממתכת שמצאו בקפריסין. שרידים של גלגלי המתכת של כנים כאלה נתגלו לאחרונה גם בארץ ישראל, בעקרון (תל מקנה), במבנה 350, המתוארך לסוף המאה הי"ב או לראשית המאה הי"א לפסה"נ.⁴¹

מקורותיה של תוכנית המקדש

התפתחות המחקר הארכיאולוגי העמידה לרשות חוקרי מקדש שלמה מקורות חדשים מרחבי המזרח הקדום. גילויים של מקדשים באזורים שונים עודד את החוקרים להצביע על קווי דמיון בינם לתיאור מקדש שלמה. בסקירתו המפורטת הראה בוסניק כי מפעם לפעם הועלו הצעות לקשור את מקורה הארכיטקטוני של תוכנית המקדש עם השפעות ממצרים, מאשור, מאנטוליה, מפלשת, מסוריה ומפניקיה.⁴² חשיפת מקדשים בחפירות החדשות יותר בחצור ובערד הולידה מגמה דומה. המקדש הכנעני בחצור, שכלל שלושה מרחבים, פורש על ידי י' ידן כאבטיפוס למקדש שלמה.⁴³ חשיפת המקדש בערד, שהקמתו יוחסה לימי שלמה, הביאה את י' אהרונ' למסקנה כי הוא דומה בתוכניתו הכללית למקדש שלמה.⁴⁴

מניתוח התוכנית של מקדש שלמה על פי הדיון דלעיל עולות מסקנות שונות. 'הבית' הוא יחידת המבנה הבסיסית של המקדש. החלוקה התפקודית לאולם, היכל ודביר תרמה לעיצוב תת-המרחבים במקדש, אך לא השפיעה על המבנה העיקרי. האולם לא היה אלא רחבת כניסה בפתח המקדש, ואילו הדביר היה מבנה מעץ שהוקם בתוך המקדש. חידוש זה, הקשור בעיקר בתפנית שחולל פרסום מחקריו של בוסניק, מאפשר למקד באופן יעיל יותר את שאלת מקורותיו הארכיטקטוניים של המקדש. משהתברר כי היחידה המרכזית במקדש היא 'הבית' וכי הדביר אינו אלא יחידת משנה בתוך הבית, העשויה עץ, ניתן היה לזנוח את העקרון של 'חלוקה משולשת' ואת כל ההצעות שהקבילו בין המקדש למבנים של שלושה מרחבים.

בהתחקות אחרי מקורותיה של תוכנית המקדש יש לעמוד, אם כן, על תולדותיהם של מקדשים מטיפוס בית האורך, כלומר מבנים הכוללים מרחב מלבני מקורה, שהכניסה אליו נמצאה בקיר

⁴¹ ט' דותן, 'אופני "מכונה" ממבנה פולחן בתל מיקנה-עקרון, ארץ-ישראל, כג (תשנ"ב), עמ' 148-154.

⁴² י' ידן, חצור – ראש כל הממלכות האלה, תל אביב 1975.

⁴³ י' אהרונ', 'ערד', אנציקלופדיה לחפירות ארכי-אולוגיות בארץ ישראל, עמ' 476.

⁴⁴ בוסניק, מקדש שלמה.

הקצר, ובחזיתו חדר כניסה מעוטר בעמודים. עד היום לא נחשף בחפירות הארכיאולוגיות מקדש זה, או לפחות דומה, למקדש שלמה, אך מתרבים והולכים המקדשים הכוללים יסודות ארכיטקטוניים דומים.

המקור הסורי-פניקי למקדש שלמה התבסס בעיקר על ההזכרות במקרא בדבר קשרי המסחר בין דויד ושלמה לבין חירם מלך צור, ובדבר העסקתם של בנאים צוריים וגבליים במלאכת הקמת המקדש (מלכים א, ה לב) ושל חרש צורי בייצור כלי הנחושת (שם ז יג-מה). אמנם, המחקר הארכיאולוגי בערי פניקיה מפגר ביותר, ואין בידינו מקבילות פניקיות של ממש, אך חקירתם של אתרים בצפון סוריה בשנים האחרונות מחזקת את קביעת הכיוון הצפוני כאזור ההשפעה העיקרי.

משהגדרנו את תוכניתו הבסיסית של מקדש שלמה כבנין אורך, ובמיוחד אם אנו משחזרים אולם כניסה ובו עמודים בין שתי אומנות (אנטות), המקדש מצטיין בתכונות מובהקות של 'מגרון'.⁴⁵ המגרון הוא סוג של מבנה אורך שנפוץ באנטוליה כבר באלף הרביעי לפסה"נ, וכנראה כבר אז שימש גם כמקדש או כצמד מקדשים.⁴⁶ באלף השלישי (תקופת הברונזה הקדומה) מופיע המגרון גם בצפון סוריה. שלושה מקדשים מטיפוס זה או דמויו נחשפו בתל חורה שבצפון-מזרח סוריה, והם מסוף האלף השלישי לפסה"נ. שני מקדשים, המכונים 'הבנין החיצון' ו'מקדש האנטות הקטן', הם מקדשי אורך, ובהם אומנות בולטות. המקדש השלישי, המכונה 'המקדש הצפוני', כלל קיר סוגר בחזית חדר הכניסה.⁴⁷ מקדש האומנות, שהוקם מחוץ לתחום העיר ('הבנין החיצון'), הוא הגדול מכולם, ומידותיו 13 על 28 מ'. החדר העיקרי, שמידותיו הפנימיות כ-19 על 9 מ', מחולק לשני מרחבים שווים על ידי זוג אומנות. כיוון הבנין ממזרח למערב (איור 3).

מן המחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ (תקופת הברונזה התיכונה), נחשפו שלושה מקדשי אורך באבֶּלָה (תל מרדיח'). שניים מן המקדשים (בניינים BI ו-N) הם מבני אורך קטנים, שבירכתיהם כן מוגבה.⁴⁸ המקדש השלישי (בנין D) הוא מבנה גדול, שמידותיו 14.5 על 27 מ'. המקדש נחלק לשלוש יחידות: חדר הכניסה הופרד מן האולם העיקרי בחדר ביניים. גם אולם הכניסה וגם חדר הביניים הם מרחבים רוחביים. החדר העיקרי במקדש הוא חדר אורך מובהק, שמידותיו הפנימיות 7.2 על 12.4 מ'. בקיר האחורי של האולם העיקרי, שעוביו כ-4.9 מ', נקבעה גומחה, ששימשה ככל הנראה לפסל האל. בחדר העיקרי נתגלה אגן מעוטר עשוי מאבן גיר. לקירות האורך של המקדש הוצמדו קירות מבחוץ שהכפילו את עוביים לכדי 4 מ'. המקדש מכון מצפון לדרום (איור 4).⁴⁹

מתקופת הברונזה המאוחרת (המחצית השנייה של האלף השני) מופרים לנו היום מקדשים משלושה אתרים בצפון סוריה: במֶּמְקָאָת (תל מוֹנְבֶּקָה), בְּאֶמֶר (תל מֶסְכֶּנָה) ובעין דֶּרֶה. המקדשים

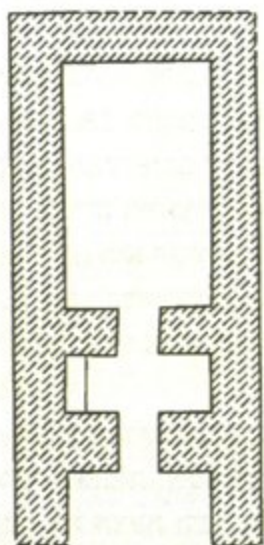
1962, Plan II (Nordtempel); idem, *Tell Chuera in Nordost-Syrien* 1964, Wiesbaden 1967, fig. 17 (Kl. Anten-tempel)
P. Mathiae, *Ebla: An Empire Rediscovered*, London 1980, figs. 27, 28
שם, איור 30.

B. Hrouda, 'Megaron', *RLA*, VIII, 2, pp. 11-12

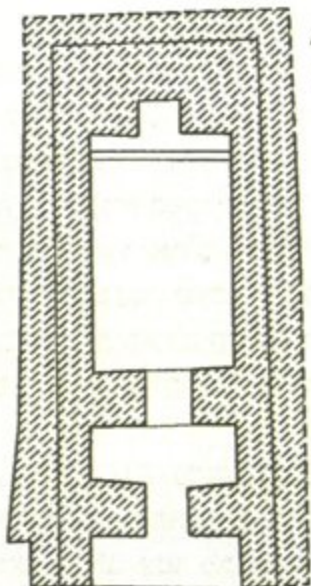
J. Yakar, 'The Twin Shrines of Beycesultan', *Anatolian Studies*, 24 (1974), pp. 151-161

A. Moortgat, *Tell Chuera in Nordost-Syrien* 1958, Köln 1960, Plan III (Aussenbau); idem, *Tell Chuera in Nordost-Syrien* 1960, Köln

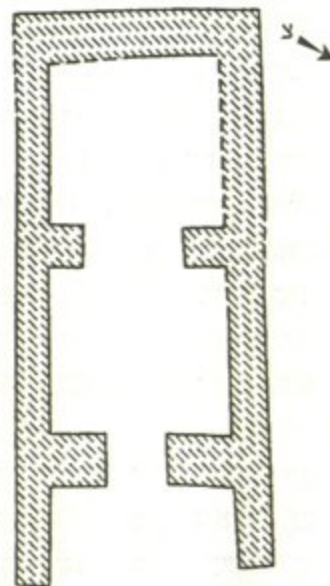

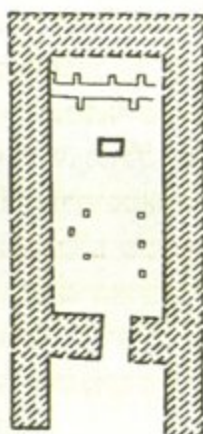
איור 5. ממבקאת, מקדש I

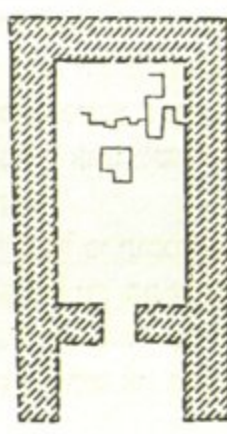
איור 4. אֶבְלָה, מקדש D

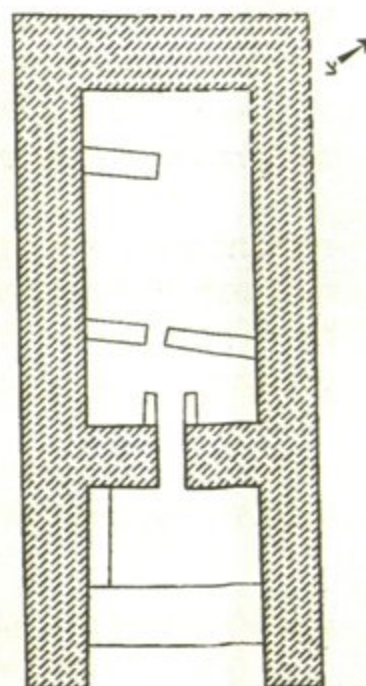
איור 3. תל חֲנֹדָה, 'הבניין החיצון'

איור 8. אֶמֶר, מקדש 324

איור 7. אֶמֶר, מקדש 325

איור 6. ממבקאת, מקדש II

0 10 מ'

בממבִּקָּאָת ובאָמֶר נבנו על פי עיקרון המְגֵרֹן: חדר כניסה תחום בין שתי אומנות עם חזית פתוחה לכל רוחבו ומרחב אורך מרכזי. מקומם של פסלי האלים הודגש במקדשים אלה בגומחה או בכֵּן מוגבה שהיה חלק מן ההיכל, כמו במקדש שלמה. שני המקדשים בממבִּקָּאָת מתוארכים לשנים 1400-1200 לפסה"נ. מקדש I, שנמצא במצב הרוס למדי, מידותיו 26.5 על 12.5 מ' (האורך משוער מכיוון ששתי אומנות הכניסה שבורות).⁵⁰ תוכנית המקדש דומה לזו של מקדש D באֶבְלָה; היא כוללת חדר ביניים רוחבי המפריד בין חדר הכניסה והאולם העיקרי (איור 5). המקדש השני בממבִּקָּאָת (מקדש II) הוא הגדול ביותר מבין המקדשים בצפון סוריה.⁵¹ מידותיו 33 על 14 מ', ועובי קירותיו כ-3 מ'. עומק חדר הכניסה מגיע ל-10 מ' ומידות האולם העיקרי הן 19.2 על 8.2 מ'. קירות אלכסוניים, החוצים את האולם העיקרי, שייכים למקדש קדום יותר (איור 6). שני המקדשים מכוונים ממזרח למערב.

שני המקדשים באָמֶר (מבנה 324 ומבנה 325) נמצאו סמוכים זה לזה, אך במצב השתמרות רע ביותר.⁵² בזכות הדמיון ביניהם ניתן להשלים את תוכניתם בעזרת הפרטים ששרדו במקדש אחר. אם נקבל את הצעת השחזור של החופרים, לפנינו צמד מקדשים בצורת מְגֵרֹן, שגודלם 20 על 10 מ' לערך (איורים 7-8). אכן פותה לציר הדלת מעידה על מיקום הדלתות מפנים לקיר המבדיל בין חדר הכניסה והאולם העיקרי. בתוך האולם העיקרי נמצאו ספסלים ושולחנות למנחות. חלקם האחורי של האולמות העיקריים מובדל במחיצה, שבתוכה הוצב ככל הנראה פסל האל. למקדש בעין דָּרָה חדר כניסה סגור ואולם מרכזי מרובע.⁵³ לדעת החופר, המקדש היה בשימוש בשלושה פרקי זמן: שלב ראשון במאה ה"ג. שלב שני במאה ה"י ושלב שלישי במאות הט'-ח' לפסה"נ. לשלב הקדום, המיוחס למאה ה"ג, שייך המבנה העיקרי שחזית הכניסה שלו בעלת גומחות. האולם העיקרי של המקדש קרוב בצורתו לרובע: 16.70 על 16.80 מ'. חלקו האחורי של האולם הוגבה על ידי מדרגה בגובה 58 ס"מ. החופרים משערים כי כאן עמדה האסטילה של האלה אשתר שנמצאה בקרבת המִסָּד (פלטפורמה). בשלב השלישי השתרע המקדש על שטח של 38 על 32 מ' (איור 9) וכולל מבנה דמוי טַרָאסָה, המקיף אותו משלושה צדדים (פרט לחזית). מרבית התבליטים על גבי אורתוסטאטים שייכים לשלב הזה.

המקדשים שבצפון סוריה אינם עשויים על פי תוכנית אחידה, אך עם זאת הם כוללים את מרבית המאפיינים הארכיטקטוניים של מקדש שלמה. המקדשים באֶבְלָה, ממבִּקָּאָת ואָמֶר מציגים את המקבילה לתוכנית המגרון; המקדש בעין דָּרָה כולל את המקבילות לשני העמודים בחזית ולמבנה הצדדי של מקדש שלמה. מקדשים אלה מחזקים את הדעה בדבר מקור צפון-סורי לתוכנית מקדש שלמה.

מקדשי אורך מצויים גם בתחומי ארץ ישראל משלהי תקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברונזה המאוחרת. מקדש 2048 במגידו בנוי מקירות בעובי 4 מ' בקירוב, ומידותיו החיצוניות הן 21.5 על

à Emar (1972-1974): un bilan provisoire', Syria, 52 (1975), pp. 53-85, fig. 3

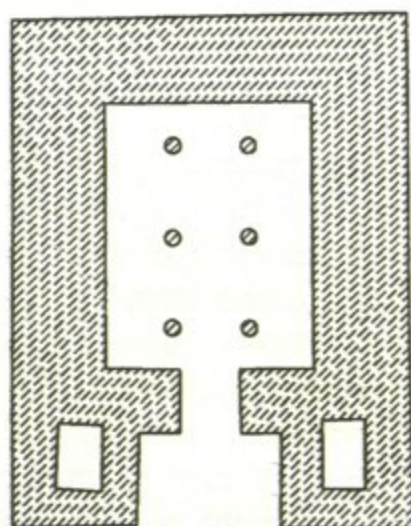
A. Abu Assaf, *Der Tempel von 'Ain Dara*,⁵³ Mainz 1990

W. Ortman, 'Mumbaqat 1974', *MDOG*, 108 (1976), pp. 25-44, fig. 27

שם, איור 30.⁵¹

J. Margueron, 'Quarte campagnes de fouilles'⁵²

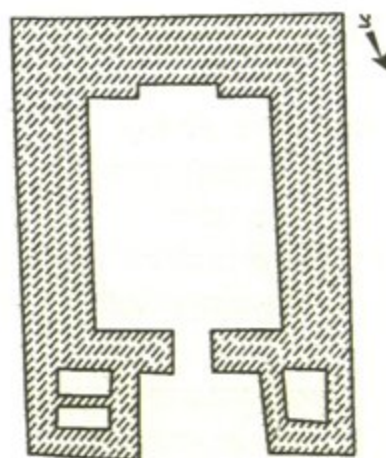

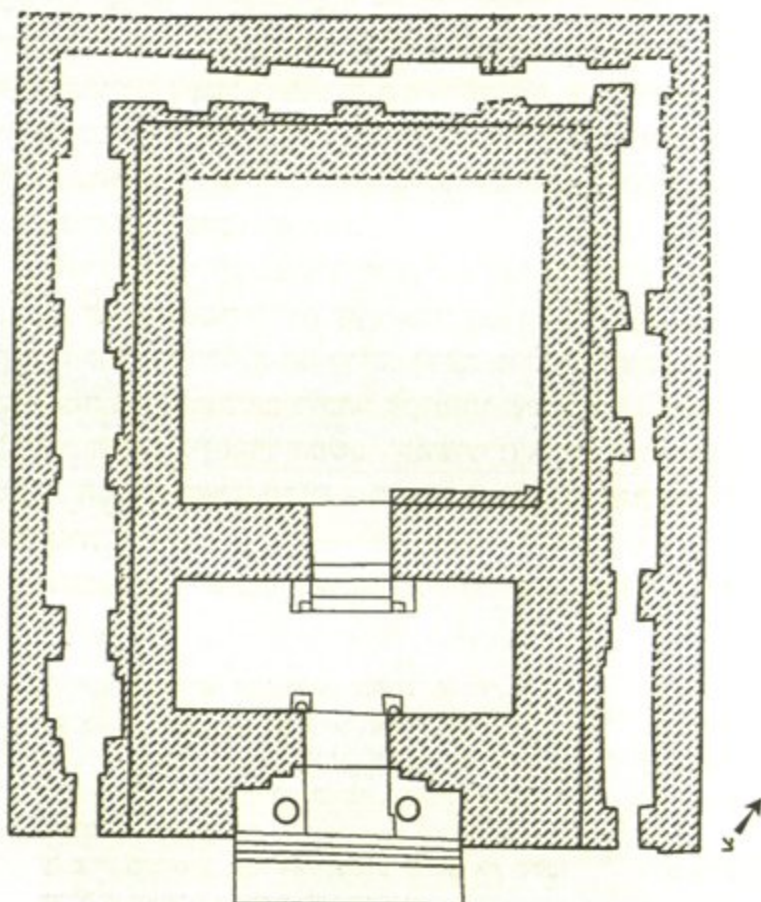
איור 10. שכס, 'מקדש-מגדל' (תקופת הברונזה התיכונה)

מקדשים בארץ ישראל
וסוריה באלף השני
והאלף הראשון לפסה"נ

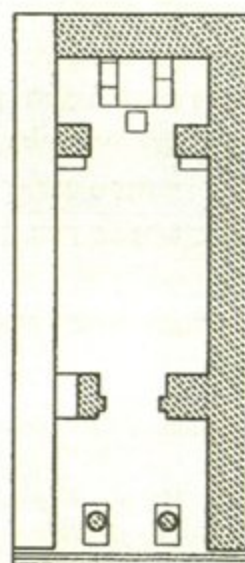
0 10 מ'

איור 9. מגידו, 'מקדש-מגדל' (תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת)

איור 12. עין כרם, תוכנית המקדש בשלב 3 (תקופת הברזל ב)

איור 11. תל תעינאת, תוכנית המקדש (תקופת הברזל ב)

16.5 מ'. המקדש היה בשימוש במשך תקופה ארוכה, כ־600 שנה. בשלבו הראשון כלל חדר כניסה רוחבי וחדר עיקרי בצורת חדר אורך, שבירכתיו גומחה לפסל האל.⁵⁴ בשלבו המאוחרים הופרדו תאים סגורים משני צדי הכניסה, ששיוו לו צורה של 'מקדש-מגדל' (איור 9).⁵⁵ לדעת ע' מזר, מקדש 2048 המשיך לשמש בשלב מתקדם של תקופת הברזל א.⁵⁶ 'מקדש-מגדל' שני נחשף בשכם;⁵⁷ מידותיו 26.3 על 21.2 מ' ועובי קירותיו 5.1 מ'. בשלבו הראשון נחלק האולם העיקרי על ידי שני טורים של בסיסי עמודים. בחזיתו נמצאו שני חדרים, ששוחזרו כמגדלים (איור 10).⁵⁸ עד כה לא נמצאו בארץ ישראל מקדשים מתקופת הברונזה המאוחרת אשר בהם חדר כניסה בין שתי אומנות (אֲנִטוֹת) בולטות. המקבילות הארכיאולוגיות לנוהג זה מקורן בצפון סוריה.

על שכיחותו של מקדש האורך שבו חדר כניסה בעל חזית פתוחה מעיד גם המקדש בתל תַּעֲנִינָא, שזמנו מן המאה הח' לפסה"נ.⁵⁹ (איור 11) בחזית המקדש בתל תַּעֲנִינָא הוצבו שני עמודים מונומנטליים על גבי בסיסים מעוטרים. לתקופת הברזל ב שייך גם השלב השלישי של המקדש בעין דרה, הכולל את המבנה הצדדי המקיף אותו משלושה צדדים. הכניסה למקדש הובילה במדרגות אל פתח בעל מזוזות מדורגות, שבתוכו ניצבו שני עמודים בקוטר של 1.1 מ'. באבני המפתן נחקקו טביעות רגליים ענקיות באורך של 97 ס"מ וברוחב של 35 ס"מ: זוג טביעות בחזית ומאחוריהן טביעה של רגל שמאל. טביעה נוספת – של רגל ימין – נחקקה על המפתן המפריד בין האולם הקדמי והאולם העיקרי. חדר הכניסה גודלו 15.5 על 6.0 מ'. פותות לצירי הדלתות נקבעו בצדו הפנימי של פתח הכניסה למקדש. המבנה הצדדי המקיף את המקדש בעין דרה מורכב משורה של חדרים מלבניים, מחוברים בפתחים, כך שניתן היה לעבור דרכם סביב המקדש. בניין זה הוא המקבילה הראשונה לבניין הצדדי במקדש שלמה שנחשפה בחפירות ארכיאולוגיות. המקדש מכון (בסטייה קלה) ממזרח למערב (איור 12).

הדביר העשוי עץ במקדש שלמה מתקשר בבירור עם המסורת המקראית על המשכן, המתואר כמבנה פולחני עשוי לוחות עץ (שמות כו). תיאור המשכן בספר שמות שייך למקור הכוהני, שזמן חיבורו נתון במחלוקת החוקרים. לדעת פרידמן, המשכן עצמו הוכנס לתוך הדביר, והוא רואה בהתאמה בין מידותיהם הוכחה לקדמותו של תיאור המשכן ואף לקדמותו של המקור הכוהני.⁶⁰ לדעתי, הזהות בין אורך המשכן (המשוער!) ורוחב הדביר אינה מספקת כדי לאשש טענה זו. בכל מקרה, הממצא הארכיאולוגי אינו יכול לתרום להבהרת הסוגיה, מכיוון שחלקי העץ במקדשים לא השתמרו.

מוטיב העמודים כיסוד עיטורי בחזית המקדש אינו זר לתרבות הבנייה בארץ ישראל ובסוריה.

Biblical City, New York 1965, pp. 80-102

שם, ציור 47.

R.C. Haines, *Excavations in the Plain of Antioch*, II, Chicago 1971, pp. 53-55, pl. 103

ר"א פרידמן, מי כתב את התנ"ך, תל אביב 1995, עמ' 166-155. וראי שאין לראות בטענה זו הוכחה מכרעת לקדמותו של המקור הכוהני.

⁵⁴ ע' דונאייבסקי וא' קמפינסקי, 'מקדשי מגידו', ארץ ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 29-8, ציורים 20-16.

⁵⁵ הכינוי 'מגדל-מקדש' ניתן למקדשים בשכם ובמגידו לראשונה על ידי ב' מזר, 'מגדל', א"מ, ד, טורים 635-633.

⁵⁶ ע' מזר, מקדשים, עמ' 144, מציע לייחס את שלב השימוש האחרון במקדש לשכבה VI.

⁵⁷ G.E. Wright, *Shechem: the Biography of a*

עמודי אבן, כנראה ללא תפקיד מבני, נתגלו במקדש עין דרה בצפון סוריה, שתואר לעיל. עם זאת, אין מקבילות ארכיאולוגיות ברורות לעמודים מנחושת. סרגון מלך אשור מזכיר בסיסים מנחושת, בצורת זוג אריות שעליהם ניצבו עמודים עשויים עץ ארז, שהוקמו באולם הכניסה המכונה 'בית ח'לני'. הכתובות מדגישות את תפקידם של העמודים בתמיכת פתח הכניסה.⁶¹ על כיוון השפעה פניקי מצביעה העדות הטקסטואלית המקראית, המספרת כי העמודים נעשו על ידי חרש נחושת פניקי מצור.

מקורותיו של מקדש שלמה, אפוא, מגוונים למדי: תוכניתו הבסיסית מושפעת מן המקדשים מטיפוס המגרון שנפוצו בצפון סוריה, ואלה השפיעו גם על 'מקדשי המגדל' מסוף תקופת הברונזה התיכונה ומתקופת הברונזה המאוחרת בשכם ובמגידו. לתוך מבנה האורך שולב דביר עשוי עץ, אולי בהשפעת המסורת המקומית על אודות המשכן העשוי עץ ששימש כמבנה פולחני לפני הקמת המקדש.

מקדש שלמה והמקדשים בתקופת הברזל

מרביתם של אתרי הפולחן שנחשפו עד כה בחפירות ארכיאולוגיות בתקופת הברזל בארץ ישראל כוללים חורי פולחן קטנים, או מכלולים של חפצים פולחניים, שזיקתם למבנה פולחני לא התבהרה. עם כל חשיבותם של שרידים אלה לניתוח הפולחן ביהודה ובשארית המלוכה, אין הם שופכים אור על תיאור מקדש שלמה.⁶² יוצאים מכלל זה רק שני אתרים שבהם נחשפו שרידים של מבנים פולחניים, והם ערד ודן.

חשיפתו של המקדש הישראלי במצודת ערד בשנת 1962 הציבה בפני החוקרים לראשונה את האפשרות לערוך השוואה בין תוכנית מקדש שלמה לבין תוכניתו של מקדש שהוקם בישראל באותה התקופה.⁶³ המקדש בערד בנוי היכל בצורת חדר רוחב שמידותיו 10.5 על 2.7 מ'. במרכז הקיר האחורי של המקדש בולטת גומחה קטנה המשמשת כדביר (איור 13). בגומחה נמצא מסד אבנים מוגבה, ולידו נחשפה אבן מוארכת, ששוליה מעוגלים ועל פניה שרידי צבע אדום; זו שימשה ללא ספק כמצבה. על המדרגות שהובילו אל הדביר נמצאו שני מזבחות אבן קטנים, קעורים במקצת בחלקם העליון. המצבה והמזבחות היו מונחים על צדם ומכוסים, יחד עם כל המקדש, בשכבת עפר עבה. לאורך קירות המקדש נקבעו ספסלים, ששימשו בוודאי להנחת מנחות. בחזית המקדש הייתה חצר גדולה, מוקפת קיר אבן, ובמרכזו מזבח גדול להעלאת קרבנות, עשוי אבני גוויל. בדיקה מחודשת של ההשתכבות באתר מעידה כי תקופת השימוש במקדש הייתה קצרה יותר ממה שסברו החופרים קודם לכן. המקדש היה בשימוש במהלך קיומן של שתי שכבות בלבד: שכבות X ו-IX.⁶⁴

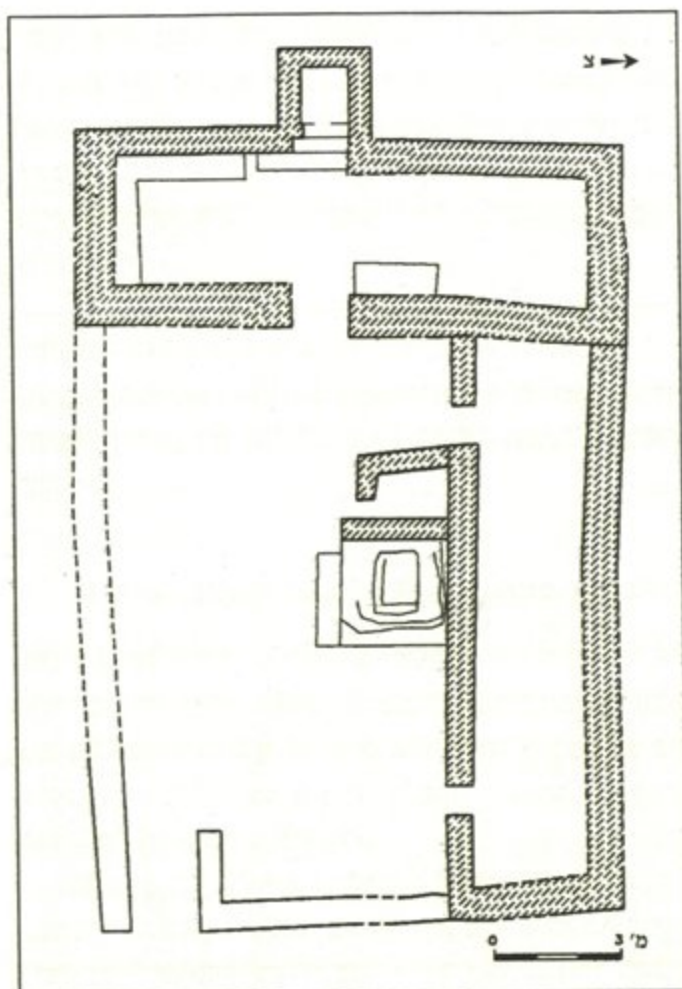
the Founding of the American Schools of Oriental Research 1900-1975, Cambridge MA 1979, pp. 147-157

⁶³ אהרונ, ערד: כתובות ומקדש, עמ' 22.
⁶⁴ ד' הרצוג, 'תל המצודות בערד', ר' עמירן ח' הרצוג (עורכים), ערד, תל אביב 1997, עמ' 111-292.

⁶¹ D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Chicago 1927, para. 84

⁶² לרשימה מלאה של אתרים אלה ראה: Y. Shiloh, 'Iron Age Sanctuaries and Cult Elements in Palestine', F.M. Cross (ed.), *Symposia Celebrating the Seventy-Fifth Anniversary of*

איור 13. המקדש בערד, שכבה X

זמנו של המקדש חופף, אם כן, את המאות ה' והח' לפסה"נ; הוא הוקם לאחר כינונה של ממלכת יהודה וביטולו מיוחס לימי חזקיה, בעקבות נפילתה של ממלכת ישראל.

מבחינה ארכיטקטונית, תוכנית המקדש בערד שונה מתוכנית מקדש שלמה מכל בחינה אפשרית. ההבדל בין שני המקדשים בולט לעין, הן בגודלם והן בתפיסה הארכיטקטונית הבסיסית: אולם אורך במקדש שלמה, לעומת היכל רוחבי במקדש ערד. השוני בצורת החדרים העיקריים מעיד על הבדלים בתפיסת ייעוד המקדש ובמידת ההשתתפות והקרבה של התושבים לטקסי הפולחן. המקדש בערד מייצג גישה עממית, פתוחה ומקרבת: הדביר נמצא מול הפתח למקדש; הוא גלוי, פתוח לרווחה וקרוב למאמינים העומדים בחצר המקדש. לעומת זאת, הדביר במקדש שלמה הוא מבנה סגור, הנמצא בקצה המרוחק של מקדש אורך; הוא מבטא יחס של הפרדה וריחוק כלפי הנמצאים בחצר.

שתי הגישות, העממית והאליטיסטית, הולמות את מיקומם של המקדשים: המקדש בערד נמצא בגבול ממלכת יהודה ושימש ככל הנראה את החיילים, הסוחרים והפקידים שבאו בשעריה; ואילו מקדש שלמה ניצב באקרופוליס המובדל של עיר הבירה, שנועד לשמש את אצולתה, ובעיקר, לסמל

את הקרבה בין המלך לאל, 'מקדש מלך ובית ממלכה' (עמוס ז יג). שתי הגישות הללו השפיעו על מתכנניהם בבחירת המקור הארכיטקטוני לתוכנית המקדשים. המקדש בערד שואב את מקורותיו מבית המגורים הישראלי, שמרכיביו העיקריים הם חדר רוחב וחצר קדמית.⁶⁵ הגישה העממית לפולחן השתלבה במקור העממי של המבנה, כבית מגורים שכיח. לעומת זאת, בחירת בית האורך כדגם למקדש שלמה לא זו בלבד שתאמה את היחס הברדלני של העילית, אלא אף הרגישה את השוני והייחוד של המקדש בירושלים: הוא אינו דומה לבתי המגורים הנפוצים. תוכניתו שאולה ממקדשים בארצות הצפון הרחוקות.

האזור הפולחני בתל דן שנחשף בפינה הצפונית-מערבית של התל וכולל מתחם שהשתרע על שטח של 60 על 45 מ'. מן המקדש בדרן מסד מונומנטלי, מוקף במסגרת של אבני גזית בצורת רבוע שאורך צלעותיו 18-19 מ' לערך. המסד הוקף משלושה צדדים בחצר.⁶⁶ בניגוד למצב בערד, האזור המקודש בדרן חזר ושימש בתפקידו הפולחני עוד מאות שנים לאחר הקמתו, עד לתקופה הרומית. לפיכך ניתן לשער כי רק מעט מן המבנה המקורי שרד באתרו. החופר, א' בירן, מייחס לשלב הקדום (שכבה IV, מן המחצית השנייה של המאה ה' – ראשית המאה ה'ט') חלק מן המסד ומתקנים סמוכים אליו, ומתקשה להכריע אם אלה שרידי מקדש או מתחם פולחני תחת כיפת השמיים.⁶⁷ ברם, קיומם של חדרים על המסד בשכבה III (המיוחסת למאה ה'ט') מחזק את הסברה כי כבר מראשיתו ניצב מקדש של ממש על גבי המסד המונומנטלי. מדרום למסד המונומנטלי נתגלו מתקנים שפורשו כשרידים של מזבח, חדרי מחסנים ומתקן לניסוך מים או בית בד להפקת שמן.⁶⁸ החלוקה הפנימית של המבנה בשכבה III עשויה לרמוז על תוכנית המקדש בדרן.⁶⁹ המבנה מחולק במרכזו בקיר לשני חלקים: חלק דרומי של מרחב אחד וחלק צפוני הכולל חמישה חדרים. האולם הדרומי הוא מלבני בצורתו, ומידותיו הפנימיות 15 על 6 מ' בקירוב. באמצע צלעו הצפונית של האולם הדרומי שרדו קטעי בנייה, המסמנים אולי את מקומו של הכן המוגבה לסמל האלוהות (כך שחזורתי באיור 14). היעדרן של מדרגות אל המסד משלב זה והיעדר עדות בדבר מיקומם של הפתחים במבנה מקשים על שיחזור צורת שימוש של האולם. אם הכניסה הייתה מדרום (כפי שמעידות המדרגות מן השלבים המאוחרים יותר), הרי שהאולם העיקרי במקדש שימש כחדר רוחב, בדומה למקדש בערד. מיקום זה של הפתח נתמך גם במקומו המשווער של המזבח בחצר שמדרום למבנה. באגף הצפוני של המבנה היו ארבעה חדרים מלבניים: שניים במידות 3 על 6 מ' לערך (אחד מהם מחולק בחלוקת משנה), ושניים במידות 1.5 על 6 מ'. חדרים אלה שימשו ככול הנראה כמחסנים של המקדש.

אם אמנם יתקבל שחזורנו למקדש בדרן כמקדש רוחב, הרי שגם כאן נסמכת התוכנית על בית הרוחב המסורתי בארץ ישראל, בניגוד לתוכנית בית האורך במקדש שלמה. הדגשת ייחודו של

⁶⁵ Z. Herzog, 'Israelite Sanctuaries at Arad and Beer-sheba', A. Biran (ed.), *Temples and High Places in Biblical Times*, Jerusalem 1981, pp. 120-122.

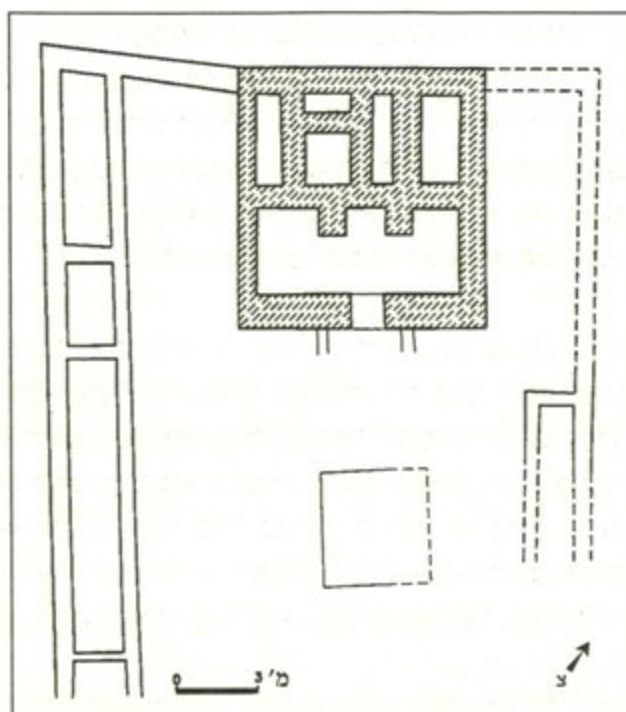
⁶⁶ א' בירן, דן: 25 שנות חפירות בתל דן, תל אביב 1992.

⁶⁷ שם, עמ' 169.

⁶⁸ L.E. Stager & S.R. Wolff, 'Production and Commerce in Temple Courtyards: An Olive Press in the Sacred Precinct at Tel Dan', *BASOR*, 243 (1981), pp. 95-102.

⁶⁹ בירן (לעיל, הערה 64), ציור 149.⁶² לרשימה מלאה

איור 14: שחזור המקדש בתל דן

המקדש בירושלים עמדה בבסיס הרעיון שהתפתח בסוף ימי הבית הראשון, בדבר איסור קיומם של מקדשים מלבדו. המגמה הזו התחזקה, ככל הנראה, לאחר כיבושה של ממלכת ישראל בידי אשור ושאפתו של חזקיהו לרכז ביהודה גם את כוהני ישראל (דברי הימים ב, לא א-ב). מגמה זו הביאה ככול הנראה לידי ביטול המקדשים בערד, בבאר שבע וכנראה גם במקומות אחרים, ולהפיכת המקדש בירושלים למקדש המרכזי והיחיד של עם ישראל. בתפקידו ובדימויו של המקדש בשלהי ימיו הוא נתקבע בזכרון הקולקטיבי של ההיסטוריוגרפיה היהודית והנוצרית גם יחד.⁷⁰

⁷⁰ הערת העורכים: לאחר השלמת הפרקים שביעי-שמיני יצא לאור הספר W. Zwickel, *Der Salomonische Tempel*, Mainz 1999

פרק תשיעי   המשמעות הדתית של בית המקדש וירושלים

בנימין אופנהיימר

לפני הקמת המקדש

הקמת המלוכה בימי שאול, כיבוש ירושלים וכינון הממלכה בידי דוד, ובניין המקדש בידי שלמה מסמנים תפנית חדה בתולדות עם ישראל והאמונה הישראלית. הקמת המלוכה היתה בבחינת הכרח היסטורי, הצעד המכריע לביטול הפירוד השבטי, שמנע במשך תקופת השופטים את התבססות העם בארצו. במקום האוטופיה של הנהגה אלוהית ישירה, שהייתה המסגרת הרעיונית להופעתם של השופטים הכריזמטיים,¹ באה הנהגת מלך בשר ודם, אשר השכיל למקד בידיו את העוצמה הצבאית של כלל שבטי ישראל ולשמור על רצף השלטון ויציבותו.

דוד הכניע את הפלשתים ואת יתר עמי הסביבה והרחיב את גבולות ממלכתו. אך המעשה בעל ההשלכות הפוליטיות, החברתיות והדתיות המרחיקות ביותר היה כיבוש ירושלים מידי היבוסים ובחירתה לבירת ממלכתו. בכך העלה דוד את הממסד המלוכני מעל ליריבות ההיסטורית בין שבטי הצפון והדרום, שכן ירושלים הייתה נטולת מסורת שבטית כחברון ובית לחם מזה, וכשכם מזה. תהליך זה של יצירת ממסד על-שבטי הקשור קשר הדוק לכתר הגיע לפסגתו עם הקמת המקדש בידי שלמה. בעקבות שינויים מפליגים אלה בחיי האומה נשתנו התפיסות הפוליטיות והחברתיות, ונתחדשו חידושים רבים בתחום האמונה. פרק זה יהיה מוקדש להיבט אחד של הנושא האחרון: המהפכה במחשבה ובמציאות הדתית במידה שיש לה זיקה לירושלים ולבית המקדש.

מן המפורסמות כי מהפכה זו לא הייתה בבחינת יצירת יש מאין, אלא עיצוב חדש של מסורות קדומות משחר ימי האומה. לפיכך נפתח את דיוננו בהתוויית מסורות אלה ובהערכתן הביקורתית, ונסיים בהצגת השינויים שעברו עליהן במעבר מן המציאות השבטית אל המציאות הממלכתית.

לפי המקרא, אוהל מועד היה המרכז הרוחני של מחנה ישראל במדבר. שם היה ארון העדות, עליו הכפורת ובו שני לוחות העדות, הם לוחות הברית: על הכפורת ניצבו שני כרובי זהב פורשי כנפיים. משם דיבר ה' אל משה, כנאמר: 'ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת מבין שני הכרבים אשר על ארון העדת' (שמות כה כב; והשווה: במדבר ז פט).²

להבליט את האינטימיות הדיאלוגית בינו ובין אלוהים. העובדה שהדיבור 'פה אל פה' התנהל בפתח האוהל, לעיני כל ישראל, מוסיפה על מהימנותה. בא מחבר פרשה זו ושילב אותה בדרמה המתוארת כאן: האוהל אינו אלא אוהל הפרטי של משה, והשעה היא שעת חירום לאומית,

¹ ראה: אופנהיימר, הנבואה הקדומה, עמ' 121-137.
² רק פעם אחת נאמר כי ה' דיבר עם משה בפתח האוהל (שמות לג ט). אולם פסקה זו, המשולבת בסיפור מעשה העגל, מוקשה. על הניסיונות לפתור את הקושי, עיין בפירושים החדשים. לדעתי, מגמתה של מסורת מיוחדת זו על משה

ביום גמר מלאכת המשכן כיסה אותו ענן הקטורת 'וכבוד ה' מלא את המשכן; ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד כי שכן עליו הענן, וכבוד ה' מלא את המשכן' (שמות מ לר-לה; והשווה: שם כט מג-מו). אכן, לפי המסורת הכוהנית המשתקפת בכתובים אלה, נוכחות ה' או 'כבוד ה'' מסומנים על ידי הענן אשר על האוהל. משם ירד ה' מדי פעם בפעם כדי להיוועד למשה מבין שני הכרובים. זוהי התקופה האידיאלית, שבה ה' שכן בתוך בני ישראל (שמות כה ח; כט מה; ועוד הרבה). מטעם זה, כך מסופר, בתחילה דחה אלוהים את תוכניתו של דויד לבנות בית אלוהים, כלומר מקדש קבוע ועומד: 'כי לא ישבתי בבית למיום העלתי את בני ישראל ממצרים ועד היום הזה, ואהיה מתהלך באהל ובמשכן' (שמואל ב, ז ו).

אכן, לפי המקורות הסיפוריים והפיוטיים הקדומים נרד המשכן מבית אל (שופטים כ יח וגו'), לשילה (שופטים כא יט; שמואל א, א ג ואילך), ואף נאמר שבנו מזבח במצפה והקריבו שם קרבנות (שופטים כא א ואילך). אך נוכחות ה', המרומזת לפעמים בביטוי 'לפני ה'' (שמות כח ל, ועוד הרבה), כרוכה הייתה בארון. לכן הוציאוהו בשעת מלחמה, הרי ה' הוא 'איש מלחמה' (שמות טו ג) הצועד לפני עמו (שופטים ה ד) כך יוצא גם לפי שיר מסע הארון, שהוא קטע פיוטי קדום; נאמר שם:

ויהי בנסע הארץ ויאמר משה:

קומה ה'

ויפצו איביך וינסו משנאיך מפניך

רבבות אלפי ישראל (במדבר י לה-לו).

ובנחה יאמר: שובה ה'

יתרה מזו, ה' הוא המפקד העליון של צבא ישראל; כל המתגייס לצבא ישראל בא 'לעזרת ה' בגבורים'; יהושע נפל על פניו ארצה כאשר התגלה לפניו ביריחו 'שר צבא ה'' (יהושע ה יד). כאשר הוציאו את הארון למלחמת אבן העזר, קיבלוהו במחנה בתרועת מלך: 'ירעו כל ישראל תרועה גדולה ותהם הארץ' (שמואל א, ד ה), ואפילו פלשתים ידעו כי 'בא אלהים אל המחנה' (פסוק ז). זאת המשמעות ההיסטורית-הקונקרטית של המשפט 'ואהיה מתהלך באהל ובמשכן' (שמואל ב, ז ו-ז). לתפיסה זו של ההנהגה האלהית 'הישירה' השלכות מכרעות על המנטליות הפוליטית והפולחנית³ הקדומה. בהקשר זה אנו מעוניינים בהיבט השני בלבד, היינו במשמעות הדתית-הפולחנית: לפי ויקרא יז, כל שחיטה, אפילו לצורך אוכל נפש בלבד, היא שחיטת קודשים. פירוש הדבר: אדם הזקוק לבשר לצרכיו הפרטיים חייב לשחוט את קרבנו 'פתח אהל מועד... לפני משכן ה'' (ויקרא יז ד), קרבן שְׁלָמִים לה'. חל איסור גמור לשחוט במקום אחר, מהטעם: 'ולא יזבחו עוד את זבחייהם לשעירם אשר הם זנים אחריהם' (שם פסוק ז).

הכרובים. לפרטים נוספים על פרשה זו ראה גם: S.E. Loewenstamm, 'The Making and Destruction of the Golden Calf – a Rejoinder', idem, *Comparative Studies in Biblical and Ancient Oriental Literatures*, Neukirchen 1980, pp. 503-516, ושם ספרות.

ראה: אופנהיימר, הנבואה הקדומה, עמ' 121-137.

שכן המחנה נטמא על ידי חטא העגל והשכינה הסתלקה מאוהל מועד שבתוך המחנה. משהוציא משה את אוהלו הפרטי אל מחוץ למחנה נועד בו ה'. לפיכך הוא קרא לאוהלו הפרטי בשם אוהל מועד. בכך יצר מחבר הפרשה הרמוניזציה בין מסורת זו, הבאה לשם עילוי של משה, ובין המסורת העיקרית על אוהל מועד שבתוך המחנה, כי שם נועד ה' למשה כשהוא מדבר בין שני

אין ספק כי חבוי כאן רמז לפולחן פרימיטיבי, משרידי תקופת המדבר, שכן שעירים הם שדי מדבר; ייתכן כי מנהג השעיר המשתלח ביום הכיפורים (ויקרא טז) בא כנגד פולחן זה, לומר לנו כי שעירים אינם אלים או אלים למחצה כי אם בעלי חיים רגילים שמעלים אותם קרבן לה', או שמשלחים אותם אל ארץ גזרה המדברה, כשהם נושאים עליהם את עוונות בית ישראל.

אחרי כיבוש הארץ דעך פולחן זה. הבעיה הלאומית הגדולה שהביכה את מנהיגי ישראל עכשיו היתה עבודת הבעל, ראש הפנתיאון הכנעני, המשיב רוח ומוריד גשמים. השינוי שהתחולל בארץ ישראל משתקף בדברים יב, המכיל את חוק ריכוז הפולחן הצמוד להיתר שחיטת חולין. מן המפורסמות כי הרוב המכריע של חוקרי המקרא בני זמננו כורך את חוק ריכוז הפולחן לרפורמה של יאשיהו וקובע לפי זה את זמנו של ספר דברים (או של טופסו הקדום) למאה הז' לפסה"נ.

אולם דעה זו מוטעית, שכן קיים פער גדול בין צורת ההתבטאות של בעל ספר מלכים ובין זו של בעל ספר דברים. לשם הבהרת העניין עלינו לשרטט בקצרה את המשמעות הדתית של הארון, כי ממנה נגזרה נוכחות ה' באוהל מועד ואחר כך במקדש. לפי המקורות העתיקים ביותר ה' נועד עם משה באוהל מועד, ודיבר אליו מבין שני הכרובים או מעל הכפורת (שמות כה כב; ל ו, לו ועוד). כאמור, הסימן החיצוני לנוכחות ה' הוא הענן (שמות טז י ועוד). וכבר העירונו כי על פי הפיוט העתיק ה' הוא 'איש מלחמה' והוצאת הארון פירושה שהוא יוצא לפני העם למלחמה, כנאמר: 'נקחה אלינו משלה את ארון ברית ה' ויבא בקרבנו וישענו מכף איבינו' (שמואל א, ד ג). לפיכך התואר הרשמי של הארון הוא 'ארון ברית ה' צבאות ישב הכרובים' (שם פסוק ד). העלאת הארון לירושלים פירושה כניסת ה' לירושלים, בטקס מלכותי, היינו תרועה וקול שופר, ודויד מכרכר ומרקד לפני הארון, ולבסוף נאמר 'זיעל דוד עלות ושלמים לפני ה' (שמואל ב, ו יז).

ההבדל בין תקופת המדבר והכיבוש מזה ובין ימי המקדש מזה הוא ההבדל בין נוכחות ניידת, היינו התהלכות, ובין נוכחות קבועה, היינו ישיבה, כנאמר: 'כי לא ישבתי בבית למיום העלתי את בני ישראל ממצרים ועד היום הזה ואהיה מתהלך באהל ובמשכן' (מלכים א, ז ו). כן נאמר גם בתפילת שלמה: 'בנה בניתי בית זבל לך מכון לשבתך עולמים' (מלכים א, ח יג).

בספר דברים עדים אנו לרציונליזציה של אמונה זו. לא נאמר כי ה' מתהלך באוהל או יושב בבית, אלא כי שם או שיכן את שמו במקום הנבחר, כגון 'המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם לשום את שמו שם' (דברים יב ה ועוד הרבה); או 'לשכן שמו שם' (שם יב יא ועוד); או סתם 'במקום אשר יבחר ה' אלהיך' (שם יב יח ועוד), 'אשר יבחר ה' באחר שבטיך' (שם יב יד). הביטוי האלמוני 'המקום', המוסב בספר דברים על המקום הארעי של הארון, נעלם בספרי שמואל ומלכים, ובמקומו מזכירים במפורש בחירה משולשת: בחירת בית דויד, בחירת העיר ירושלים ובחירת הבית (שמואל ב, ז ה ואילך; מלכים א, ח יג ואילך; ועוד). לעתים נאמר במפורש כי בחירת העיר היא לעולמים (למשל: מלכים א, ח יג), ויש שניתן ללמוד על כוונה זו בעקיפין על פי הסמיכות לבחירת בית דויד, שאף היא הייתה לעולמים (למשל: מלכים א, ח טז). יש לשער כי הצירוף המשנה-תורתי האמור, 'לשום שמו' או 'לשכן שמו', לקוח מן הסגנון המלכותי של המזרח הקדמון, כפי שמלמדים מכתבי אל-עמארנה. שם נאמר כי 'המלך השכין את שמו בארץ ירושלים לעולם'.⁴ מכאן שהצירוף המקראי 'לשום/לשכן

Deuteronomie School, Oxford 1972, p. 193, n. 3

⁴ אל-עמארנה, מכתב 287, שורות 60-61 (לעיל, עמ' 28). וראה: M. Weinfeld, Deuteronomy and the

שמו שם' מלמד על שייכות: המקום הנבחר שייך לה'. הוא בתחום שליטתו ונוכחותו הישירות, בתחום הקודש; רק שם מותר להקריב לו קרבנות.

נמצאנו למדים כי דברים יב מכיל שני חידושים עקרוניים לעומת המסורת הכוהנית העתיקה. החידוש הראשון הוא בעל אופי הלכתי, והכוונה להיתר שחיטת חולין, כלומר הפקעת ההלכה הכוהנית הקדומה, שלפיה כל שחיטה, אפילו לצרכים פרטיים, היא מעשה סקראלי – קרבן שלמים שיש להביא 'פתח אהל מועד' (ויקרא יז). מבחינה היסטורית, היתר שחיטת חולין משקף את התנאים של ארץ ישראל, כאשר פולחן השעירים נעלם והמרחקים הפכו את תקנת ההיראות הקדומה לגזרה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה. מסתבר שהמקור הכוהני, אשר נתחבר בארץ ישראל, גונז בחובו מסורות עתיקות מימי המדבר. בעל ספר דברים מתקן מסורות אלה ומנתק את שחיטת החולין מן התחום הפולחני.

החידוש השני הוא בעל אופי רעיוני: כנגד התפיסה הקדומה, אשר לפיה אוהל מועד או המשכן היה מקום משכנו של האלוהים (שמות כה ח ועוד), נאמר כאן כי ה' שוכן או שם את שמו במקום הנבחר, הווה אומר שאינו שוכן שם ממש;⁵ מחבר ספר דברים מגלה בצורה זו שהתפיסה הקדומה, על סגנונה האנתרופומורפי לציון הנוכחות האלוהית, אינה נוחה לו. יתרה מזו, בפרשת הבאת הביכורים נאמר במפורש 'הלכת אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך לשכן שמו שם... ולקח הכהן הטנא מידך והניחו לפני מזבח ה' אלהיך. וענית ואמרת לפני ה' אלהיך... והנחתו לפני ה' אלהיך והשתחוית לפני ה' אלהיך' (דברים כו ב-י). וכן נאמר בפרשת המעשר: 'ואמרת לפני ה' אלהיך' (פסוק יג). לשונות אלה מעידות כי העומד 'במקום הנבחר' הוא 'לפני ה' אלהיו'. מאידך גיסא, תפילתו של מביא המעשר נפתחת במילים: 'השקיפה ממעון קדשך מן השמים' (פסוק טו). זאת ללמדנו, כי הנוכחות האלוהית מתפרשת כאן באופן שונה לחלוטין מאשר באמונה הקדומה, האומרת כי ה' שוכן על הכפורת ומדבר אל משה מבין שני הכרובים, מה גם שאין זכר בכל ספר דברים לכרובים ולכפורת. אמנם המחבר מזכיר את הענן אשר ליווה את ישראל במסעיו במדבר (דברים א לג ועוד), אך אין זאת כי אם מסורת קדומה, חסרת תוקף כלפי ההווה. נראה לי כי התיאולוגיה החדשה על שימת שם ה' היא התשובה לייאוש שפקד את העם אחרי חורבן שילה ושבי הארון בידי פלשתים, שכן מאורע זה עירער בוודאי את אמונתם של פשוטי העם בה'. אמנם האגדה על תעלולי הארון אצל הפלשתים, כאשר שבר את פסל דגון ועורר מהומה אצל תושבי אשדוד, גת ועקרון, ועל האסון שפקד את אנשי בית שמש שראוהו כשהוחזר משרה פלשתים (שמואל א, ה-ו) – באה להוכיח את עליונותו ולהרגיע את העם. אולם בעל מחשבה תיאולוגית כבעל ספר דברים לא היה מוכן לקבל את התירוץ של אגדה זו. תשובתו הייתה כי ה' אינו שוכן במקום הארון; הוא רק שם או משכן את שמו שם; הוא עצמו יושב בשמיים, אך יש להביא לו קרבנות במקום שהוא בלבד בחר. מאידך גיסא היה זה דווקא שמואל אשר 'התיר' את הבמות,⁶ כלומר את ריבוי מקומות הפולחן (שמואל א, ט יב-יג; י

הפולחן בישראל', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 138-153; וכן ראה: אופנהיימר, הנבואה הקדומה, עמ' 141-153, בייחוד עמ' 143 ואילך.

⁵ לעתים נרדפות בעברית המלים שם/יד ומשמעותן מצבת זכרון, כתובת: שמואל א, טו יב; שמואל ב, ח ג, יג; ישעיה נה ה.

⁶ הרחבתי את הדין על בעיות אלה במאמרי, 'ריכוז